

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 8 Sayı: 2

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 8 Issue: 2

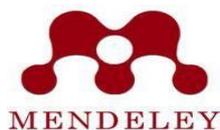
2026

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185

e-ISSN: 2709-4197

DOI: 10.36719

©Jumalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© qedim.2012@aem.az

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Dillər üzrə redaktor

Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Mətanət ABDULLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Rüşət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Südəbə RƏCƏBOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALİ, Abdelhamid Ibn Badis Universiteti / Algeria
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arzu XƏLİLZADƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ. Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Khavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Language editor

Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Matanat ABDULLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Hümeyir AHMADOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sudabe RAJABOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALI, Abdelhamid Ibn Badis University / Algeria
Assoc. Prof. Dr. Nurahı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arzu KHALILZADE, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation
/ Russia

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/6-12>

Teymur Abbasov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
iqtisad elmləri doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-3723-338X>
teymurabbasov56@mail.ru

Elmtutumlu texnologiyalar: insan kapitalı və süni intellekt

Xülasə

Elmi məqalədə rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalı sistemində elmtutumlu texnologiyaların aparıcı rolundan, texnologiyaların elmtutumluq dərəcəsinin yüksəldilməsindən, ölkəmizdə insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsindən və s. məsələlərdən söhbət açılır. Qeyd edilir ki, innovasiyalı və dayanıqlı inkişaf insan kapitalının həlledici rolu, texnoloji-iqtisadi modernləşdirmənin, habelə texnoloji inkişafda süni zəkanın imkanlarının genişləndirilməsi fonunda baş verir.

Məqalədə Azərbaycanda elmtutumlu aqrar texnologiyaların inkişafı tarixinə qısa nəzər salınır, XX əsrin 90-cı illərin ortalarından etibarən kənd təsərrüfatında aparılan islahatların və yeni iqtisadi münasibətlərin elmi təminatının gücləndirilməsi məsələləri yada salınır. İnnovasiyalı rəqəmsal inkişaf torpaq münasibətlərinin səmərəliliyinin aparıcı şərtinə çevrilməsi vurğulanır.

Məqalədə süni intellektual sistemlərin formalaşması prosesinə və burada biliyə olan münasibətə nəzər salınır. İnsanın intellektual yaradıcılıq fəaliyyətinə aid məsələlərin qoyuluşu və həllinin aparat və proqram modelləşdirilməsi ilə bağlı olan problemləri öyrənən süni intellektual sistemlərin təşəkkülünün yarım əsrdən artıq bir dövrünün son iki-üç onilliyi daha fəal olması vurğulanır.

Sonda qeyd edilir ki, aqrar sahənin resurs bazarının tənzimlənməsi strateji maraqlar baxımından əsas tələblərə cavab verməlidir. Həmin tələblər isə milli ərzaq təminatı və aqrar potensialın reallaşması məqsədlərindən irəli gəlir.

Açar sözlər: *elmtutumlu texnologiyalar, insan kapitalı, süni intellekt, aqrar sahə, islahatlar, rəqabət, innovasiyalar, dayanıqlı inkişaf, iqtisadiyyat*

Teymur Abbasov
Nakhchivan State University
Doctor of Economics
<https://orcid.org/0009-0005-3723-338X>
teymurabbasov56@mail.ru

Scientific Technologies: Human Capital and Artificial Intelligence

Abstract

The scientific article discusses the leading role of science-intensive technologies in the competitive industrial production system, increasing the science-intensiveness of technologies, ensuring continuity in the development of human capital in our country, etc. issues. It is noted that the decisive role of human capital in innovative and sustainable development occurs against the background of technological and economic modernization, as well as the expansion of the capabilities of artificial intelligence in technological development.

The article briefly reviews the history of the development of science-intensive agrarian technologies in Azerbaijan, recalls the reforms carried out in agriculture since the mid-1990s, and the issues of strengthening the scientific support of new economic relations. It is emphasized that innovative digital development has become a leading condition for the efficiency of land relations.

The article examines the process of formation of artificial intelligent systems and their attitude to knowledge. It is emphasized that the formation of artificial intelligent systems that study the problems associated with the formulation and solution of issues related to human intellectual creative activity, hardware and software modeling, has been more active in the last two to three decades of more than half a century.

In conclusion, it is noted that the regulation of the resource market of the agrarian sector should meet the basic requirements in terms of strategic interests. These requirements, in turn, arise from the goals of national food security and the realization of agrarian potential.

Keywords: *science-intensive technologies, human capital, artificial intelligence, agrarian sector, reforms, competition, innovations, sustainable development, economy*

Giriş

Rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalı sistemində elmtutumlu texnologiyaların aparıcı rolu iqtisadi məqsədəuyğunluq meyarları ilə qiymətləndirilməlidir. Texnoloji inkişaf texnologiyaların mürəkkəbləşməsi və bahalaşması naminə olmamalıdır. Elmtutumlu sənaye texnologiyalarının rəqabət qabiliyyəti ilkin yanaşmada resursqoruyuculuq sayəsində istehsal xərclərinin və hazır məhsulun qiymətinin azaldılması hesabına reallaşdırılmalıdır. Rəqabət qabiliyyətliliyinin texnoloji amillər hesabına təmin edilməsi prosesində texnoloji yeniliklər istehsalçının, habelə aralıq və son istehlakçının maraqlarına xidmət etməlidir (Askarova, 2025).

Texnologiyaların elmtutumluq dərəcəsinin yüksəldilməsinin yeni məhsulların həyat tsiklinin qısalması ilə müşayiət olunması heç də həmişə onun səmərəliliyinə dəlalət etmir. Başqa sözlə, yeni məhsulların həyat tsiklinin qısalmasının elmtutumlu texnologiyalarının səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin aparıcı əlaməti kimi qəbul edilməsi heç də həmişə özünü doğrultmur.

Ölkəmizdə insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın transformasiyası üçün aparılacaq islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. “Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlər hərtərəfli dəstəklənəcəkdir. Bu, iki səviyyədə təmin ediləcəkdir: 1) insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi; 2) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması” (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2016, s. 83).

Tədqiqat

Elmtutumlu texnologiyaların rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün təhsil sistemində kadrların innovasiyalara açıqlığının təşviqi və dəstəklənməsi nəzərdə tutulmalıdır. Araşdırmalar və təcrübənin təhlili bu baxımdan müvafiq informasiya və metodiki təminatın öyrənməyə canlı marağı motivləşdirməsinin, texnoloji biliklərin texnoloji bacarıqlarla qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsinin zəruriliyini qəbul etməlidir.

Innovasiyalı və dayanıqlı inkişaf mühitində insan kapitalının həlledici rolu texnoloji-iqtisadi modernləşdirmənin, habelə texnoloji inkişafda süni zəkanın imkanlarının genişləndirilməsi fonunda baş verir. Belə vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə modernləşdirmənin səmərəliliyi və insan kapitalının keyfiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələrin kifayət qədər sıx olması ilə şərtlənir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2016).

Yüksək texnoloji mühitdə insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi innovasiyalı istehsalın elmi mərkəzlərlə əlaqələrinin intensivləşdirilməsini, elmtutumlu xidmətin çeşidinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Belə vəziyyət elmtutumlu texnologiyaların rəqabət qabiliyyəti meyarları üzrə qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə sənayedə istehsal güclərinin faktiki vəziyyəti qiymətləndirilməli və onun iqtisadi səmərəliliyə təsiri hərtərəfli xarakterizə edilməlidir. Digər tərəfdən, texnoloji və digər innovasiya ehtiyacları aşkar edilməli, onların mənimsənilməsi prosesləri monitorinq predmeti olmalıdır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, 2017).

Elmtutumlu texnologiyaların iqtisadi inkişafda rolu və strateji əhəmiyyəti.

Elmtutumlu texnologiyalar inkişafının temp və miqyasını şərtləndirməklə qlobal innovasiyalı fəaliyyət mühitinin təşəkkülündə həlledici rol oynayır. Bu və digər səbəblərdən elmtutumlu məhsullar bazarı da qloballaşmaqda davam edir. Odur ki, aşağıdakı mövqe ilə razılaşmağı məqsədəuyğun hesab edirik. “Elmtutumlu məhsullar bazarının inkişafı iqtisadiyyatın qloballaşması ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu proseslər sadəcə olaraq qarşılıqlı əlaqəli olmayıb, həm də qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır, yəni bunlardan biri yoxdursa digəri də yoxdur. Elmtutumlu bazarın genişlənməsi digər bazarlardan maliyyə, istehsal və əmək resurslarının yenidən bölgü əsasında axıb gəlməsi hesabına baş verir” (Bazhenov və Denisova, n.d., s. 54). İndi isə Azərbaycanda elmtutumlu aqrar texnologiyaların inkişafı tarixinə qısa nəzər salaq. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında, xüsusilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi 1970–1980-ci illərdə əldə olunan tarixi nailiyyətlərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının və burada çalışan alimlərin xidmətləri az olmamışdır.

Azərbaycanda 1920-ci ilə qədər olan dövrdə bir sıra elmi təcrübə stansiyalarının əsası qoyulmuş, kənd təsərrüfatı sahəsində yaranan problemlərin elmi əsaslarla aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Həsənbəy Zərdabi ilk dəfə torpaq təsnifatı haqqında fikir söyləyərək torpaqları mexaniki tərkib nöqtəyi-nəzərdən üç qrupa (qum, gil və əhəng adlandırdığı karbonatlı birləşmələrə) bölmüş və bu qəbildən olan elmi fikirlərini 1875–1878-ci illərdə onun təşəbbüsü ilə buraxılan “Əkinçi” qəzetində dərc etdirmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2018).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutları təşkil olunmuşdur. Həmin dövrdə respublikamızda fəaliyyət göstərən aqrar yönümlü institutlar tərəfindən bir çox uğurlar əldə edilmişdir ki, bunlardan – respublika torpaqlarının münbitliyinin artırılması və xəritələşdirilməsi məqsədilə geniş tədqiqat işlərinin aparılmasını, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldar sortlarının, “Dağ merinosu” qoyun cinsinin (1947), Azərbaycan camış cinsinin (1970) yaradılmasını, iri buynuzlu heyvanların və camışların pasterelyoz xəstəliyinə (1949), qoyunların listerioz xəstəliyinə qarşı vaksinlərin hazırlanmasını və s. göstərmək yerinə düşərdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq həyata keçirilən aqrar torpaq islahatları sayəsində Azərbaycan vətəndaşları torpaq mülkiyyətçisinə çevrildilər. Bu isə yeni güclü mülkiyyətçilər sinfi yaratmaqla yeni torpaq əkinçi münasibətləri formalaşdıraraq torpaqdan səmərəli və məhsuldar istifadəni şərtləndirdi. Azərbaycanın fiziki və hüquqi şəxslərinə mülkiyyətlərindəki torpaq sahələri üzərində müstəsna hüquqlar, alqı-satqı, bağışlama, icarəyə və ya istifadəyə vermə, vərəsəlik, girov qoyma və s. kimi hüquqlar verildi. Ölkənin hər bir vətəndaşı torpaq alqı-satqısı prosesində, torpaqla bağlı müxtəlif müqavilə və əqdlərin bağlanması iştirak etmək hüququ əldə etdi.

XX əsrin 90-cı illərin ortalarından etibarən kənd təsərrüfatında aparılan islahatların və yeni iqtisadi münasibətlərin elmi təminatının gücləndirilməsi məsələləri gündəliyə çıxarıldı. O cümlədən kənd təsərrüfatında elmi, elmi-texniki proqramların respublikada aparılan islahatlara və yeni iqtisadi münasibətlərə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 dekabr 1999-cu il tarixli 190 nömrəli Qərarı ilə Azərbaycan Aqrar Elm Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəz Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində aqrar elmi idarəetmə funksiyasını həyata keçirən vahid dövlət qurumu olmaqla respublikada milli aqrar siyasətin formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 16 aprel 2014-cü il tarixli 152 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti “Azərbaycan Aqrar Elm Mərkəzinin və onun struktur tabeliyindəki elmi-tədqiqat institutlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında” 17 aprel 2015-ci il tarixli 109 nömrəli Qərar qəbul etmişdir. Qərarın 1-ci bəndinə əsasən Aqrar Elm Mərkəzinin adı dəyişdirilərək Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi (AEİMM) adlandırılmışdır.

Elmtutumlu yanaşmalar qismində torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin üsul və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi qeyd edilməlidir. Xarici təcrübədən görüldüyü kimi torpaq islahatının normativ-

hüquqi bazasında inkişafın kəmiyyət aspektlərinə daha çox diqqət verilir. Doğrudur, torpaq islahatının başlandığı dövrdə haqqında danışılan inkişafın kəmiyyət parametrlərinin müəyyən edilməsi üçün hazırkı rəqəmsal texnologiyalar yox idi. Mövcud rəqəmsal texnologiyalar və böyük verilənlər bazasının yaradılması istiqamətində atılan addımlar torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində rəqəmsal mühitin imkanlarını gerçəkləşdirməyə şərait yaradır (Esgerova və b., 2025).

Torpaq islahatının başlanmasından keçən dövr ərzində ərzaq təhlükəsizliyinə əsas təhdidlərin aradan qaldırılması, kənd təsərrüfatının dinamik inkişafının təmin edilməsi ilə yanaşı sahənin çoxfunksiyalılığı üçün ilkin şərait yaranmışdır. Torpaq münasibətlərində mülkiyyət plüralizmini təmin edən torpaq islahatı ekoloji reqlamentləşdirilmiş aqrar fəaliyyətdən çoxfunksiyalılığa keçidi şərtləndirən əsas amillərdəndir. Əmin olmaq olar ki, torpaq islahatının tədrici surətdə dərinləşdirilməsi, onun əsas nisbətlərinin optimallaşdırılması innovasiyalı rəqəmsal aqrar istehsala xidmət etməklə perspektivdə yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasına xidmət edəcəkdir. Keçmiş ittifaqda xilə əlaqələrin qırılması torpaq resurslarından istifadə sistemə yenidən baxmağı zəruri etmişdir. Aqrar istehsalın şaxələndirilməsi üçün son illər atılan addımlar, təbii ki, rəqəmsal texnologiyalarla dəstəklənməlidir.

Innovasiyalı rəqəmsal inkişaf torpaq münasibətlərinin səmərəliliyinin aparıcı şərtinə çevrilmişdir. XXI əsrin ilk onilliklərində qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında rəqabətin kəskinləşməsi və bir sıra digər amillərin təsiri səbəbindən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Torpaq resurslarından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsinin iqtisadi mexanizmində rəqəmsal platformaların öz yerini tutmasına ciddi ehtiyac hiss olunur. Bu məsələ xüsusilə torpaqların münbitliyinin bərpası aspektində aktualdır. Son qiymətləndirmələrin ilkin nəticələrinə görə Azərbaycan üzrə aşınmaya məruz qalan torpaqların ümumi sahəsi 3,7 milyon hektardır. Onlardan 3 milyon hektar ərazi su eroziyasına, 0,3 milyon hektar ərazi irriqasiya eroziyasına, 0,4 milyon hektar ərazi isə külək eroziyasına məruz qalmışdır. Son məlumatlara görə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 31%-i, o cümlədən suvarılan torpaqların 25,0%-i (bu sahələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının 85%-indən çoxu istehsal edilir) bu və ya digər dərəcədə şorlaşmışdır.

Torpaq çoxtəyinatlı resursdur və bu amil torpaq islahatının gedişinə heç də az təsir etmir. Sənaye mərkəzlərinin və böyük şəhərlərin, turizm və istirahət obyektlərinin ərazilərinin genişlənməsi, şəhərsalmanın tənzimlənməsindəki liberal reqlamentlər kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərin dövriyyədən çıxması ilə nəticələnir. Qlobal miqyasda problemə çevrilmiş adambaşına kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin azalmasına qarşı görülən tədbirlər sırasında böyük şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin inkişaf planlarının hazırlanması zamanı ətraf ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalçıların mənafeyinin ön plana çəkilməsi mühüm istiqamət kimi diqqət mərkəzində olmalıdır (Esgerova, 2026, s. 113). Bu məqsədlə geniş istifadə edilən naviqasiya sistemi kimi GPS (Global Positioning System) və digər rəqəmsal qurğuların tətbiqi zəruri verilənlər bazasının formalaşmasına xidmət etməlidir. Torpaq islahatı sivil torpaq bazarının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bununla belə qarşıda mühüm vəzifələr durur. Məsələn ondadır ki, torpaq və su resursları bazarının formalaşdığı şəraitdə real və cari qiymətlər arasında fərqlər alqı-satqı münasibətlərinin sivil təkamülünü ləngidir. Problemin həlli bank-maliyyə sistemində sağlamlaşdırıcı tədbirlərin kompleksliyini, kənd təsərrüfatının obyektiv xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla girov mexanizminin təkmilləşdirilməsini, torpaq və qiymətli kağızlar bazarının rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə bir-birinə qarşılıqlı nüfuz etməsinin fəal surətdə dəstəklənməsini tələb edir.

İlk növbədə, bilik və verilənlər, nəzəri və təcrübi bilik anlayışlarına nəzər salmaq. Verilənlərin nizamlı faktlar kimi, predmet sahəsinə aid olan təzahürləri, obyektləri və prosesləri səciyyələndirir. Onların biliyin yaranmasında iştirakı, ilk növbədə konkret fəaliyyət zamanı əldə edilən təcrübənin ümumiləşdirilməsində, habelə insanın düşüncə fəaliyyətinin nəticəsinin qiymətləndirilməsində baş verir. Digər tərəfdən biliklər, məlum olduğu kimi təcrübi və nəzəri tələbləri nəzərə alan strukturlaşdırılmış verilənlər, habelə metaverilənlərdir. Elmi anlayışların müəyyənləşdirilməsi zamanı intensional ideyaya əsaslanma, nəzəri əsasların işlənməsində daha çox lazım olur. Belə ki, bu halda, anlayış mücərrədliyin daha yüksək səviyyəsində olan anlayışla əlaqələndirilir. Elmi anlayışlarda müəyyən edilməsi zamanı verilənlərə (faktlara) daha çox əsaslanan

yanaşma isə ekstensionalın yaradılmasıdır. Başqa sözlə, intensionallar obyektlər haqqında bilikləri formalaşdırırsa, ekstensionallar anlayışı səciyyələndirilən obyektə aid faktların sadalanması yolu ilə və ya mücərrədliyin daha aşağı səviyyəsində olan anlayışlar vasitəsilə müəyyən edir (Abbasov və b., 2003, s. 54).

İnsanın intellektual yaradıcılıq fəaliyyətinə aid məsələlərin qoyuluşu və həllinin aparat və proqram modelləşdirilməsi ilə bağlı olan problemləri öyrənən süni intellektual sistemlərin təşəkkülünün yarım əsrdən artıq bir dövrünün son iki-üç onilliyi daha fəal olmuşdur. Süni intellekt anlayışına yanaşmalarda fərqli mövqelərin olduğunu nəzərə almaqla, ilkin yanaşmada deyər bilirik ki, bu intellekt kompüterin (onu müşayiət edən vasitələrlə birgə) “öz təcrübəsindən” yararlanma imkanının reallaşmasıdır. Bu proses əlbəttə, addım-addım baş verir və müəyyən mənada, artıq qeyd olunduğu kimi insan məntiqinin kompüter “məntiqi” ilə qovuşması ilə nəticələnir. Sİ sistem əmələ gətirməklə, müxtəlif resurslardan istifadədə rəqəmsal texnologiyaların get-gedə daha fəal tətbiqini nəzərdə tutur.

Süni intellektual sistemlərin yaradılmasında olduqca çoxsaylı yanaşmalar sınaqdan çıxarılmışdır və bu proses intensiv sürətdə davam edir. Elmin inkişaf tarixindən görüldüyü kimi təcrübədən çıxış edərək hasil edilən biliklər çoxsaylı və dəfələrlə addım-addım yoxlanan eksperimentlərin nəticəsidir. Ötən əsrin ortalarından başlayaraq istifadə edilən Sİ termini, ilkin yanaşmada olmasa da hazırda kompüterin neyron şəbəkə vasitəsi ilə ətraf mühiti qavrama (“dərkətmə”) fəaliyyətini ehtiva edir (Volodin və Nadkina, 2019, s. 86). Mövcud struktura nəzər saldıqda demək olar ki, Sİ-nin əsas bloklar kimi biliklər bazası, həll edən blok və intellektual interfeys xüsusi qeyd olunmalıdır. Həll edən blok həll strategiyasına və alqoritminə malik sistem, intellektual interfeys vasitələrinə xüsusi proqram daxil etmədən insan-naşın ünsiyyətinə imkan verən vasitələr kompleksidir. Müasir rəqəmsal texnologiyalar süni intellekt sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə söykənən informasiyanın (o cümlədən iqtisadi və idarəetmə) işlənməsi və məsələlərin hesablayıcı komplekslərin köməyi ilə həll edilməsi texnologiyalarından ibarətdir. Süni intellekt sahəsində aparılan tədqiqatların nəticələri, bir çox hallarda tətbiq yönümlüdür. Deyək ki, həmin nəticələr konkret fəaliyyət sferasına aid olan, yaradıcı hesab edilən, onların haqqındakı biliklər intellektual sistemin yaddaşında saxlanılan məsələləri həll etmək qabiliyyətinə malik intellektual sistemlərdə (texniki və ya proqram sistemlərində) istifadə olunur (Volodin, 2019).

Süni intellekt sistemləri üçün xarakterik hesab edilən ən vacib problemlərdən biri biliklərin təqdim edilməsidir. Çünki biliklərin təqdim edilməsi maliyyənin idarə edilməsi sisteminin xarakteristikalarına və xassələrinə həlledici təsir göstərir. Kompüter vasitəsilə real aləmdə mövcud olan biliklər üzərində zəruri əməliyyatlar aparmaq üçün onların modelləşdirilməsi tələb olunur.

Biliklərlə işləyən zaman, digər sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də iki əsas yanaşmadan:

- məntiqi (formal) yanaşmadan;
- evristik (koqnitiv) yanaşmadan istifadə edilir.

Birinci yanaşmada biliklərin təqdim edilməsi, formalizə edilməsi, habelə məntiqi dolğunluğun nəzəri üsullarının öyrənilməsi və tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman insan yaddaşının təşkili və evristik modelləşdirmə prinsipinə istinad edilir. Formal modellərdən fərqli olaraq evristik modellər bu və ya digər sahənin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən müxtəlif vasitələr yığımından ibarət olur. Ona görə də evristik modellər maliyyənin idarə edilməsində predmet sahəsini olduğu kimi daha düzgün əks etdirə bilər.

İqtisadi biliklərin təqdim edilməsinin məntiq modelləri qurulan zaman yanaşmanın əsas ideyası hər hansı məntiq düsturu şəklində verilən və tətbiqi məsələlərin həlli üçün zəruri olan informasiyaya faktların və mühakimələrin məcmusu kimi baxılır. Biliklər müvafiq düsturların məcmusu vasitəsilə əks etdirilir, lakin yeni biliklərin alınması isə məntiqi nəticələrin çıxarılması proseduralarının reallaşdırılmasından ibarət olur. Buna baxmayaraq aqrar sahənin tənzimlənməsi təcrübəsi klassik məntiq çərçivəsinə sığışmır. Strukturlaşdırılmamış biliklərlə işləyən zaman istifadə edilən insan məntiqi əslində qeyri-səlis struktura malik olan intellektual modeldən ibarətdir. Onun klassik məntiqdən fərqi də məhz bundadır. Beləliklə, insanın düşüncəsini olduğu kimi əks etdirən məntiqlər hələ də indiyədək yaradılmamışdır (Iskusstvennyy intellekt, n.d.).

Nəticə

Aqrar istehsalın yerləşdirilməsinə dair qərarların qəbulunda rəqəmsal texnologiyalardan istifadə sürəti artmaqla yanaşı, onların optimallaşdırılması və dinamik dəyişən ətraf mühitə uyğunlaşma imkanları genişlənir. Bu baxımdan aqlomerasiya effektinin aqrar fəaliyyətdə yerləşmənin kompleks amili kimi nəzərə alınması üçün rəqəmsal mühitin yaratdığı imkanlar xüsusi diqqətə layiqdir. Məlum olduğu kimi, aqlomerasiya effekti yerləşmənin kompleks amili kimi onda ifadə olunur ki, birgə olan obyektlərin əlaqəli və yığcam yerləşdirilməsi, həmişə təcrid olunmuş və səpələnmiş yerləşmədən səmərəlidir.

Elmi dövriyyəyə çoxdan daxil olmuş bu effektin az araşdırılması (urbanistika istisna olmaqla) onun kəmiyyətcə qiymətləndirilməsində ölçmə və ümumilikdə ilkin informasiya təminatı çətinlikləridir. Məhz rəqəmsal texnologiyaların yaradıcı tətbiqi sayəsində, zənnimizcə aqlomerasiya effekti yerləşmənin kompleks amili kimi daha dərindən araşdırıla bilər.

Postsovet məkanı ölkələrində aparılan tədqiqatlarda aqrar sahənin innovasiyalı inkişafı üçün hazırlanan ssenarilərin reallaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi hələ ki, niyyət səviyyəsindədir. Başqa sözlə, aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi “bu günə nəzərdə tutulan ssenarilərin əldə edilməsinin mühüm aləti kimi rəqəmsallaşma çıxış edə bilər” (Volodin və Nadkina, 2019, s. 99).

Yalnız geniş təcrübi tədqiqatlar və onların əsasında yığılan böyük verilənlər qeyd olunan situasiyalara daha ətraflı şərh etməyə imkan verə bilər. Evristik şəkildə isə, zənnimizcə təklif olunan nəzəri ümumiləşdirməni qəbul etmək olar. Birinci situasiyada allokasiya effektinin hesablanmasının, resurslardan istifadənin tənzimlənməsi baxımından tətbiqi əhəmiyyətli nəticə verməyəcəkdir. İkinci situasiya isə, yəni ekoloji təmiz məhsul istehsalının resurs təminatının strukturunun müəyyənəşdirilməsi və allokasiya amilinin nəzərə alınması xüsusi tədqiqatın mövzusu olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, T., Balayev, R., & İbrahimov, F. (2003). *İnnovasiyalı inkişaf: rəqəmsal mühitin təşəkkülü və investisiyalaşdırma problemləri*. Nəşriyyat.
2. Askarova, M. (2025). Innovative educational infrastructure and development of science in the Autonomous Republic of Nakhchivan. *Journal of Economics*, 2(1/4), 9.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2016). Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2016). Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. <https://president.az>
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2017, 22 fevral). Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Fərman. <https://president.az>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (2018, 26 sentyabr). 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı. <https://president.az>
7. Bazhenov, V. A., & Denisova, K. V. (n.d.). On one method of comprehensive assessment of the science intensity level of products. Retrieved from <http://www.nsu.ru/exp/ref>
8. Esgerova, M. R., Abbasova, M. M., İbrahimova, N. H., & Hasanov, M. V. (2025). The prospects of forming innovation infrastructure in the economy of the Nakhchivan Autonomous Republic. *Universidad y Sociedad*, 17(1), e4872.
9. Esgerova, M. (2026). The role of infrastructure innovations in regional development: Evidence from the Nakhchivan Autonomous Republic. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 3(1), 113–124.

10. Volodin, V. M., & Nadkina, N. A. (2019). Aktual'nyye stsenarii razvitiya predpriyatiy v usloviyakh tsifrovizatsii. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Ekonomicheskoye nauki*, (1), 88–102.
11. Volodin, V. M. (2019). Digitalization development scenarios of enterprises. *Economics and Management Journal*, 1(9), 88–102.
12. *Iskusstvennyy intellekt*. (n.d.). <https://indicator.ru/label/iskusstvennyj-intellekt>

Daxil oldu: 24.11.2025

Qəbul edildi: 10.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/13-18>

Nuralı Çələbiyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-0684-8876>
n_chelebiyev@mail.ru

Şəxsiyyətin sosial təsirlərə amoral reaksiyaları və onların sosial-psixoloji təhlili

Xülasə

Bütün tarixi dövrlərdə insanların davranışı əxlaq normaları ilə qiymətləndirilmiş, ictimai əxlaqa zidd olan amoral davranışlar pislənmiş, ictimai qınağa tuş gəlmiş və cəza obyektinə olmuşdur. Ünsiyyətdə qeyri-normativ leksikadan istifadə, sərxoşluq, cinayət əməlləri, özünəqəsd (suisid – N.Ç) narkomaniya, yaşlı adamlara, əlillərə və uşaqlara hörmətsizlik, asosial, antisosial, amoral adduktiv və delikviant əməllər kimi dəyərləndirilmişdir.

“Deviant” davranış insanın rəftar və davranışının, əməl və hərəkətlərinin onun yaşadığı cəmiyyətdə faktiki olaraq bərqərar olmuş norma və standartlardan kənara çıxma hallarını əks etdirir. Onlardan biri də sosial davranışın təzahür formalarından biri olan amoral davranışdır. O, cəmiyyətdə mövcud olan mənəvi-əxlaqi davranış normalarının kobud şəkildə pozulması və destruktiv əməllərlə müşayiət olunan və şəxsiyyətlərarası münasibətləri korlayan və kəskin konfliktlərə yol açan neqativ davranış tipidir. Amoral davranışlar dedikdə, hər hansı şəxsin cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş əxlaq normaları, yaşam tərzi, standartları və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən hərəkətləri, əxlaq və birgəyaşayış normalarının kobud şəkildə pozulması nəzərdə tutulur. Bunlara ictimai yerlərdə siqaret çəkmək, spirtli içkilər qəbul etmək, bədən hissələrini çıpaq şəkildə nümayiş etdirmək, qeyri-normativ leksikadan (jarqon sözlər, ədəbsiz ifadələr, söyüş və s.) istifadə, kobudluq, insanların etibarından sui-istifadə, yalançılıq, narkotika qəbulu, ictimai yerlərdə tum çirtləmə, ətraf mühiti çirkləndirmək, ictimai əmlaka ziyan vurmaq, qumar oyunları, uca səsle danışmaq, avtoxuliqanlıq, qeyri-rəsmi cinsi tərəfdaşlıq, pozğun həyat və s. aid edilə bilər.

Müasir qloballaşma cəmiyyətdə sosiodynamik və psixodynamik dəyişmələrə, o cümlədən həyat tərzinin modernləşməsinə, şəxsiyyətin dəyər motivasiya sahəsində, sosial yönəlişliyində əsaslı dəyişmələrə, şəxsiyyətə ailədən kənar təsir kanallarının artmasına səbəb olmuşdur.

Yeniyyətə və gənclərə ətraf mühitin neqativ təsirləri, o cümlədən sosial şəbəkələr, əxlaqi tərbiyəlilik səviyyəsi aşağı olan adamlar, müğənni və aktyorlar, idmançılar, əcnəbi tələbələr yad və mental dəyərlərə zidd olan əməllərin yayılmasına səbəb olurlar.

Açar sözlər: *sosial təsir; əxlaq, davranış motivləri, deviant davranış, amoral reaksiyalar, aqressiya*

Nurali Chelebiyev

Azerbaijan State Pedagogical University, Sheki Branch
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0000-0002-0684-8876>
n_chelebiyev@mail.ru

Amoral Reactions of the Personality to Social Influences and their Socio-Psychological Analysis

Abstract

In all historical periods, human behavior has been evaluated by moral norms, and immoral behavior that contradicts public morality has been condemned, subjected to public condemnation, and punished. The use of non-normative vocabulary in communication, drunkenness, criminal acts, suicide (N.Ç), drug addiction, disrespect for the elderly, the disabled, and children, and asocial, antisocial, amoral, addictive, and delinquent acts have been evaluated.

"Deviant" behavior reflects the cases where a person's attitude and behavior, actions and actions deviate from the norms and standards actually established in the society in which he lives. One of them is amoral behavior, which is one of the manifestations of social behavior. It is a type of negative behavior that is accompanied by a gross violation of the moral and ethical norms of behavior existing in society and destructive actions, and that spoils interpersonal relationships and leads to acute conflicts. Amoral behavior refers to the actions of any person that contradict the generally accepted moral norms, lifestyle, standards and principles in society, and a gross violation of the norms of morality and coexistence. These include smoking in public places, drinking alcohol, exposing body parts, using non-normative vocabulary (slang, obscene expressions, swearing, etc.), rudeness, abusing people's trust, lying, taking drugs, yelling in public places, polluting the environment, damaging public property, gambling, talking loudly, auto-hooliganism, informal sexual partnerships, promiscuous living, etc.

Modern globalization has led to sociodynamic and psychodynamic changes in society, including the modernization of lifestyles, fundamental changes in the value motivation of the personality, social orientation, and the increase in channels of influence on the personality outside the family.

The negative effects of the environment on adolescents and young people, including social networks, people with a low level of moral upbringing, singers and actors, athletes, and foreign students, lead to the spread of actions that are alien and contrary to mental values.

Keywords: social influence, morality, behavioral motives, deviant behavior, amoral reactions, aggression

Giriş

Davranış və ya rəftar şəxsiyyəti səciyyələndirən, tələbatlarla şərtlənən əməl sahibi kimi insanın özünə, başqa adamlara və mühitinə münasibətini səciyyələndirən müxtəlif situasiyalarda təzahür edən xassələr kompleksidir. Onun vasitəsilə insanın gerçək siması, xarakteri üzə çıxır. Rəftar insanın dünyagörüşü, xarakterinin əxlaqi tərbiyəlilik səviyyəsi, intellekti, özü haqqında təsəvvürləri əsasında təzahür edir.

Əxlaq problemi antik dövrdən başlayaraq bir neçə minilliklər ərzində günümüzə qədər bütün bəşəriyyəti düşündürən qlobal problemlərdən biri olmuşdur. Son yüzilliklər ərzində də bu problem gündəmdən düşməyən və XXI əsrdə də filosof, psixoloq, sosioloq, pedaqoqları, yazıçı və mütəfəkkirlərin diqqət yetirdiyi problem olaraq qalmaqdadır. Məşhur Avstriya psixoloqu Alfred Adler qeyd edirdi ki, insan həyatı iki əsas tələbat arasındakı mübarizəyə əsaslanır. Bunlardan birincisi hakimiyyət tələbatı və sosial qrupa mənsubluq, ikincisi isə bağlılıq və üstünlüyə canatma tələbatıdır. Adlerin konsepsiyasının mərkəzi anlayışı natamamlıq kompleksindən yaranan "konsepsiya"dır. Onun qənaətinə görə, öz natamamlığını, qüsurlarını dərk edən insan özünü başqaları ilə müqayisə edərək, sarsıntı keçirir və bu kompleksdən azad olmaq üçün mübarizəyə qoşulur. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda, böyük alimin fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz. Mənsub olduğu qrupda və ya mühitdə qabiliyyətsiz, bacarıqsız kimi tanınan hər hansı şəxs öz zəif "eqo"su ilə mübarizəyə qoşulur. Pozitiv nümunələri olmayan belələri diqqət mərkəzində olmaq üçün neqativ əməllərə əl atır, öz mövcudluğunu nümayiş etdirməyə, özünü təsdiqə cəhd göstərir.

Cəmiyyət tarixən insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri düşüncəli və rəasional qurmaq üçün imperativ funksiyamı yerinə yetirməlidir. Şəxsiyyət bu normalardan yalnız öz mənafeyi naminə istifadə etməyə çalışırsa, onda normalar patologiyalarla əvəzlənir. ABŞ psixoloqu Tamotsk Şibutam qeyd edirdi ki, "müasir insanlar özlərinə nəzarəti itirmişlər: onlarda özünə nəzarət tərbiyəsi olmadığından, tənqid və qiymətləndirmə qabiliyyətlərini itirmişlər. Bu da elə-belə məsələ deyil, mahiyyətə sosial problemdir" (İsmayılov, 2010, s. 26).

Şəxsiyyətin amoral reaksiyaları dedikdə, onun sosial təsirlərə (qrupun təzyiqi, konflikt, tələblər və s.) qarşı əxlaq və etikanın ümumi qəbul edilmiş normalarına zidd olan hərəkət və əməlləri başa düşülür. Onlara aqressiya, manipulyasiya, satqınlıq, şəxsi mənfəət əldə etmək və özünü müdafiə məqsədlərinə yönəlmiş zorakılıq və eqosentrizm və s. aid edilir.

Tədqiqat

Rəftar münasibətlə şərtlənir və müəyyən mənada onun ifadə tərzində çıxış edir. Dominant təhrikəedici qüvvə rolunda çıxış edən motivlər şəxsiyyətin davranışının əsasını təşkil edir. O, özündə münasibətlərin seçiciliyi, insanın fəallığı kimi müxtəlif təhrikələri (maraq, istək, meyl və s.) birləşdirir. Amoral davranışın yaranmasının başlıca səbəbi tərbiyə işində yol verilmiş qüsurlara görə fərdin kifayət qədər sosiallaşmaması və yaxud deviant davranışdır.

Deviant, o cümlədən amoral davranışların motivasiyasını sosial və psixoloji amillərlə izah edən rus alimi M.İ.Rojkov onları 4 əsas qrupa ayırır:

“1) hüquqi və əxlaqi şüurdakı qüsurlar; 2) şəxsiyyətin tələbatlarının məzmunu; 3) xarakterin xüsusiyyətləri; 4) iradi-emosional ailənin xüsusiyyətləri (Rojkov, 2003, s. 12).

Klinik psixologiyada şəxsiyyətin amoral reaksiyalarının geniş yayılmış aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

- aqressiv hərəkətlər: birbaşa fiziki və ya verbal aqressiya (dava-dalaş, hədə, təhqir, söyüş, ədəbsiz ifadələr).
- sosial destruksiya: zorakılıq (bullinq, mobbing, baykot, şayə yaymaq, qeybət).
- manipulyativ davranış: aldatmaq, vəd vermək, ələ salmaq, lağ və istehsa, şəxsi məqsədlər üçün etibardan və başqalarının adından sui istifadə etmə, xəyanət.
- ictimai normaların pozulması: alkoqol və narkotika qəbulu, kiçik xuliqanlıq, ictimai yerlərdə ədəbsiz davranış, suiqəsd (özünəqəsd).
- “qaranlıq triada”nın təzahürləri: narsizm, manipulyativizm (ələ salma, istehza etmə), psixopatik etinasızlıq.

Bəşər cəmiyyətinin ilk dövrlərində əxlaq cəmiyyət daxilində insanların praktik münasibətləri zəminində meydana gəlmişdir. Digər yaşamağa görə isə, əxlaq özündə təbii qanunları əks etdirir. İnsan təbiətin bir hissəsi olduğu üçün əxlaq ona yüksək, təbiətüstü qüvvə tərəfindən bəxş edilmişdir. “Əxlaq” sözü latın mənşəli olub, “mores”, yəni, “ümumi qəbul edilmiş ənənələr” mənasında işlədilir və o, ictimai şüur forması olaraq, din və hüquq kimi cəmiyyətdə insanların sosial davranışının tənzimlənməsində xüsusi təsirə malikdir. “Antik filosoflar Empedokl (e.ə. 490-430) və Demokrit (e.ə. 460-370) bu termini konkret hadisələrin möhkəm, sabit təbiətini ifadə edən, obyektiv dünyanın, insanın ilk elementlərinin mahiyyəti kimi səciyyələndirmişdir” (Qəhrəmanova, 2019, s. 120).

Arxaik dövrdə (ibtidai cəmiyyətdə) əxlaqi tələblər ailənin qorunması və rifahı naminə “tabu” adlanan qadağanlar, adət və ənənələr formasında möhkəmlən-dirilmişdir. Quldarlıq və orta əsrlər dövrlərində o, sinfi mahiyyət kəsb etməyə başlamış, əxlaq dinlə qovuşmuş, qul və quldar, cəngavər və saray etiketi haqqında təsəvvürlər formalaşmışdır. Dirçəliş dövründə “insan”, “məhəbbət”, “yaradıcılıq”, maarifçilik dövründə isə “azadlıq”, “bərabərlik” və “qardaşlıq” əsas əxlaqi dəyərlər hesab edilmişdir. Tarixin yeni və ən yeni dövrlərində insanların əxlaqi idealları, uğurları, şəxsi söyləri və qabiliyyətləri cəmiyyətdə zənginlik və rifah yaradan insan obrazına fokuslanmışdır. Lakin sonralar elm və texnologiyaların inkişafı insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin pisləşməsinə, yadlaşmaya, ədalətsiz rəğbətə yol açmış və amoralizm halları genişlənməyə başlamışdır. “Ayrı-ayrı fərdlərin qarşılıqlı münasibətləri ümumilikdə cəmiyyətin sosial-psixoloji mühitini müəyyənləşdirir. Bu, qəbul olunmuş faktdır ki, fərd digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərlə tənzimlənən ünsiyyət və birgəfəaliyyət prosesində formalaşaraq inkişaf edir, şəxsiyyətə çevrilir” (Əmrəhli, 2007, s. 158).

Şəxsiyyətin sosial təsirlərə amoral reaksiyaları sosial, psixoloji və şəxsi olmaqla üç əsas səbəblə izah olunur. Sosial səbəblərə asosial qrupların (küçə qrupları) və kəskin dəyişən həyat şəraitinin doğurduğu narahatlıqlar, psixoloji səbəblərə müdafiə mexanizmləri (məsələn, öz davranışını rasionallaşdırmaq və yaxud öz günah və pisliklərini başqasının üstünə atmaq, özünü haqlı çıxarmaq), şəxsi səbəblərə empatiyanın aşağı səviyyədə olması, hakimiyət motivi, narsistik pozuntular aiddir. Amoral davranışlar neqativ sosial nəticələrə, o cümlədən nüfuzun itirilməsinə, ictimai qınağa, işdən və statusdan, mükafatdan məhrum edilməyə, sosial əlaqələrin itirilməsinə, tənhallaşmağa və hüquqi məsuliyyətə gətirib çıxara bilər. “İnsanın bütün sosial fəaliyyəti, onun bütün ömrü qırılmaz məsuliyyət zəncirindən ibarətdir. Əxlaqi məsuliyyət qüdrətli əxlaqi qüvvədir. Bu nəhəng qüvvənin vasitəsilə insanın mənəvi cəhətdən təkmilləşməsi, əxlaq normalarının kamilləşməsi üçün geniş

üfüqlər açılır. O, insanın daxili ləyaqəti ilə daxili zənginliyini əlaqələndirir” (Quliyev, Quliyeva, 2013, s. 156).

Məşhur alman filosofu Friderik Nitsşe (1844-1900) texnogen sivilizasiyasının formalaşmağa başladığı XIX əsrdə yazırdı: “Böyük şəhərlərdə psixikanın pozulması total xarakter alır, insan hətta öz yaxınlarından özgələşir, mədəni sərvətlər itirilir, demoralizasiya prosesi bütün gücü ilə dərinləşir. Bunun nəticəsidir ki, həyatın özü problemə çevrilmişdir” (İsmayılov, 2010, s. 28). Bir çox hallarda amoral əməl və hərəkətlərə yol verənlər cəmiyyətdə başqa adamlar tərəfindən müəyyən sanksiyalarla üzləşirlər və bu zaman özünümüdafiə üçün verbal və ya fiziki aqressiya nümayiş etdirirlər. “Ağır cinayətlərin 90%-i tənha insanlar tərəfindən törədilir. Narkoloji klinikalarda və həbs yerlərində saxlanılan gənclərin 75%-i natamam ailələrdə böyümüşlər” (Pobert, 2000, s. 6).

Aqressiv hərəkətlərin pislənməsi və ya təqdir edilməsi aqressor tərəfindən fərqli reaksiya doğurur. Bəziləri söyüş, təhqir, çığır-bağır salmaqla, qorxutmaq və hədə yolu ilə öz məqsədləri üçün bu əməlləri vasitəsilə fayda götürməyə çalışırlar. Lakin əksər hallarda belə amoral hərəkətlər qarşı tərəfin əks reaksiyasına səbəb olur, açıq və gizli konflikt predmetinə çevrilir. “İnsanın inkişafını, fərd kimi mövcudluğunu, cəmiyyətdə fəal həyat mövqeyi tutub şəxsiyyətə çevrilməsini davranış mədəniyyəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Tarixi təcrübə və gündəlik həyat sübut edir ki, cəmiyyətdən, adamlarla münasibətdən tam təcrid olma insani keyfiyyətlərin, sosial normaların itirilməsinə gətirib çıxarır”. (Baxşəliyev, Rəhimova, 2019, s. 53)

Cəmiyyətdə insanların sosial davranışını mənfi cəhətdən xarakterizə edən aqressiv, addiktiv, antisosial, asosial, amoral və delikviant davranış formaları da mövcuddur ki, onların hamısı bir ümumi adla “deviant davranış” formaları adlandırılır. “İnsan fəaliyyətinin hər bir sahəsinin özünəməxsus mexanizmi və xüsusiyyətləri, həm də ümumi qanunauyğunluqları vardır. Bu sahələr arasında eyni zamanda müəyyən konfliktlər, ziddiyyətlər də mövcuddur”. (Bayramov, 1992, s. 11)

İnsanlar həyatda bir-birlərindən tək-cə nəyi edib, nəyi etmədiklərinə görə deyil, həm də necə edib- etmədiklərinə görə fərqlənirlər. Görkəmli Ukrayna pedaqoqu V.A.Suxomlinski gənclərə müraciətlə yazırdı: “Siz insanlar arasında yaşayırınsınız. Hər bir hərəkətiniz, hər bir arzunuz insanlarda əks olunur. Bilin ki, ürəyinizdən keçənlərlə mümkün olanlar arasında hədd vardır” (Matveyev, 1985, s. 6). Bu fərq həm də dövrün, zamanın əsas xüsusiyyətlərinin insanın mənəvi aləmindən necə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Qədim Yunan filosofu Demokrit deyirdi ki, kimin xarakteri nizama salınmışdırsa, onun həyatı da firavanlaşmışdır. “Şəxsiyyətin dəyişməsinin kliniki formaları çoxcəhətli xarakter kəsb edir: onlar emosiyaların dəyişməsi formasında (depressiya, euforiya), motivasiya sahəsinin (apatiya, düşüncəsizlik), özünə və ətrafdakılara qarşı münasibətin pozulması, (tənqidin pozulması, iradətmənin itməsi), fəallığın zəifləməsi və s. şəkildə təzahür edir” (Zeyqarnik, Bratus, 1980, s. 54).

Müasir dövrdə narsizm artıq tək-cə nevrozun təzahür forması olaraq qalmır. O, dəyişir, təkəbbür və qürur predmetinə çevrilir. “Qiyamçı gənclik”, “yeni əxlaq”, “yeni etika və etikətlər” formalaşır, hər kəsin istədiyini edə bilməsi üçün mütləq azadlıq çağırışları güclənir. Müxtəlif subkulturalar, yeniyetmə və gənclərin qoşulduğu sosial qruplar, xüsusilə küçə qrupları onlara yad mədəniyyət nümunələrinin sirayət olunmasına və onların imitasiyasına səbəb olur.

İnsanların sosial davranış normaları sırasında başlıca yer tutan normalar mənəvi (əxlaqi) normalardır. Sosial normalardan biri kimi, əxlaqi məzmun kəsb edən sosial məsuliyyət, empatiya norması insanı bütün hallarda, xüsusilə başqaları xəstə, qoca, kasıb və köməksiz olduğu zaman onlara yardım etməkdə təzahür edir. “Azərbaycan cəmiyyətində qeyri-normal vəziyyət, ümumbəşəri bəla hesab edilən asosial əməllər – cinayətkarlıq, insan alveri və s. şəxsiyyətin özgələşməsi, əxlaqsızlıq, tənhalıq, narkomaniya, alkoqolizm, intihar və s. şəxsiyyətin və cəmiyyətin böhranının təzahür formaları kimi özünü göstərir” (Musayeva, 2013, s. 149).

Deviant davranışlar kompleks yaradaraq cəmiyyətdə əxlaq qanunlarının, norma və standartlarının kobud şəkildə pozulması və mənəviyyatsızlıq kimi dəyərləndirilir. Mənəviyyatsızlıqla həyat sürən insanlar cəmiyyətə pis nümunə sərgiləməklə yanaşı, həm də ictimai qınaq obyektinə çevrilirlər. Rus psixoloqu İ.S.Kon yazır ki, “Sərxoşluq, narkotika qəbulu, aqressivlik və hüquqa zidd davranışlar vahid blok yaradır. Belə ki, gəncin deviant davranışın bir formasına yönəlməsi, onun digərlərinə də cəlb ediləcəyi ehtimalını yaradır” (Kon, 1989, s. 25).

Ailədə valideynlərin, məktəbdə müəllimlərin sosial tələblərinə etinasızlıq və müqavimət göstərən bəzi yeniyetmə və gənclər “Mənim işlərimə qarışmayın”, “Mən uşaq deyiləm”, “Özüm bilərəm” və s. kimi əks arqumentlər gətirməklə yönəldikləri yanlış yoldan dönmək istəyirlər. Onların bəziləri təhsildən yayınır, evdən qaçır, diskoteka və gecə barlarına üz tutur, siqaret və ya narkotika qəbul edir, onlayn qumar oyunlarına qoşulur. “Narkotik maddələrdən həkim təyinatı olmadan süi istifadə nakomaniya xəstəliyinə səbəb olur. Bu xəstəlik insanı bir şəxsiyyət kimi mənəvi-psixoloji, sosial-hüquqi və sosial-tibbi mənada məhvini doğru aparır, onu yaşadığı mühitdə, cəmiyyətdə təhlükəli fərdə çevirir” (Zahidov, 2004, s. 3).

Bəzən elə olur ki, yeniyetmə və gəncin amoral və asosial davranışlarına görə valideynlərə ünvanlanan şikayətlər onların ailəsində sərt cəzalandırılması ilə nəticələnir. Belə hallarda yeniyetmə və ya gənc islah olunmaq, pis əməllərdən əl çəkmək əvəzinə, valideynləri özlərinə qəsd edəcəkləri ilə hədələyir, güzəşt qoparmaq istəyirlər.

Nəticə

İnsan həyata gəldiyi ilk dövrlərdən onu formalaşmış müəyyən qayda və normaları, həyat tərzi olan solum əhatə edir. Məhz ilk uşaqlıq dövründə mənimsədiyimiz əxlaq normaları və qaydaları bizim mənəvi simamızın bazasını, mənəvi dəyərlərin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Mənəviyyət insanın bütün həyatı boyu, həyatın müxtəlif yaş dövrlərində qarşılaşdığı mənəvi problemlər, keçmiş təcrübə və davranışın əsasında formalaşır. Burada sosiallaşma amilləri kimi ailənin, uşaq bağçasının, məktəbin, yaşlıların və həmyaşdlar qrupunun, kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin və s. xüsusi təsiri vardır.

Davranışda kənarçıxmalar (deviasiyalar) cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında baş verən sabitsizliyin, psevdomədəniyyətin gənclərin sərvət meyilindəki dəyişmələrin, əlverişsiz ailə-məişət münasibətlərinin, boşanma epidemiyasının, yeniyetmə və gənclərin davranışı üzərində valideyn nəzarətinin olmaması nəticəsi kimi meydana gəlir. Yeniyetmə və gənclərin amoral davranışları sırasında kobudluq, ədəbsizlik, dikbaşlıq, neqativizm, qiyam formalı etirazlar, aqressiya, böyüklərin tələblərinə qarşı müqavimət, özbaşınalıq, siqaret çəkmə, narkotika qəbulu, bar və diskotekalara alışma, suisid təlimə marağın zəifləməsi, motivasiyanın aşağı düşməsi, dərşburaxma və s. kimi amoral əməllər əsas yer tutur.

Son illər sosial şəbəkələrin Azərbaycan seqmentində yeniyetmələrin məktəb mühitində müəllimlərə qarşı yönəlmiş amoral hərəkətlərə aid video kadrlar geniş nümayiş olunur. Onlar dərş pozur, sinifdə rəqs edir, partaların üstündə gəzir, müəllimlə mübahisə edir, oğru aləmini vəsf edən musiqilər səsləndirir, bununla da belə davranışlı adamlara loyallıq münasibət sərgiləyirlər.

Yeniyetmə və gənclər arasında aqressiv davranışların artmasında İnternet oyunları və sosial media platformalarının, xüsusilə “Tik-tok” platformasının güclü təsiri vardır. Onların şəxsiyyəti və psixikası tam formalaşmadığı üçün “Roblox”, “Mavi balina” və digər İnternet oyunları aqressiv nümunəli bullinq və mobbing kimi davranış pozuntularına yol açır, imitasiya və təqlid əsaslı davranışların güclənməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, Ə. T., & Rəhimova, Q. V. (2019). *Azərbaycanlı gənclərdə mədəni adət və vərdişlərin formalaşmasının psixoloji problemləri (psixoloji oçerklər)*. ADPU-nun nəşriyyatı.
2. Bayramov, Q. B. (1992). *İnsan və zaman (İnsan fəaliyyətinin dialektikası)*. Azərnəşr.
3. Əmrəhli, L. Ş. (2007). *Şəxsiyyət və cəmiyyət*. MBM.
4. İsmayılov, F. Q. (2010). *Başəri problemlər*. Turan evi.
5. Kon, I. S. (1989). *Psixologiya ranney yunosti*. Prosveshcheniye.
6. Matveyev, V., & Panov, A. (1985). *Nəzakət aləmində (Azərbaycan dilində)*. Azərnəşr.
7. Musayeva, Ş. (2013). *Dəyərlər və vətəndaş cəmiyyəti: Bəzi etik aspektlərin təhlili*. Elm və təhsil.
8. Pobert, B. (2000). *Əxlaqi dəyərlərə dair mühazirələr*. İrşad mərkəzi.
9. Qəhrəmanova, Q. (2019). *Peşə etikası*. Optimist MMC.

10. Quliyev, S., & Quliyev, M. (2013). *Qloballaşma və müasir gəncliyin tərbiyə problemləri*. ADPU-nun nəşriyyatı.
11. Rozhkov, M. N. (Ed.). (2003). *Vospitaniye trudnogo rebenka. Deti s deviantnymi povedeniyami*. Vlados.
12. Zahidov, B. S. (2004). *Narkotizm və narkobiznes: Profilaktika məsələləri*. Bakı Universiteti nəşriyyatı.
13. Zeygarnik, B. V., & Bratys, B. S. (1980). *Ocherki po psixologii anomal'nogo razvitiya lichnosti*. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.

Daxil oldu: 03.08.2025

Qəbul edildi: 31.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/19-24>

Nəhayət İsgəndərova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>
nehayet87@gmail.com

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan siyasi həyatında milli partiyalar

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın siyasi həyatında milli yönümlü siyasi partiyaların formalaşması və fəaliyyəti araşdırılır. Tədqiqatda Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasəti, 1905–1907-ci illər inqilabi hadisələri, erməni-müsəlman qarşıdurmaları və Birinci Dünya müharibəsi fonunda milli siyasi təşkilatlanmanın xüsusiyyətləri təhlil olunur. “Qeyrət”, “Difai”, “Müdafiə” və “Müsavat” partiyalarının ideoloji əsasları, sosial tərkibi və təşkilati strukturları müqayisəli şəkildə öyrənilir. Məqalədə əsaslandırılır ki, bu partiyalar milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsində, siyasi şüurun formalaşmasında və Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji bazasının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *milli hərəkət, siyasi partiyalar, Difai, Müsavat, Qeyrət, Şimali Azərbaycan, XX əsrin əvvəlləri*

Nahayat Isgenderova
Baku State University
PhD student
<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>
nehayet87@gmail.com

National Parties in the Political Life of Northern Azerbaijan in the Early 20th Century

Abstract

The article analyzes the emergence and activities of national political parties in Northern Azerbaijan in the early twentieth century. It examines the influence of Tsarist colonial policy, the 1905–1907 revolutionary events, Armenian-Muslim conflicts, and World War I on national political organization. The ideological foundations, social bases, and organizational structures of the “Geyrat”, “Difai”, “Mudafiya”, and “Musavat” parties are studied. The research concludes that these parties played a key role in shaping national consciousness and preparing the ideological groundwork for Azerbaijani statehood.

Keywords: *national movement, political parties, Difai, Musavat, Qeyrat, Northern Azerbaijan, early 20th century*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Rusiya imperiyası üçün dərin struktur böhranları, siyasi legitimliyin zəifləməsi və mərkəz-ucqar münasibətlərinin kəskinləşməsi ilə səciyyələnən bir mərhələ olmuşdur. İmperiya daxilində sənayeləşmə prosesinin sürətlənməsi, fəhlə sinfinin təşəkkülü, kapitalist münasibətlərin genişlənməsi və milli ucqar bölgələrdə siyasi oyanış yeni ideoloji modellərin və siyasi təşkilatlanma formalarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu proseslər imperiyanın siyasi sistemində mövcud olan ziddiyyətləri daha da dərinləşdirərək mərkəzi hakimiyyətin nəzarət imkanlarını zəiflətməmişdir.

Şimali Azərbaycan bu transformasiya proseslərinin ən intensiv şəkildə cərəyan etdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. Bölgənin iqtisadi potensialı, xüsusilə neft sənayesinin sürətli inkişafı, sosial təbəqələşməni kəskinləşdirmiş, fəhlə və burjuaziya zümrələrinin formalaşmasını sürətləndirmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın aktivləşməsi nəticəsində müxtəlif ideoloji cərəyanlara əsaslanan siyasi təşkilatlar formalaşmağa başlamışdır. Mövcud siyasi təşkilatları ideoloji istiqamətlərinə və sosial bazalarına görə şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək mümkündür: sosialist yönümlü partiyalar, liberal-siyasi təşkilatlar və milli yönümlü partiyalar. Xüsusilə milli yönümlü partiyalar Azərbaycan cəmiyyətində milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsi, ictimai konsolidasiyanın möhkəmlənməsi və gələcək dövlətçilik ideyalarının formalaşması baxımından mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın siyasi həyatında fəaliyyət göstərmiş milli partiyaların təşəkkülü, ideoloji əsasları və fəaliyyəti yalnız siyasi tarix kontekstində deyil, həm də milli-mədəni inkişaf və ictimai transformasiya proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi araşdırılmalıdır.

Tədqiqatın metodoloji-nəzəri əsasları: Bu tədqiqat XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın siyasi həyatında milli yönümlü partiyaların formalaşması və fəaliyyəti problemini çoxsəviyyəli metodoloji və nəzəri çərçivə əsasında tarixi aspektdən araşdırmağı qarşıya məqsəd qoyur. Məqalədə tarixi hadisələrin obyektiv və kompleks təhlilini təmin etmək məqsədilə tarixi-xronoloji, problem-tematik və müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunmuşdur. Tarixi-xronoloji metod milli siyasi partiyaların təşəkkül mərhələlərini, inkişaf dinamikasını və tənəzzül səbəblərini ardıcılıqla izləməyə imkan verir. Problem-tematik yanaşma isə partiyaların ideoloji əsaslarını, sosial bazasını və fəaliyyət istiqamətlərini ayrı-ayrı mövzular çərçivəsində təhlil etməyə şərait yaradır. Müqayisəli-tarixi metod vasitəsilə Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş milli yönümlü partiyalar regionun digər siyasi təşkilatları, eləcə də Rusiya imperiyasının periferiya ərazilərində yaranmış oxşar milli hərəkatlarla müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma milli partiyaların ümumi imperiya miqyasında tutduğu yeri və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Araşdırmanın nəzəri əsaslarından biri modernləşmə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, sənayeləşmə, şəhərləşmə, təhsilin yayılması və yeni sosial təbəqələrin formalaşması siyasi institutların yenilənməsini zəruri edir. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş verən iqtisadi və sosial dəyişikliklər mövcud imperiya idarəçilik modelinin bu çağırışlara cavab vermədiyini üzə çıxarmışdır. Nəticədə, siyasi iştirakın yeni formaları – partiyalar, cəmiyyətlər və qeyri-rəsmi təşkilatlar meydana çıxmışdır. Bu baxımdan milli siyasi partiyalar cəmiyyətin modernləşmə ehtiyaclarına cavab verən alternativ siyasi mexanizmlər kimi çıxış etmiş, sosial narazılıqları ideoloji və təşkilati müstəviyə daşımışdır.

Tədqiqat

Tədqiqatda mərkəz-periferiya modeli mühüm analitik alət kimi istifadə edilmişdir. Rusiya imperiyasının idarəçilik sistemində mərkəzin siyasi və iqtisadi üstünlüyü, periferiya bölgələrinin isə asılı və tabeli mövqeyi Şimali Azərbaycanın sosial-siyasi inkişafını məhdudlaşdırmışdır. Mərkəzin maraqlarına əsaslanan müstəmləkə siyasəti yerli cəmiyyətin siyasi iştirak imkanlarını daraltmış, bu isə milli etiraz və müqavimət formalarının təşəkkülünü sürətləndirmişdir. Araşdırmanın konseptual çərçivəsində milli hərəkatlar nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Bu nəzəriyyə milli hərəkatları yalnız emosional və ya spontan etiraz forması kimi deyil, kollektiv identikliyin formalaşmasına yönəlmiş məqsədyönlü siyasi proses kimi izah edir. Şimali Azərbaycanda milli partiyalar fərdi və lokal narazılıqları ümummilli siyasi diskursa çevirən institusional strukturlar rolunu oynamışdır. Milli ideologiyanın formalaşması, dil, mədəniyyət və tarix amillərinin siyasi proqramlara daxil edilməsi bu partiyaların fəaliyyətində əsas xətti təşkil etmişdir. Bu kontekstdə “Qeyrət”, “Difai”, “Müdafiə” və “Müsavət” partiyalarının fəaliyyəti milli kollektiv şüurun təşəkkülü prosesinin müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Mənbələrə tənqidi yanaşma prinsipi əsas götürülərək, çar məmurlarının hesabatları və sovet dövrü tədqiqatlarının ideoloji məhdudiyətləri nəzərə alınmışdır. Bu yanaşma hadisələrin daha obyektiv və balanslı təhlilinə imkan vermişdir.

Şimali Azərbaycanda milli özünüdərk prosesinin formalaşması və ideoloji əsasları: Azərbaycan cəmiyyətində milli özünüdərk prosesinin ümumtürk və ümumislam kimliyindən ayrılaraq müstəqil milli identiklik mərhələsinə keçidi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətlənmişdir. Bu prosesin ideoloji əsasları milli dilin, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur.

M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid və digər ziyalıların fəaliyyəti Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi mühitdə möhkəmlənməsinə, milli identikliyin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Bu ziyalı nəsil milli dövlətçilik ideyasının ideoloji bünövrəsini yaratmışdır.

1904-cü il rus-yapon müharibəsi və 1905-ci il inqilabı Rusiya imperiyası daxilində milli hərəkatların fəallaşmasına səbəb olmuşdur. Çar hökumətinin milli məsələlərdə qeyri-obyektiv mövqeyi, xüsusilə erməni-müsəlman qarşıdurmaları Azərbaycan cəmiyyətində milli müdafiə və siyasi təşkilatlanma ehtiyacını gücləndirmişdir.

“Qeyrət” partiyası və federalist ideyaların təşəkkülü: Bu partiyalar arasında 1905-ci ildə Yelizavetpolda (indiki Gəncə) yaradılmış Türk Sosial-Federativ Partiyası – “Qeyrət” Fırqəsi (Azərbaycan MDTA, f.7, siy.1, iş 620, v.162; f.12, siy.13, iş 250, v.44–45) xüsusi yer tutur. 1905-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində yaradılmış Türk Sosial-Federativ Partiyası – “Qeyrət” fırqəsi Şimali Azərbaycanda milli yönümlü siyasi təşkilatlanmanın ilk sistemli nümunələrindən biri kimi çıxış etmişdir. Partiyanın yaranması bir tərəfdən Rusiya imperiyasında 1905-ci il inqilabının yaratdığı nisbi siyasi liberallaşma mühiti, digər tərəfdən isə yerli cəmiyyət daxilində uzun müddət yığılıb qalmış sosial və milli ziddiyyətlərlə şərtlənmişdir. Çar hökumətinin mərkəzləşdirilmiş idarəçilik modeli və milli ucaqların siyasi proseslərdən kənarlaşdırılması Azərbaycan ziyalıları arasında alternativ siyasi modellərə marağı artırmışdır. “Qeyrət” partiyasının təşəkkül tapmasında Gəncə şəhərinin sosial-siyasi mühiti mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncə təkcə regional iqtisadi mərkəz deyil, eyni zamanda milli ziyalıların, maarifçi müəllimlərin, hüquqşünasların və mətbuat nümayəndələrinin cəmləşdiyi mühüm intellektual məkan idi. Burada formalaşmış milli ziyalı təbəqəsi imperiya daxilində baş verən siyasi prosesləri yaxından izləyir, Qafqazın digər bölgələrində, xüsusilə Gürcüstanda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların təcrübəsindən bəhrələnirdi.

“Qeyrət”in yaranması eyni zamanda Şimali Azərbaycanda siyasi mübarizənin fərdi təşəbbüslərdən təşkilatlanmış formaya keçidinin göstəricisi idi. Partiya milli maraqların müdafiəsini sistemli siyasi fəaliyyət müstəvisinə daşımaq cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər. “Qeyrət” partiyasının proqramı Rusiya imperiyasının mövcud dövlət quruluşunun köklü şəkildə dəyişdirilməsini deyil, onun federativ əsaslar üzərində yenidən təşkili ideyasını irəli sürürdü. Partiya Rusiyanın tərkibində yaşayan xalqların, xüsusilə müsəlmanların kompakt məskunlaşdığı ərazilərdə milli-mədəni və siyasi muxtariyyətin yaradılmasını əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən etmişdir. Bu yanaşma partiyanın müstəqillikdən daha çox muxtariyyət və özünüidarə ideyasına üstünlük verdiyini göstərir. İdeoloji baxımdan “Qeyrət” fırqəsinin proqramının Gürcüstan Sosial-Federalist Partiyasının konseptual müddəalarına yaxın olduğu qeyd olunur. “Qeyrət” partiyasının fəaliyyəti əsasən Gəncə və ətraf bölgələrlə məhdudlaşsa da, onun irəli sürdüyü federalist və milli-muxtariyyət ideyaları Şimali Azərbaycanda siyasi düşüncənin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Xüsusilə sonrakı dövrdə yaranan milli yönümlü siyasi təşkilatlar üçün “Qeyrət” fırqəsi ideoloji və təşkilati baxımdan ilkin təcrübə rolunu oynamış, milli siyasi mübarizənin konseptual çərçivəsinin formalaşmasına töhfə vermişdir.

“Difai” partiyası: milli müdafiə və siyasi təşkilatlanma: 1905–1907-ci illər Şimali Azərbaycanda milli və dini qarşıdurmaların intensivləşdiyi dövr idi. Xüsusilə erməni-müsəlman toqquşmaları və çar hakimiyyətinin tərəfkeş mövqeyi müsəlman əhalinin özünü qoruma ehtiyacını daha da aktuallaşdırmışdır. Bu şəraitdə 1906-cı ildə yaradılmış “Difai” partiyası milli müdafiə və hüquqların qorunması məqsədilə formalaşmış ilk təşkilatlanmış hərbi-siyasi qurumlardan biri olmuşdur. Partiyanın yaradılmasını həm də Şimali Azərbaycanda milli və sosial ziddiyyətlərin dərinləşməsi, imperiya daxilində mərkəzlə ucqar bölgələr arasında əlaqələrin qeyri-bərabərliyi şərtləndirmişdir. “Difai”nin proqram və fəaliyyət istiqaməti həm milli hüquqların müdafiəsi, həm də sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanırdı. Bu, partiyayı sırf hərbi müdafiə dəstəsi kimi deyil, eyni zamanda siyasi təşkilat kimi də qiymətləndirməyə imkan verir. H.Baykara ikinci partiyanın 1905-ci ildə Qafqazda ermənilərin türk və müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğın zamanı Əhməd Ağayev tərəfindən yaradılan “Difai” partiyasının olduğunu bildirir (Baykara, 1992, s. 71–72). Lakin onun bu partiyayı həm də “Müdafiə təşkilatı” adlandırması fikri yanlışdır (Süleymanova, 2022, s. 339). Partiyanın əsas məqsədi Azərbaycan türklərinin həyatını, mülkiyyətini və hüquqlarını qorumaq idi. Bununla yanaşı, “Difai” milli şüurun formalaşması və yerli əhalinin siyasi fəallaşması üçün zəruri struktur rolunu

oynamışdır. Partiyanın yaranması eyni zamanda Şimali Azərbaycanda milli siyasi təşkilatlanmanın sistemli mərhələyə keçidinin göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. “Difai” partiyasının mərkəzi qərargahı Bakıda yerləşsə də, onun əsas fəaliyyəti Qarabağ, Gəncə, Zəngəzur və digər qərb bölgələrində aparılmışdır. Partiya geniş şəbəkəli yerli komitələr və silahlı dəstələr yaratmaqla həm milli müdafiəni təmin etmiş, həm də yerli idarəetmə boşluqlarını qismən doldurmuşdur.

1907-ci ildə Qarabağda yaradılmış “Qarabağ İttifaq Məclisi” 53 maddədən ibarət Nizamnamə qəbul etmiş, məhkəmə, torpaq və ictimai nəzarət sahələrində geniş səlahiyyətlər qazanmışdır (Bağırzadə, 2006, s. 43). Bu, “Difai”nin tək cəhətli və müdafiə funksiyası ilə məhdudlaşmadığını, həm də yerli ictimai-siyasi institutların təşkili və idarə olunmasında rol oynadığını göstərir. Fəaliyyət mexanizmi baxımından partiya mərkəzi komitə ilə yerli komitələr arasında koordinasiya idarəetmə sistemi qurmuş, həm silahlı müdafiə, həm də maarifçilik və ictimai təşviqat fəaliyyətlərini paralel həyata keçirmişdir. Bu xüsusiyyət onu yalnız silahlı təşkilat deyil, eyni zamanda siyasi və sosial idarəçilik potensialına malik proto-institut səviyyəsinə çıxarmışdır. “Difai” komitələrinin bəzi bölgələrdə faktiki olaraq çar idarəçiliyini əvəz etməsi, sosial ədalət və torpaq məsələlərində kəndlilərin maraqlarını qoruması partiyanın siyasi rolunu daha da möhkəmləndirmişdir.

“Müdafiə” təşkilatı: yaranma şəraiti, sosial bazası, proqram və ideoloji istiqaməti: 1907-ci ildə Qazax qəzasında yaradılmış “Müdafiə” təşkilatı Şimali Azərbaycanda milli və ictimai fəallığın yeni forması kimi ortaya çıxmışdır. Bu təşkilatın yaradılmasında yerli əhalinin maarifçilik ehtiyacı, milli şüurun gücləndirilməsi və “Difai”nin radikal müdafiə modelinə alternativ axtarırları əsas rol oynamışdır. “Müdafiə”nin fəaliyyəti Qazax, Borçalı və Tiflis ətrafı bölgələri ilə məhdudlaşsa da, bu bölgələrdə yerli siyasi təşəbbüslərin sistemləşdirilməsinə və ictimai şüurun formalaşmasına təkan vermişdir. Təşkilatın sosial bazası əsasən kəndli və orta təbəqə əhalidən ibarət olmuş, yerli ziyalılar isə ideoloji və təşkilatı dəstək təmin etmişdir. “Müdafiə” təşkilatının çağırış vərəqəsində “Difai” proqramına yaxın ideyaların ifadə olunması onun milli müdafiə xəttinə ideoloji bağlılığını göstərir. Lakin təşkilat zorakı mübarizədən çəkinmiş və əsasən maarifçilik, ictimai təşviqat və regional təşkilatlanma yolu ilə fəaliyyət göstərmişdir. Bu baxımdan, “Müdafiə” milli siyasi təşkilatlanmanın daha yumşaq, qeyri-zorakı forması kimi qiymətləndirilə bilər. Bəzi mənbələrə görə, “Müdafiə”nin fəaliyyəti 1909 ilə qədər davam etmişdi (Müdafiə // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2005, s. 218).

Beləliklə, “Müdafiə” həm regionda milli siyasi təşəbbüslərin mərkəzləşdirilmiş strukturu, həm də zorakı mübarizə alternativini kimi çıxış edərək, Şimali Azərbaycanda siyasi təşkilatlanmanın müxtəlif formalarda inkişafının göstəricisi olmuşdur.

“Müsavat” partiyası və milli-demokratik ideologiyanın formalaşması: 1911-ci ildə yaradılmış “Müsavat” partiyası Şimali Azərbaycanda milli azadlıq ideyalarının ideoloji mərkəzinə çevrilmişdir. Partiyanın ilk proqramı panislamist ritorika ilə zəngin olsa da, mahiyyət etibarilə antiimperialist məzmun daşımışdır. Bu dövr üçün “Müsavat” həm yerli ictimai şüuru birləşdirən, həm də Rusiyanın mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətinə qarşı siyasi alternativ rolunu oynayan platforma kimi çıxış etmişdir. İlk proqramda müsəlman əhalinin milli hüquqlarının müdafiəsi, mədəniyyət və təhsil sahəsində autonomiyanın təmin edilməsi kimi məsələlər ön plana çıxmış, partiya eyni zamanda ictimai və siyasi fəallığın inkişafı üçün yeni ideoloji çərçivə təqdim etmişdir. 1913-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin Rusiyaya qayıdışı “Müsavat” partiyasının ideoloji xəttinin milli-demokratik istiqamətdə formalaşmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə partiya yalnız milli hüquqların müdafiəsi ilə kifayətlənməmiş, həm də cəmiyyətin demokratik inkişafına, siyasi maarifçiliyin yayılmasına və vətəndaş fəallığının təşviqinə yönəlmiş strateji platforma əldə etmişdir. Tahir Sünbül yazır ki: “Musavat 1913-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin kşiliyində, siyasi baxımdan təcrübəli və fikri olaraq səlahiyyətini ispatlamış bir öndərə sahib olmuşdu” (Sünbül, 1999, s. 42).

Rəsulzadə “ümme” anlayışını milli kimlik anlayışı ilə əvəz edərək, milli dili mədəniyyətin, təhsilin və siyasi iştirakçılığın əsas elementi kimi təqdim etmişdir. O, həmçinin siyasi vəzifələri milli identiklik və demokratik prinsiplərlə bağlamağa çalışmış, bunun nəticəsində “Müsavat” ideoloji baxımdan panislamist ritorikadan milli-demokratik yönümlü siyasi proqrama keçmişdir. Rəsulzadənin ideoloji rəhbərliyi partiyanın yalnız siyasi qurum kimi fəaliyyətini deyil, həm də intellektual və mədəni mərkəz kimi rolunu möhkəmləndirmişdir. O, partiyanın üzvlərini siyasi təlim

və maarifçilik fəaliyyətinə cəlb edərək, onların milli və demokratik şüurunu artırmış, beləliklə “Müsavət”-in regional və milli səviyyədə nüfuzunu genişləndirmişdir. Beləliklə, partiya həm regional, həm də milli siyasətdə nüfuzunu gücləndirmiş və gələcək demokratik-hüquqi təşəbbüslərin ideoloji təməlini qoymuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin 1913–1914-cü illərdə müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrdə islamçılıqdan türkcülüyə dönüş özünü biruzə verməyə başladı (Süleymanova, 2022, s. 385). Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan siyasi qüvvələri arasında ideoloji parçalanma müşahidə olunmuşdur. Sosial-demokratlar, “Hümmət” partiyası və milli təşkilatlar müharibəyə fərqli yanaşmalar sərgiləmişdir. Bu dövrdə Aslan xan Xoyskinin Osmanlı rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlar və xaricdə fəaliyyət göstərən siyasi mühacirlərin təşəbbüsləri Azərbaycan siyasi elitasının artıq müstəqil dövlət modeli üzərində düşündüyünü nümayiş etdirir (Svyatochovskiy, 1990, s. 115; Swietochowski, 1988, s. 115; Məmmədov, 2005, s. 157; Qafarov, 2020, s. 48; Muradov, 2013, s. 11). Bu dövrdə Azərbaycan milli hərəkatı təkcə ölkə daxilində deyil, həm də xaricdə – xüsusilə Osmanlı dövlətində fəaliyyət göstərən siyasi mühacirlər tərəfindən davam etdirilirdi. 1915-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə Yusif Akçura və digər “İttihad və Tərəqqi” tərəfdarları ilə birlikdə “Turan heyəti” adlanan təşəbbüs qrupunun tərkibində Avropanın müxtəlif ölkələrində siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi Rusiya imperiyası tərəfindən hüquqları məhdudlaşdırılmış müsəlman xalqlarının azadlığına diqqət çəkmək idi. 1916-cı ildə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və gənc türklərin digər nümayəndələri ilə birlikdə ABŞ Prezidenti Vudro Vilsona müraciət edərək, Rusiya müsəlmanlarının ağır vəziyyətini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdılar. Bu dövrdə onların fəaliyyəti “Rusiya məhkumu müsəlman türk-tatarların hüququnu müdafiə komitəsi” çərçivəsində təşkil olunmuşdu. Müharibənin son mərhələsində isə Osmanlı hökuməti Əli bəy Hüseynzadəyə xüsusi bir siyasi tapşırıq verərək, onu Bakıya göndərmişdir. Onun əsas vəzifəsi Azərbaycanın gələcəkdə dövlət kimi təşəkkülü məsələsini yerli siyasi və ictimai elita ilə birgə müzakirə etmək idi (Məmmədov, 2005, s. 157).

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan milli hərəkatı həm daxilə, həm də beynəlxalq səviyyədə özünün siyasi təşəbbüsləri ilə seçilmişdir. Aslan xan Xoyskinin Osmanlı rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlar göstərir ki, Azərbaycan siyasi elitası artıq bu mərhələdə müstəqil dövlət modeli haqqında düşünməyə başlamışdı. Bununla paralel olaraq, Osmanlıda fəaliyyət göstərən siyasi mühacirlər – Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və başqaları – türk-müsəlman dünyasının birliyi və Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində fəal iş aparırdılar. Bu cəhdlər həm regionun siyasi gələcəyinə dair strateji planların qurulmasında, həm də milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan milli hərəkatının xarici və daxili səviyyələrdə koordinasiya fəaliyyəti, gələcək dövlətçiliyin ideoloji və təşkilati əsaslarını formalaşdırmışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2005, s. 315–316).

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli siyasi təşkilatlanmanın təşəkkülü həm Rusiya imperiyasının struktur böhranları, həm də regionun sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar baş vermişdir. Bu dövrdə yaranan “Qeyrət”, “Difai”, “Müdafiə” və “Müsavət” təşkilatları yalnız siyasi qurumlar kimi fəaliyyət göstərməmiş, həm də sosial, ideoloji və mədəni proseslərin inteqrasiyaedici elementlərinə çevrilmişdir. Milli siyasi təşkilatlanmanın əsas funksiyalarından biri milli özünüdərk formalaşması və kollektiv identiklik yaratmaq olmuşdur. “Qeyrət” partiyası milli siyasi iradənin ilkin nümunəsi kimi federativ ideyaların təşviqinə xidmət etmiş, ideoloji və təşkilati baxımdan sonrakı partiyalar üçün intellektual və struktur əsas yaratmışdır.

“Difai” və “Müdafiə” təşkilatları isə milli müdafiə və özünümüdafiə funksiyasına fokuslanmış, regionlarda sosial ədalət, torpaq və hüquq sahəsində faktiki protomərkəz rolunu oynayaraq milli siyasi təşəbbüslərin praktik tərəfini təmin etmişdir. Onların fəaliyyəti göstərmişdir ki, milli siyasi təşkilatlanma yalnız ideoloji təşəbbüslərlə deyil, həm də praktiki ictimai və təhlükəsizlik ehtiyacları ilə sıx bağlıdır. “Müsavət” partiyası bu proseslərin kulminasiya nöqtəsi olmuş, milli-demokratik ideologiyanın sistemləşdirilməsini və konseptual dərinləşməsini təmin etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin

ideoloji rəhbərliyi partiyanın panislamist ritorikadan milli-demokratik konsepsiyaya keçidini mümkün etmiş, hüceyrə prinsipi və konspirativ struktur isə onun uzunmüddətli fəaliyyətinə zəmin yaratmışdır. Bu isə göstərir ki, milli siyasi təşkilatlanma intellektual, ideoloji və struktur baxımdan kompleks və məqsədyönlü sistem olaraq formalaşmışdır. Geniş nəzəri baxımdan, bu təşkilatlar milli dövlətçilik düşüncəsinin və demokratik siyasi təfəkkürün prototipləri kimi dəyərləndirilə bilər. Onlar göstərmişdir ki, milli siyasi təşkilatlanma yalnız etnik və dini ziddiyyətlərin nəticəsi deyil, eyni zamanda sosial bazanın mövcudluğu, mərkəz-ucqar münasibətlər, maarifçilik və intellektual təşəbbüslərlə birbaşa bağlıdır.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi təşkilatlanma həm regional təhlükəsizlik, həm sosial ədalət, həm də ideoloji identiklik aspektlərini birləşdirən kompleks proses kimi qiymətləndirilə bilər. Bu təşkilatlar milli siyasi mədəniyyətin formalaşmasına və gələcək müstəqil dövlətçilik ideyalarının inkişafına əsaslı təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan MDTA, f. 7, siy. 1, iş 620, v. 162; f. 12, siy. 13, iş 250, v. 44–45.
2. Bağırzadə, C. V. (2006). *Difai partiyası: Yaranması və fəaliyyəti*. Nurlan nəşriyyatı.
3. Baykara, H. (1992). *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi*. Azərnəşr.
4. Qafarov, V. (2020). *Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918–1922)*. Mütərcim.
5. Məmmədov, X. M. (2005). *Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları – XX yüzilliyin əvvəlləri)*.
6. Muradov, Z. (2013, May 25). Cümhuriyyətə doğru üç addım. *525-ci qəzet*, s. 11. https://www.anl.az/down/meqale/525/2013/may/311708.files/311825.htm?utm_source=chatgpt.com
7. Müdafiə. (2005). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (II cild). Lider.
8. Rusiya müsəlmanları türk-tatar millətlərinin hüquq müdafiə cəmiyyətləri. (2005). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (II cild). Lider.
9. Süleymanova, S. Y. (2022). *Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)* (2-ci nəşr, düzəliş və əlavə edilmiş). “OPTİMİST” çap mərkəzi.
10. Sünbül, T. (1990). *Azerbycan dosyası*. Detay Basım Cilt ve Mücellithanesi, Kök Yayınları, Yenisey Ltd Şti.
11. Svyatochovskiy, T. (1990). Russian Azerbaijan, 1905–1920. *Khazar*, 1, 83–109; 2, 78–103; 3, 33–62.
12. Swietochowski, T. (1988). *Muslim communities and national identity: Russian Azerbaijan, 1905–1920*. Bağlam Yayınları.

Daxil oldu: 30.10.2025

Qəbul edildi: 19.01.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/25-29>

Günəl Əhmədova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

dissertant

<https://orcid.org/0009-0008-0663-3737>

gunelahmedova@yandex.ru

İntellektual pozulmaları olan uşaqlarda yaddaşın korreksiyası prosesində diqqətin inkişafı

Xülasə

Məqalədə intellektual pozulmaları olan kiçikyaşlı məktəblilərdə yaddaşın korreksiyası zamanı diqqətin inkişafı araşdırılmışdır. Tədqiqat Bakı şəhərinin xüsusi təhsil müəssisələrində aparılmış, 6 ay davam edən korreksiyaedici məşğələlərə 60 nəfər şagird cəlb olunmuşdur. Məşğələlər kiçik qruplarda (6–7 nəfər) həftədə iki dəfə, 30–40 dəqiqə olmaqla həyata keçirilmişdir. Hər məşğələdə yaddaşın bütün növləri (eşitmə, görmə, məntiqi/mexaniki) stimullaşdırılmış, oyun xarakterli və integrativ tapşırıqlardan istifadə olunmuşdur.

Nəticələrin statistik emalı SPSS proqramında aparılmış və təhlil edilmişdir. Yaddaşın bütün növlərində inkişaf müşahidə olunmuş, xüsusilə görmə və mexaniki yaddaşda əhəmiyyətli dəyişikliklər qeydə alınmışdır. Diqqətin səviyyəsi “Bourdon” testinin sadələşdirilmiş variantı ilə ölçülmüşdür. Eksperimental qrupda diqqətin sabitliyi, seçiciliyi və sürətində nəzərəcarpacaq inkişaf müəyyən edilmiş, müşahidə qrupunda isə yalnız cüzi, statistik baxımdan əhəmiyyətsiz dəyişikliklər qeydə alınmışdır.

Əldə olunan nəticələr Lev Vıqotskiy və Aleksandr Luriyanın mədəni-tarixi nəzəriyyəsinə irəli sürülən müddəaları praktik olaraq təsdiqləyir. Psixi funksiyaların sistem xarakter daşması və bir funksiyanın inkişafının digər funksiyaların da inkişafına səbəb olması bu tədqiqatda empirik şəkildə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: intellektual pozulma, korreksiyaedici iş, yaddaş, diqqət, inkişaf

Gunel Ahmadova

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

PhD student

<https://orcid.org/0009-0008-0663-3737>

gunelahmedova@yandex.ru

Development of Attention in the Process of Memory Correction in Children with Intellectual Disabilities

Abstract

The article examines the development of attention in junior schoolchildren with intellectual disabilities during the process of memory correction. The study was conducted in special education institutions in the city of Baku and involved 60 pupils who participated in a six-month corrective intervention program. The sessions were organized in small groups (6–7 children), held twice a week, and lasted 30–40 minutes each. During each session, all types of memory (auditory, visual, logical/mechanical) were systematically stimulated through game-based and integrative tasks.

Statistical analysis of the results was carried out using the SPSS software package. Improvements were observed across all types of memory, with particularly significant changes recorded in visual and mechanical memory.

The level of attention was assessed using a simplified version of the Bourdon Attention Test. In the experimental group, a marked improvement was identified in attention stability, selectivity, and processing speed, whereas the control group demonstrated only minor and statistically insignificant changes.

The obtained results empirically confirm the key propositions of the cultural-historical theory developed by Lev Vygotsky and Aleksandr Luria. The systemic nature of mental functions and the interdependence of their development—where the enhancement of one cognitive function facilitates the development of others—were clearly demonstrated in this study.

Keywords: *intellectual disabilities, corrective intervention, memory, attention, development*

Giriş

Müasir pedaqogika və psixologiyanın ən mühüm istiqamətlərindən biri sağlamlıq imkanları məhdud, xüsusilə də intellektual pozulmaları olan uşaqların psixi inkişafının təmin edilməsidir. Bu kateqoriyadan olan uşaqların idrak proseslərində yaddaş, diqqət, qavrayış və təfəkkür funksiyalarının zəifliyi onların öyrənmə imkanlarını məhdudlaşdırır, sosial adaptasiyasını çətinləşdirir və emosional gərginlik yaradır (Əlizadə, 2006, s. 10; Rubinshteyn, 1986). Bu səbəbdən xüsusi təhsil sistemi yalnız biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda psixi funksiyaların korreksiyası və inkişafına yönəlmiş kompleks yanaşmanı təmin etməlidir (Hüseynova və b., 2018).

Tədqiqat

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2020–2024-cü illərə dair məlumatlarına görə, ölkədə 60 mindən çox sağlamlıq imkanları məhdud uşaq mövcuddur. Onlardan 1105 nəfəri xüsusi təhsil müəssisələrində, 2664 nəfəri xüsusi internat məktəblərində (1353 nəfəri həmin müəssisələrdə gecələyir), 7750 nəfəri evdə təhsil alır.

Bu göstəricilər göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların böyük əksəriyyəti xüsusi təhsil formaları vasitəsilə təlim-tədris prosesinə cəlb olunur. Bu isə xüsusi təhsil sisteminin məsuliyyətini artırır: yalnız biliklərin verilməsi deyil, həm də uşaqların psixi funksiyalarının inkişafı və sosial adaptasiyası təmin edilməlidir (Alloway və Gathercole, 2006).

Xüsusi təhsildə aparılan korreksiya işlərinin əsas məqsədi uşaqların idrak proseslərini gücləndirməkdir. Bu prosesdə yaddaşın inkişafı xüsusi rol oynayır, çünki yaddaş yalnız informasiyanın saxlanması və təkrar istehsalı deyil, həm də digər psixi funksiyaların – diqqət, qavrayış və təfəkkürün – inkişafı üçün baza rolunu oynayır (Luria, 1979; Baddeley, 2000). Yaddaş üzərində aparılan korreksiya işləri nəticəsində diqqətin sabitliyi artır, konsentrasiya güclənir və uşaqların öyrənmə bacarıqları daha məqsədyönlü hala gəlir (Alloway və Gathercole, 2006).

Psixoloji nəzəriyyələr (L.S. Vıqotskiy, A.R. Luriya) göstərir ki, psixi funksiyalar sistemlilik xüsusiyyəti daşıyır: bir funksiyanın inkişafı digər funksiyaların da inkişafına səbəb olur. Bu yanaşmaya görə, yaddaşın korreksiyası zamanı diqqət funksiyalarının da inkişaf etməsi təbii və qanunauyğun prosesdir. Bu qarşılıqlı təsir intellektual pozulmaları olan uşaqların kompleks inkişafı üçün mühüm şərtidir (Vygotsky, 1983; Luria, 2013).

Bu məqalənin məqsədi intellektual pozulmaları olan uşaqlarda yaddaşın korreksiyası zamanı diqqətin inkişaf mexanizmlərini araşdırmaq, xüsusi təhsil mühitində tətbiq olunan metodları təhlil etmək və əldə olunan nəticələri statistik göstəricilər əsasında ümumiləşdirməkdir.

İntellektual pozulmaları olan uşaqların idrak prosesləri tipik inkişaf etmiş həmyaşıdlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu kateqoriyadan olan uşaqlarda yaddaşın həcmi, sürəti və sabitliyi zəif inkişaf edir, diqqət isə tez dağılır və uzunmüddətli konsentrasiya çətinləşir. Qavrayış və təfəkkür proseslərində məhdudluqlar müşahidə olunur, nəticədə öyrənmə və sosial adaptasiya imkanları azalır. Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, bu uşaqların inkişafında motivasiya və emosional faktorların rolu daha güclüdür. Bu səbəbdən korreksiya işləri yalnız idrak mexanizmlərinə deyil, həm də emosional mühitin formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Yaddaşın korreksiyası intellektual pozulmaları olan uşaqların idrak inkişafında mühüm rol oynayır. Ənənəvi metodlar arasında təkrar, assosiasiya və əyani dəstək xüsusi yer tutur. Müasir pedaqoji texnologiyalar isə daha geniş imkanlar yaradır: oyun terapiyası – uşaqların yaddaşını oyun

vasitəsilə gücləndirir, eyni zamanda diqqət və motivasiyanı artırır; kognitiv məşqlər – ardıcillıq, müqayisə və qruplaşdırma tapşırıqları yaddaşın strukturlaşdırılmasına kömək edir; multimedia vasitələri – vizual və eşitmə dəstəyi yaddaşın sabitliyini artırır; kiçik bloklarla öyrənmə – materialın hissələrə bölünməsi diqqətin dağılmasının qarşısını alır (Baddeley, 2000; Batu və Kırcaali-İftar, 2021).

Yaddaşın korreksiyası zamanı uşaqlar informasiyanı daha yaxşı qavramağa, onu strukturlaşdırmağa və təkrar yadasalmağa başlayırlar. Bu prosesdə diqqət funksiyaları da inkişaf edir: konsentrasiya güclənir, seçici diqqət bacarıqları formalaşır.

Yaddaşın korreksiyası ilə diqqətin inkişafı arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Uşaqlar informasiyanı yadda saxlamağa çalışarkən diqqətlərini daha uzun müddət konsentrasiya etməyi öyrənirlər.

Bu prosesdə (Diken, 2020):

- Sabitlik – diqqətin uzun müddət qorunması;
- Seçicilik – lazımsız informasiyanın kənarlaşdırılması;
- Çeviklik – diqqətin bir mövzudan digərinə çevrilməsi;
- Sürət – tapşırıqların yerinə yetirilmə sürəti artır.

Diqqətin inkişafında motivasiya, emosional mühit və sosial adaptasiya mühüm rol oynayır. Müəllimlərin fərdi yanaşması və xüsusi tədris planları diqqətin sabitləşməsinə kömək edir.

Tədqiqat işi Bakı şəhərinin 3, 11 və 268 sayılı xüsusi məktəblərində aparılmışdır. Ümumilikdə 60 nəfər kiçikyaşlı şagird tədqiqata cəlb olunmuşdur: 30 nəfər eksperimental qrupda, 30 nəfər isə müşahidə qrupunda iştirak etmişdir. Eksperimental qrupda yaddaş üzrə korreksiyaedici məşğələlər 6 ay ərzində, həftədə iki dəfə olmaqla həyata keçirilmişdir. Hər məşğələ 30–40 dəqiqə davam etmiş, ümumilikdə 48 məşğələ təşkil olunmuşdur.

Məşğələlər kiçik qruplar şəklində aparılmışdır (6–7 şagird). *Hər məşğələ üç hissədən ibarət olmuşdur (Əhmədov, 2016):*

- İlk mərhələ (5 dəq.): salamlama, emosional tənzimləmə, ritmik tapşırıqlar;
- Əsas fəaliyyət (20–30 dəq.): yaddaşın bütün növlərinin (eşitmə, görmə, məntiqi/mexaniki) stimullaşdırılması. Tapşırıqlar oyun xarakterli və tematik olmuşdur;
- Yekun mərhələ (5 dəq.): günün nəticələrinin müzakirəsi, fərdi nailiyyətlərin qeyd olunması.

Məşğələlərin mərhələləri

Korreksiya prosesi ardıcıl üç mərhələdə həyata keçirilmişdir:

1. Adaptasiya mərhələsi (I ay): uşaqların məşğələ formatına uyğunlaşması, diqqətin cəmlənməsi və fəaliyyətə adaptasiyası;
2. Əsas mərhələ (II–V ay): yaddaşın bütün növlərinin sistemli stimullaşdırılması, integrativ bacarıqların inkişafı;
3. Yekun mərhələ (VI ay): yaddaşın möhkəmləndirilməsi, ümumiləşdirmə və nəticələrin təhlili.

Nümunə məşğələlər

Adaptasiya mərhələsi (I ay) – Məşğələ №2

- Məqsəd: yaddaş növlərinin stimullaşdırılması və məşğələ formatına uyğunlaşma;
- İlk mərhələ: salamlama, ritmik oyunlar, emosional hazırlıq;

Əsas fəaliyyət:

o Eşitmə yaddaşı: “10 söz” tapşırığı, qısa hekayə dinləmə və təkrar;

o Görmə yaddaşı: sadə şəkil ardıcılığı, obyekt tanıma;

o Məntiqi/mexaniki yaddaş: qısa səbəb-nəticə ardıcılığı tapşırıqları;

Yekun: günün nəticələrinin müzakirəsi, nailiyyətlərin qeyd olunması.

Əsas mərhələ (II–V ay) – Məşğələ №15

- Məqsəd: yaddaş növlərinin inkişafı və integrativ bacarıqların stimullaşdırılması;
- İlk mərhələ: salamlama, diqqəti cəlb edən ritmik tapşırıq;

Əsas fəaliyyət:

o Eşitmə yaddaşı: “15 söz” tapşırığı, qısa hekayə və dialoq dinləmə;

o Görmə yaddaşı: şəkil ardıcılığı (12–15 şəkil), “nə dəyişdi?” tapşırıqları;

o Məntiqi/mexaniki yaddaş: səbəb-nəticə ardıcılığı, ritmik misralar, ardıcıl əməliyyat tapşırıqları;

o İntegrativ element: hekayə əsasında şəkil və sözlərlə ardıcillıq yaratmaq;

Yekun: günün nəticələrinin müzakirəsi, motivasiya.

Yekun mərhələ (VI ay) – Məşğələ №46

Məqsəd: yaddaş növlərinin möhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirmə;

• İlk mərhələ: salamlama, ritmik tapşırıqlar;

Əsas fəaliyyət:

o Eşitmə yaddaşı: “20 söz” tapşırığı, uzun hekayə və dialoqların təkrarı;

o Görmə yaddaşı: 15–20 şəkildən ibarət ardıcillıq, vizual-məntiqi oyunlar;

o Məntiqi/mexaniki yaddaş: səbəb-nəticə ardıcillığı, integrativ oyunlar, hərəkatlı tapşırıqlar;

o İntegrativ element: hekayə, şəkil və sözləri birləşdirərək ardıcillıq yaratmaq.

Korreksiyaedici məşğələlərin nəticələri SPSS proqramında statistik emal olunmuşdur. Təhlil göstərmişdir ki, yaddaşın bütün növlərində (eşitmə, görmə, məntiqi/mexaniki), xüsusilə görmə və mexaniki yaddaşda əhəmiyyətli müsbət dinamikə dəyişikliklər qeydə alınmışdır.

İntellektual pozulmaları olan kiçikyaşlı məktəblilərdə diqqətin səviyyəsini müəyyən etmək üçün praktik metodikalardan olan “Bourdon testi”nin sadələşdirilmiş variantından istifadə edilmişdir.

Bu metodika aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir (Vygotksy, 1982):

• Uşaqlara kağız üzərində müxtəlif simvollar (dairə, kvadrat, üçbucaq və s.) qarışıq şəkildə təqdim edilmişdir;

• Tapşırıq: müəyyən bir simvolu (məsələn, yalnız dairələri) seçmək və işarələmək;

• Vaxt: 3–5 dəqiqə;

• Qiymətləndirmə meyarları:

o Düzgün işarələnmiş simvolların sayı → diqqətin sabitliyi;

o Buraxılmış və ya səhv işarələnmiş simvollar → diqqətin dağılma dərəcəsi;

o Tapşırığın yerinə yetirilmə sürəti → diqqətin sürəti.

Beləliklə, bu metodika vasitəsilə eksperimental və müşahidə qruplarında diqqətin sabitliyi, seçiciliyi və sürəti müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Diqqətin inkişaf göstəriciləri (korreksiyaedici işdən əvvəl və sonra).

Qrup	Test mərhələsi	Düzgün işarələrin orta sayı	Səhvlərin orta sayı	Tapşırıq vaxtı (dəq)
Eksperimental qrup	Əvvəl	22	6	4,8
Eksperimental qrup	Sonra	31	3	3,5
Müşahidə qrupu	Əvvəl	21	7	4,9
Müşahidə qrupu	Sonra	23	6	4,7

• Eksperimental qrupda diqqətin bütün göstəricilərində nəzərəcərpacaq inkişaf qeydə alınmışdır: düzgün işarələrin sayı artmış (22 → 31), səhvlərin sayı azalmış (6 → 3), tapşırıq vaxtı isə qısalmışdır (4,8 → 3,5 dəq). Bu nəticələr korreksiya proqramının effektivliyini sübut edir.

• Müşahidə qrupunda da müəyyən qədər irəliləyiş müşahidə olunmuşdur (21 → 23 düzgün işarə, səhvlərin 7 → 6 azalması, vaxtın 4,9 → 4,7 dəq qısalması). Lakin bu dəyişikliklər statistik əhəmiyyət daşımamışdır və daha çox tədris prosesinin təbii gedişi ilə izah olunur.

Ümumilikdə, nəticələr göstərir ki, diqqətin inkişafında əsaslı dəyişiklik yalnız korreksiyaedici məşğələlər tətbiq olunan eksperimental qrupda baş vermişdir (*Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara korreksiya işinin təşkili*, 2018).

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərdi ki, intellektual pozulmaları olan kiçikyaşlı məktəblilərdə yaddaşın korreksiyası diqqətin inkişafına mühüm təsir göstərir. Altı ay davam edən korreksiyaedici məşğələlər nəticəsində eksperimental qrupda yaddaşın bütün növlərində (eşitmə, görmə, məntiqi/mexaniki) nəzərəcərpacaq inkişaf müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə görmə və mexaniki yaddaşın inkişafında statistik baxımdan əhəmiyyətli dəyişikliklər qeydə alınmışdır.

Diqqətin səviyyəsi üzrə aparılan Bourdon testinin nəticələri də bu tendensiyanı təsdiqləmişdir. Eksperimental qrupda düzgün işarələrin sayı artmış, səhvlərin sayı azalmış, tapşırıq vaxtı isə qısalmışdır. Bu göstəricilər diqqətin sabitliyi, seçiciliyi və sürətinin inkişafını sübut edir. Müşahidə qrupunda da müəyyən qədər irəliləyiş müşahidə olunmuşdur, lakin bu dəyişikliklər statistik əhəmiyyət daşımamışdır və daha çox tədris prosesinin təbii gedişi ilə izah olunur.

Əldə olunan nəticələr L. Vıqotskiy və A. Luriyanın mədəni-tarixi nəzəriyyəsində irəli sürülən müddəaları praktik olaraq təsdiqləyir. Onların yanaşmasına görə psixi funksiyalar sistem xarakter daşıyır və bir funksiyanın inkişafı digər funksiyaların da inkişafına səbəb olur. Eksperimental qrupda yaddaşın korreksiyası nəticəsində diqqətin sabitliyi, seçiciliyi və sürətində müşahidə olunan əhəmiyyətli dəyişikliklər bu elmi yanaşmanın praktik təsdiqi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Alloway, T. P., & Gathercole, S. E. (2006). Working memory and learning in children. *Journal of Learning Disabilities*, 39(2), 101–108.
2. Baddeley, A. D. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory? *Trends in Cognitive Sciences*, 4(11), 417–423.
3. Batu, S., & Kırcaali-İftar, G. (2021). *Özel gereksinimli öğrenciler ve özel eğitim*. Vize Yayıncılık.
4. Diken, İ. H. (2020). *Zihin yetersizliği olan çocuklar ve eğitimleri*. Pegem Akademi.
5. Əhmədov, İ. (2016). *Pedaqoji psixologiya*. ADPU.
6. Əlizadə, Ə. Ə. (2006). *İdrak prosesləri və hisslər*.
7. Hüseynova, N., Ağayeva, A., & Məlikov, M. (2018). *Korreksiyaedici pedaqogika*. ADPU nəşriyyatı.
8. Luria, A. R. (1979). *Malenkaya knizhka o bol'shoy pamyati*. MGU.
9. Luria, A. R. (2013). *Osnovy neyropsixologii* (8th ed.). Akademiya.
10. Rubinshteyn, S. Ya. (1986). *Psixologiya umstvenno otstalogo shkol'nika*. Prosveshchenie.
11. Vygotsky, L. S. (1982). *Problemy obshchey psixologii*. Pedagogika.
12. Vygotsky, L. S. (1983). *Sobranie sochineniy* (Vol. 3: Problemy razvitiya psixiki). Pedagogika.
13. *Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara korreksiya işinin təşkili*. (2018). Mütərcim.

Daxil oldu: 23.11.2025

Qəbul edildi: 05.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/30-39>

Bouradja Amel

University of Oran 02 Mohamed Ben Ahmed

<https://orcid.org/0009-0000-4378-2493>

bouradja.amel@univ-oran2.dz

Unemployment and the Youth Category: A Demographic Analysis

Abstract

This study aims to shed light on the phenomenon of unemployment in Algeria and its impact on the youth category, especially since unemployment is considered one of the challenges that must be addressed both in the current context and in the future. This phenomenon affects a considerable number of segments of the Algerian population across its various strata, particularly the youth, who face difficulties in integrating into the labor market due to several factors, most notably: weak vocational training, the mismatch between training and labor market requirements, and lack of experience, among others. Moreover, deteriorating economic conditions and ineffective development policies contribute to deepening the phenomenon of unemployment among this vital segment of society.

Keywords: *unemployment, youth, labor market, population growth, migration*

Bouradja Amel

Oran Universiteti 02 Mohamed Ben Ahmed

<https://orcid.org/0009-0000-4378-2493>

bouradja.amel@univ-oran2.dz

İşsizlik və gənclər kateqoriyası: demoqrafik təhlil

Xülasə

Bu tədqiqat Əlcəzairdə işsizlik fenomeninə və onun gənclər kateqoriyasına təsirinə işıq salmağı hədəfləyir, xüsusən də işsizlik həm mövcud kontekstdə, həm də gələcəkdə həll edilməli olan problemlərdən biri hesab olunur. Bu fenomen Əlcəzair əhalisinin müxtəlif təbəqələrindəki xeyli sayda segmentinə, xüsusən də gənclərə təsir göstərir və onlar bir sıra amillərə, xüsusən də zəif peşə təhsili, təlim və əmək bazarı tələbləri arasındakı uyğunsuzluq və təcrübə çatışmazlığı və s. səbəbindən əmək bazarına inteqrasiyada çətinlik çəkirlər. Bundan əlavə, pisləşən iqtisadi şərait və səmərəsiz inkişaf siyasəti cəmiyyətin bu vacib segmenti arasında işsizlik fenomeninin dərinləşməsinə kömək edir.

Açar sözlər: *işsizlik, gənclər, əmək bazarı, əhali artımı, miqrasiya*

Introduction

The problem of unemployment has become a distinctive feature of most economies, albeit with varying causes and impacts from one country to another, depending on the economic and social circumstances each country is experiencing. This is particularly true for developing countries such as Algeria, where economic orientations that relied on the role of the public sector in creating employment opportunities have proven limited in their capacity to absorb the increasing numbers of the labor force, especially the youth, who are the most affected by the various economic and social transformations taking place worldwide. We observe that this social category in our country has come to live in a difficult social reality, dominated by numerous problems and afflictions that hinder the wheels of growth and sustainable development.

Research

Unemployment in Algeria is one of the social problems experienced by the majority of both educated and uneducated youth. With the prolonged duration of unemployment, they have lost hope of finding jobs that guarantee them the right to live like other working categories. This is the result of increased birth rates and decreased mortality rates, which have led to significant demographic growth. Among the negative consequences of this massive growth are economic and social problems, such as the phenomenon of unemployment. For this reason, this research paper will address the development of unemployment, particularly among the youth, from a demographic perspective.

2. Unemployment: Concept and Types

2.1 Definition of Unemployment:

Unemployment is defined in various ways, some of which are clarified below:

- “The number of persons capable of working but not working, despite actively seeking employment.” (Ahmed, 2007, p. 205).
- “The situation of individuals who are willing and able to work, and are actively seeking it, but have not found it.” (Al-Quraishi, 2007, p. 183).

Definition of unemployment according to the National Office of Statistics: A person is considered unemployed if the following criteria are met:

- He/she is of working age (between 15 and 64 years).
- He/she has no job at the time of the statistical survey. It is noted that a person who has not worked even for one hour during the survey period is considered unemployed.
- He/she is fully available and qualified to work.

Measuring unemployment: The unemployment rate is unemployment expressed as a percentage of the labor force. It is measured by the size of the non-employed labor force, i.e., the total number of unemployed persons relative to the total working-age population. It is expressed by the following equation:

$$\text{Unemployment Rate} = \frac{\text{Number of Unemployed}}{\text{Labor Force}} * 100$$

2.2 Types of Unemployment:

Unemployment can be classified into the following types:

➤ **Cyclical Unemployment:** This type is considered one of the most important forms of unemployment. It arises as a result of irregular downturns in economic activity. During such downturns, national output declines due to reduced national expenditure, leading enterprises to produce fewer goods and services, and consequently employ fewer workers (Al-Wazani & Ahmed Hussein, 1999, p. 265).

➤ **Frictional Unemployment:** This occurs as a result of the continuous mobility of workers between regions and different professions. It arises due to a lack of information among job seekers and employers who have available job opportunities. Clearly, the lack of information means the absence of a link between the demand side and the supply side, i.e., the failure to connect job seekers with those offering jobs.

➤ **Structural Unemployment:** This refers to the type of unemployment that affects part of the labor force due to structural changes in the national economy, which create a mismatch between available job opportunities and the qualifications and experiences of unemployed workers seeking employment (Zaki, 1997, p. 17).

➤ **Disguised Unemployment:** This refers to the situation in which a large number of workers are employed in excess of the actual need for labor, meaning there is surplus labor that produces almost nothing. If these workers were withdrawn from their jobs, production levels would not decline. This type of unemployment is particularly prevalent in the public services sector due to excessive public employment (Zaki, 1997, p. 17).

➤ **Voluntary Unemployment:** Also called “intentional unemployment,” it refers to the situation where a person withdraws from work of his/her own free will for certain reasons. It indicates the

existence of individuals who are capable of working but unwilling to do so at prevailing wages, despite the availability of jobs. Examples include wealthy unemployed individuals, some poor beggars, and individuals who left high-paying jobs and are unwilling to accept similar jobs with lower wages due to their habituation to higher incomes (Fawzi, 2004).

➤ **Involuntary Unemployment:** This refers to the situation where a worker is unemployed against his/her will, i.e., not by choice. It occurs through the forced dismissal of workers, even though they are willing to work (Khawaja, 2011, p. 17).

3. Causes of Unemployment:

Since unemployment is an escalating challenge worldwide, it is necessary to understand its causes and the factors leading to its aggravation, which may differ from one country to another and from one geographical environment to another. These causes are attributed to numerous economic, social, political, demographic, and technological factors. They can be addressed as follows:

➤ The exacerbation of the unemployment crisis, particularly after the implementation of the Structural Adjustment Program, which produced both positive and negative results. This program relied on hydrocarbon revenues, making it vulnerable to recurrent economic shocks, most notably the economic crisis resulting from the collapse of hydrocarbon prices in 1986. The situation of economic institutions deteriorated, public investment declined, and very weak growth ensued, leading to the collapse of employment rates, especially in the public sector, which dominated economic life.

➤ The demographic factor, which has been considered an obstacle to economic development. One of the most significant impediments to development is rapid population growth, particularly in the modern era. “Demographic factors play a fundamental role in the influx of large numbers into the labor market, thereby exerting clear pressures on the rise and aggravation of unemployment levels (Al-Saudi & Ahmed , 2008, p. 17).”

➤ The inability of the labor market to absorb graduates. The number of graduates from universities and educational institutes increases annually, yet the labor market fails to accommodate them.

➤ Personal reasons, which relate to the desire of some youth to join specific jobs that are unavailable, despite the availability of other jobs.

➤ Unplanned internal and external migration (Amer, 2014, p. 22).

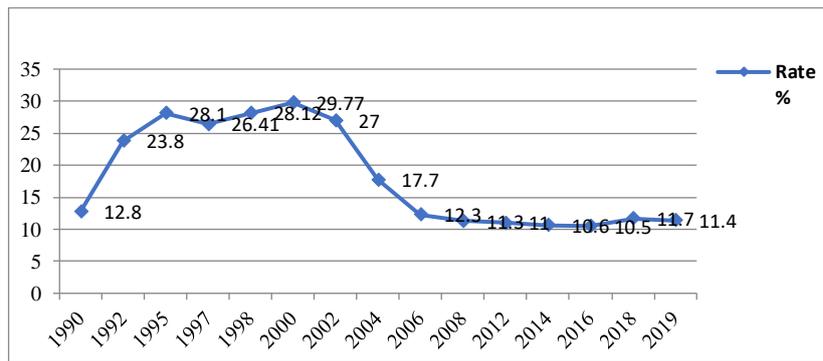
The Evolution of Unemployment in Algeria.

Table 1.
 Evolution of the Unemployment Rate in Algeria during the period (1990–2024).

Years	1990	1992	1995	1997	1998	2000	2002	2004
Rate %	12.8	23.8	28.10	26.41	28.12	29.77	27	17.7
Years	2006	2008	2012	2014	2016	2018	2019	
Rate %	12.3	11.3	11.0	10.6	10.5	11.7	11.4	

Source: National Office of Statistics, Statistical Summary 1962–2020, p. 88.
 Données statistique, ONS, N°879; (2009–2019); household employment survey.

Fig.1. Evolution of the Unemployment Rate in Algeria during the period (1990–2024).

Source: National Office of Statistics, Statistical Summary 1962–2020, p. 88. Données statistique, ONS, N°879; (2009–2019); household employment survey.

Unemployment in Algeria was very high in 1966, reaching 32.90% (Al-‘Eid, 2023, p. 13), due to political instability and the withdrawal of the French army from Algeria. Since the late 1960s, Algeria attempted to establish a heavy industry sector to escape underdevelopment and create sufficient job opportunities for the unemployed labor force. The focus shifted to the industrial field to absorb labor, and this period was characterized by modest unemployment rates, reaching about 16.30% in 1982.

However, the period (1986–1999) witnessed a steady increase, with unemployment peaking at 29.30% in 1999. This rise was due to several reasons, including the financial crisis Algeria experienced as a result of declining oil prices and reduced petroleum tax revenues on the one hand, and the inability of public enterprises to create new jobs on the other. In reality, this increase is explained by the decline in development activity, caused by the difficult security conditions Algeria faced during that period.

As for the period (2000–2015), unemployment rates recorded a noticeable decline, dropping from 29.77% in 2000 to 17.7% in 2004. From that year onwards, unemployment rates continued to decrease, reaching 10.6% in 2014. This decline was due to the improvement of the country’s security and economic situation, which contributed to political stability alongside improved economic and social indicators. The rate then reached 10.5% in 2016 and 11.4% in 2019.

4.1 Evolution of Unemployment by Gender.

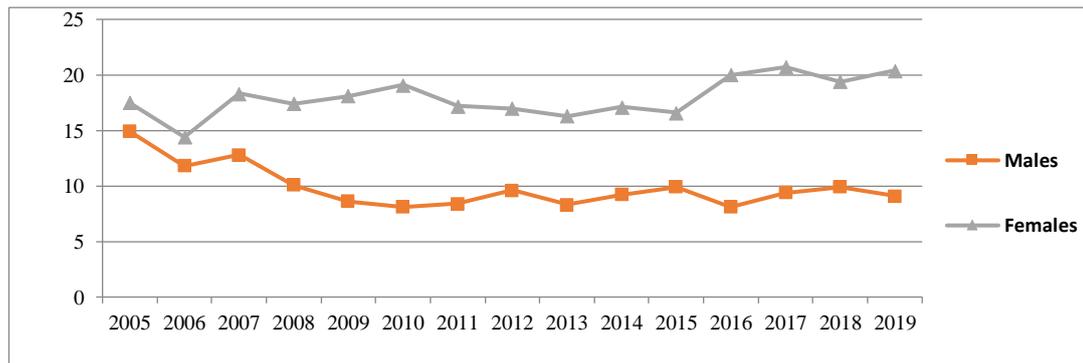
Table 2.
 Distribution of the Unemployment Rate by Gender.

Years	Gender	
	Males	Females
2005	14.9	17.5
2006	11.8	14.4
2007	12.8	18.3
2008	10.1	17.4
2009	8.6	18.1
2010	8.1	19.1
2011	8.4	17.2
2012	9.6	17
2013	8.3	16.3
2014	9.2	17.1
2015	9.9	16.6
Years	Gender	

	Males	Females
2016	8.1	20
2017	9.4	20.7
2018	9.9	19.4
2019	9.1	20.4

Source: Données statistique, ONS, N°879, 726; (2009–2019) household employment survey.

Fig.2. Distribution of the Unemployment Rate by Gender.

Source: Données statistique, ONS, N°879, 726; (2009–2019) household employment survey.

From the figure, it is clear that the unemployment rate among males is significantly lower compared to females, whose rate has shown a steady increase, particularly in recent years. It was estimated at 17.5% in 2005 and rose to 20.4% in 2019. This is due to several reasons, including the spread of female education, the limited job opportunities available to women, and women’s inclination toward employment. As for male unemployment, it declined and stabilized between 8% and 9% during the period 2009–2019.

4.2 Evolution of Unemployment by Age.

Table 3. Unemployment Rate by Age (Age Groups).

Years Ages	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
15-19	10.78	8.94	10.29	10.97	30	38.8	30.9	32.9	32.1	29.4
20-24	32.43	32.2	32.56	31.74	24.1	27.6	25.7	27.1	28.2	26.2
25-29	31.22	30.41	26.98	26.04	16.9	18.4	18.3	20.2	21.5	20.8
30-34	13.01	12.61	12.68	13.87	9.5	9.9	9.9	9	10.2	10.9
35-39	5.3	6.96	7.26	7.4	6.1	5.8	5.4	6.7	6	7.2
40-44	2.97	3.38	4.54	4.25	4.1	4.6	4.4	4.5	4.4	5.5
Years Ages	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019

45-49	2.04	3.01	3.03	2.63	3	2.8	2.6	3.8	3.9	4.1
50-54	1.2	1.31	1.53	1.95	2.3	2.5	1.9	3.7	3.6	3.7
55-59	0.92	1.12	1.53	1.1	1.4	2.7	2.1	4.7	4.1	2.6

Source: Données statistique, ONS, N°879, 2019; household employment survey.

From the table, it is evident that the largest proportions of the unemployed in Algeria are young people. More than 80% of the unemployed are under 30 years old. The unemployment rate among those under 25 years reached 26%, a significant difference compared to the 30–40 age group, whose rates ranged between 5% and 12%.

5. Characteristics of Unemployment in Algeria

The majority of unemployment consists of young people. We will attempt to present some statistical data related to the youth category to highlight the importance of this segment and the urgent necessity of investing in and supporting it.

5.1 Evolution of the Unemployment Rate among Youth (16–24 years) during the period (2005–2019)

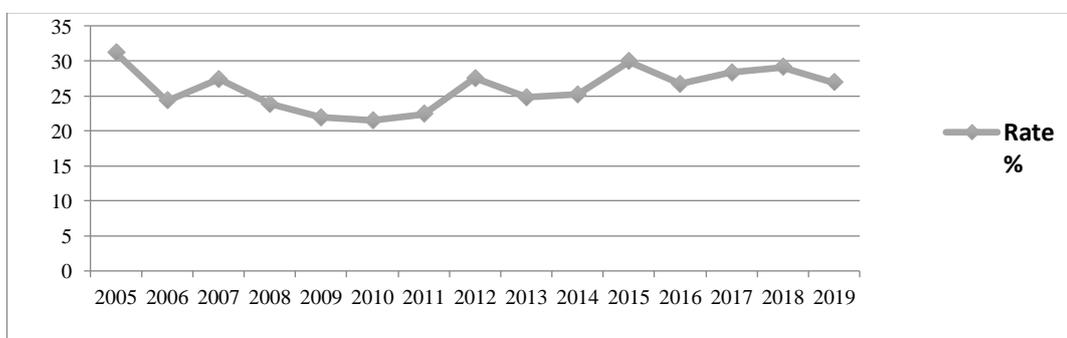
Youth are the most exposed to unemployment, particularly the age group (16–24 years), which is of great importance since youth are the backbone of society. The expansion of unemployment within this group negatively affects society as a whole.

Table 4.
 Evolution of Unemployment Rates among Youth (16–24 years) in Algeria during the period 2005–2019.

Years	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Rate %	31.1	24.3	27.4	23.8	21.9	21.5	22.4	27.5
Years	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Rate %	24.8	25.2	29.9	26.7	28.3	29.1	26.9	

Source: Données statistique ONS N° 879, (2019); household employment survey.

Fig. 3. Evolution of Unemployment Rates among Youth (16–24 years) in Algeria during the period 2005–2019.

Source: Données statistique ONS N° 879, (2019); household employment survey

From the table and the figure above, it is clear that the problem of unemployment significantly affects the youth category compared to other groups. The period witnessed a remarkable

development: it was estimated at 31.1% in 2005, then declined to 24.3% in 2006. During the period (2009–2019), the unemployment rate showed a notable trend, estimated at 21.9% in 2009, then rising to 27.5% in 2012 and reaching 29.9% in 2015, an increase of 2.4 percentage points. This is generally due to the inability of public and private institutions to create additional job positions. As for the period (2016–2019), the rate remained almost at the same level, estimated at 26.7% in 2016 and 26.9% in 2019. After the outbreak of the Coronavirus pandemic, all countries around the world were forced to adopt a system of partial unemployment, not for economic reasons but for health-related ones. This affected both the public and private sectors, forcing institutions to close, which negatively impacted unemployment rates, bringing them down to 12.28% in 2020 (Tanqout & Zeinab, 2023, p. 111).

5.2 Evolution of Unemployment by Educational Level and Gender.

1. Males:

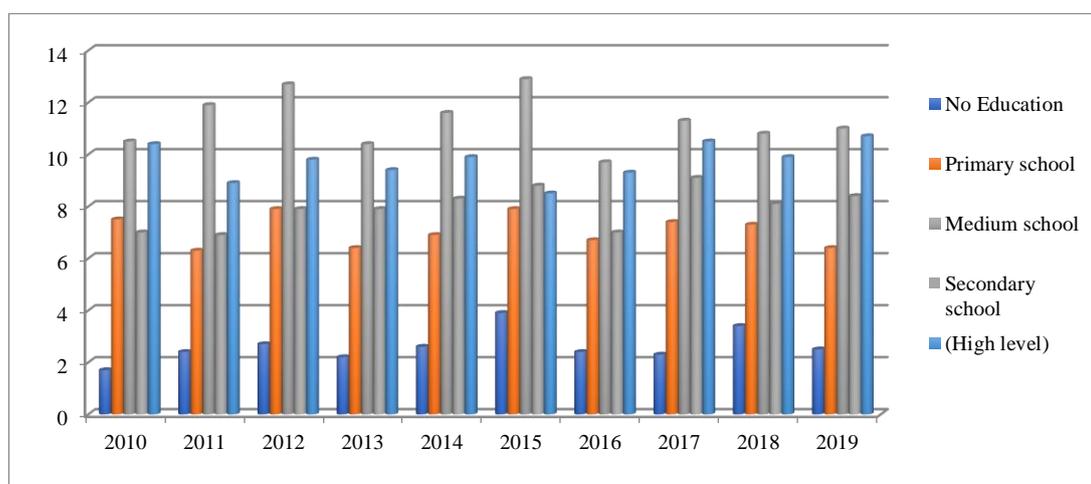
Table 5.

Evolution of Unemployment by Educational Level – Males.

Years Educational Level	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
No Education	1.7	2.4	2.7	2.2	2.6	3.9	2.4	2.3	3.4	2.5
Primary education	7.5	6.3	7.9	6.4	6.9	7.9	6.7	7.4	7.3	6.4
Medium	10.5	11.9	12.7	10.4	11.6	12.9	9.7	11.3	10.8	11.0
Secondary school education	7	6.9	7.9	7.9	8.3	8.8	7.0	9.1	8.1	8.4
(High level)	10.4	8.9	9.8	9.4	9.9	8.5	9.3	10.5	9.9	10.7

Source: Données statistiques N° 592, 651, 653, 683, 726, 763, 796, 819, 879; household employment survey.

Fig.4. Evolution of Unemployment by Educational Level – Males

Source: Données statistiques N° 592, 651, 653, 683, 726, 763, 796, 819, 879; household employment survey.

Unemployment among males by educational level showed particular developments, with figures indicating increases. In 2010, unemployment among the intermediate and higher education categories was high, estimated at 10.5% for the first and 10.5% for the second. The intermediate category rose to 12.7% in 2012 and did not change significantly, remaining around 11% in 2019. By contrast, the higher education category recorded a decline, especially in 2015, when it was estimated at 8.5%. For the “no level” category, unemployment remained low compared to other groups. As for the secondary level, it experienced a slight increase, from 7% in 2010 to 8.4% in 2019.

2. Females:

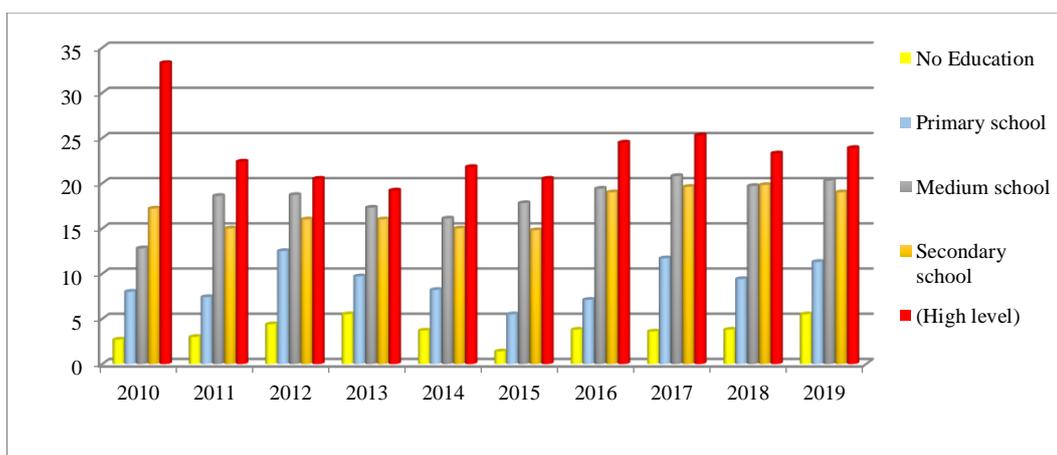
Table 6.

Evolution of Unemployment by Educational Level – Females.

Years Educational level	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
No Education	2.7	3.0	4.4	5.5	3.7	1.4	3.8	3.6	3.8	5.5
Primary education	8.0	7.4	12.5	9.7	8.2	5.5	7.1	11.7	9.4	11.3
Medium	12.8	18.6	18.7	17.3	16.1	17.8	19.4	20.8	19.7	20.3
Secondary school education	17.2	15.0	16.0	16.0	15.0	14.8	19.0	19.6	19.8	19.0
(High level)	33.3	22.4	20.5	19.2	21.8	20.5	24.5	25.3	23.3	23.9

Source: Données statistiques N° 592, 651, 653, 683, 726, 763, 796, 819, 879; household employment survey.

Fig.5. Evolution of Unemployment by Educational Level – Females.

Source: Données statistiques N° 592, 651, 653, 683, 726, 763, 796, 819, 879; household employment survey.

Unemployment by educational level among females was noticeably higher compared to males, with particularly elevated rates in the higher education category. In 2010, it reached 33.3%, then declined to 19.2% in 2013, before rising again to 23.9% in 2019. The secondary level followed with high rates, estimated at 16.0% in 2012 and rising to 19% in 2019. The primary and no-level categories recorded lower rates compared to other groups: the no-level category was 2.7% in 2010 and rose to

5.5% in 2019, while the primary level was 8% in 2010, dropped to 5.5% in 2015, and then rose again to 11.3% in 2019.

Thus, we conclude that unemployment has most affected the higher education level, especially among females, due to the massive number of university graduates and the lack of job opportunities corresponding to their numbers, which has increased unemployment rates.

6. Consequences of Unemployment

Unemployment is one of the foremost problems in society. Work provides income, enabling individuals to meet their economic needs. Its absence leads directly to poverty. However, this is not the only outcome; there are other consequences, which include:

➤ **Underutilization of Human Resources:** The human element plays a vital role in the economies of nations at all stages of growth. It is the thinking, directing, and driving force behind all other factors of production. It is the true wealth of any society. Therefore, all members of society are expected to contribute to productive work for the benefit of their community (Saadi & Zaouche, 2019, p. 14).

➤ **Spread of Informal Work:** This phenomenon is widespread in Algeria, mainly in the parallel market. These markets have taken on many dimensions in society. Young people trading in the streets without authorization are merely a result of unemployment, as most of them resort to petty trade to escape taxation.

➤ **The Phenomenon of Poverty:** Poverty is one of the most serious and chronic problems facing many developing countries. It has spread widely in African countries and has even reached some Asian and Arab countries due to a series of events, with unemployment and economic stagnation being the final outcome. Poverty results from low levels of economic development and widespread unemployment. It is the product of global economic imbalances and decades of resource exploitation. Its negative impacts on economic and social conditions include: the spread of diseases, declining educational and cultural levels, deteriorating health standards, marginalization, and weak participation in public life (Al-Bakr, 2004, p. 274).

➤ **Spread of Social Ills:** When individuals are unemployed, they experience a large void, which they attempt to fill in various ways. This creates a vicious cycle in society, one that has been exacerbated by state policies. These are among the most significant social consequences of unemployment. Finally, we return to ways of addressing these problems.

7. Some Solutions to the Phenomenon of Unemployment

Institutions and government bodies responsible for the labor force bear the responsibility of reducing unemployment rates. Among the proposed solutions are the following: (Saadi & Zaouche, 2019, p. 22).

– **Periodic Statistics:** To absorb unemployment in the labor market, it is first necessary to conduct regular surveys so that unemployment data is available to labor force planners and employers wishing to serve society. These data should include: the actual unemployment situation, specialization, profession, economic activity of the previously unemployed, age, place of residence, willingness to migrate, gender, and reason for unemployment. Such data help labor planners propose educational, training, economic, and financial policies to absorb unemployment.

– **Utilization of Idle Capacities:** Institutions should make use of their idle capacities by restarting closed factories or increasing the operating rates of existing ones to their maximum capacity, thereby absorbing disguised unemployment.

Other possible solutions include:

➤ **Training Workers:** Through continuous training to adapt to new labor market requirements, accompanied by measures such as encouraging labor mobility, improving labor market conditions, and creating retraining or requalification centers to generate jobs for youth and others.

➤ **Job Creation:** Adopting policies that stimulate demand and production, enabling enterprises to hire. Lowering labor costs may also lead to job creation. Jobs can be provided by establishing industrial zones or industrial communities in cities with abundant and low-cost labor. For example, some Japanese and American companies establish factories in East Asian countries such as Singapore, Malaysia, and Thailand, where labor costs are low. Encouraging small industries and handicrafts is

another option, by supporting small workers in starting their own projects, helping them obtain loans to establish factories, assisting in marketing their products, and supplying them with raw materials at reasonable prices.

➤ **Expanding Employment Opportunities:** This can be achieved by reducing working hours and reorganizing work schedules. For example, if there are 10 million workers employed for 40 hours per week, and they agree to work 35 hours instead, this would free up 50 million hours, which is equivalent to approximately 1,430,000 jobs.

Conclusion

Confronting the unemployment crisis is among the most important challenges that must be addressed in the present and in the future. This phenomenon affects a considerable number of segments of the Algerian population across its various strata, particularly the youth. When examining the causes of unemployment from another perspective, we find that population growth is among them. This specific cause must be carefully considered, for it is unreasonable to regard population growth in a country such as Algeria as a challenge and an obstacle to economic and social development.

Youth unemployment has become one of the greatest challenges facing the various development policies in our country. Society will not be able to confront its problems without the participation of youth in development processes, since they are the cornerstone of these policies. As youth constitute the vital element in the development and advancement of society, the state must guarantee all their rights, especially the right to work.

References

1. Ahmed, A.-R. Y. (2007). *Macroeconomic and microeconomic theory* (2nd ed.). Al-Dar Al-Jami'iyya.
2. Al-Bakr, M. A. (2004). The impact of unemployment on social structure. *Journal of Social Sciences*, 32(2), 274.
3. Al-'Eid, T. L. (2023). The phenomenon of unemployment in Algeria and its social effects on society. *Journal of Intellectual Dialogue*, 13.
4. Al-Quraishi, M. (2007). *Labour economics*. Dar Wael for Publishing.
5. Al-Saudi, A., & Ahmed, A.-T. (2008). *Unemployment: The problem and the solution*. Al-Mahrousa Center for Publishing, Press Services, and Information.
6. Al-Wazani, K. W., & Ahmed Hussein, A.-R. (1999). *Principles of macroeconomics: Between theory and application*. Dar Wael for Publishing.
7. Amer, T. A. (2014). *The phenomenon of unemployment and its negative repercussions on the individual, family, and society, and the role of the state in confronting it*. Rashad Press Printing House.
8. Fawzi, A. A.-S. (2004). *Introduction to macroeconomics*. Al-Dar Al-Jami'iyya for Publishing and Distribution.
9. Khawaja, M. Y. (2011). *The sociology of unemployment*. Misr Al-'Arabiyya for Publishing and Distribution.
10. Saadi, D. B., & Zaouche, R. (2019). Unemployment in Algeria: Definition, causes, and economic effects, 14.
11. Tanqout, W., & Zeinab, T. (2023). Econometric modelling of the determinants of unemployment in Algeria using the ARDL model. *Journal of Economic and Financial Research*, 2, 111.
12. Zaki, R. (1997). *The political economy of unemployment: An analysis of the most serious problems of contemporary capitalism*. Alam Al-Ma'rifa Series.

Received: 12.05.2025

Accepted: 30.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/40-44>

Günay Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-3138-0687>
gunaywamsaddinkizi@gmail.com

Könül Tağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-7909-246X>
tagiyeva.konul87@gmail.com

Şahnaz Ələkbərova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-3589-7367>
shahnazmammadova1983@gmail.com

Nuranə Musayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-1935-2281>
nuranemusayeva35@gmail.com

Mehriban Qasımova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-1188-189X>
mehribanqasimova74@icloud.com

Bədii tərcümədə ekvivalentliyin sərhədləri

Xülasə

Bu məqalə bədii tərcümədə ekvivalentlik məsələsinin və milli-mədəni leksik vahidlərin hədəf dilə ötürülmə mexanizmlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Qloballaşma dövründə tərcümə müxtəlif dil və mədəniyyətləri bir-birinə yaxınlaşdıran əsas vasitələrdən biri olsa da, bədii mətnlərin tərcüməsində məna bütövlüyünün, üslubi xüsusiyyətlərin və emosional təsirin tam şəkildə qorunması hər zaman mümkün olmur. Xüsusilə milli koloritə malik ifadələr, frazeoloji vahidlər və mədəni kontekstlə sıx bağlı olan söz və birləşmələr tərcümə prosesində ciddi problemlər yaradır.

Tədqiqatın əsas məqsədi “Koroğlu” eposundan seçilmiş nümunələrin Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud tərcümələrini müqayisəli şəkildə təhlil edərək semantik, üslubi və mədəni adekvatlığın hansı səviyyədə təmin edildiyini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma göstərir ki, tərcümə zamanı formal-morfoloji uyğunluqdan daha çox konseptual və funksional ekvivalentlik əsas götürülür və bir sıra hallarda ekvivalentlik yalnız nisbi xarakter daşıyır.

Məqalədə A. Xodzkonun tətbiq etdiyi tərcümə strategiyaları, emosional-ekspressiv vasitələrin ötürülmə yolları və mədəni-dini reallıqların dilə təsiri xüsusi diqqətlə təhlil edilmişdir. Aparılan araşdırmanın nəticələri sübut edir ki, bədii tərcümədə adekvatlıq təkcə leksik uyğunluqla məhdudlaşmır, əksinə semantik, üslubi və mədəni amillərin kompleks şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir.

Açar sözlər: bədii tərcümə, ekvivalentlik, tərcümə adekvatlığı, milli-mədəni leksika, frazeoloji vahidlər, “Koroğlu” eposu, müqayisəli təhlil

Gunay Abdullayeva

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0009-3138-0687>
gunaywamsaddinkizi@gmail.com

Konul Tagiyeva

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0000-0001-7909-246X>
tagiyeva.konul87@gmail.com

Shahnaz Alakbarova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0000-0003-3589-7367>
shahnazmammadova1983@gmail.com

Nurana Musayeva

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0004-1935-2281>
nuranemusayeva35@gmail.com

Mehriban Gasimova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0001-1188-189X>
mehribanqasimova74@icloud.com

The Limits of Equivalence in Literary Translation

Abstract

This article is devoted to the study of the problem of equivalence in literary translation and the mechanisms of transferring national and culture-specific lexical units into the target language. Although translation in the era of globalization serves as one of the main means of bringing different languages and cultures closer together, the complete preservation of semantic integrity, stylistic features, and emotional impact in the translation of literary texts is not always achievable. Expressions bearing strong national coloring, phraseological units, and lexical items closely tied to cultural context pose particular challenges in the translation process.

The main aim of the study is to conduct a comparative analysis of selected excerpts from the Koroglu epic and their translations into Azerbaijani and English in order to determine the extent to which semantic, stylistic, and cultural adequacy is ensured. The research demonstrates that in the translation process, conceptual and functional equivalence is prioritized over formal and morphological correspondence, and in a number of cases equivalence can only be achieved in a relative sense.

Special attention is given to A. Chodzko's translation strategies, the ways of rendering emotionally expressive elements, and the influence of cultural and religious realities on language. The findings of the study indicate that adequacy in literary translation is not limited to lexical correspondence alone, but requires a comprehensive consideration of semantic, stylistic, and cultural factors.

Keywords: *literary translation, equivalence, translation adequacy, national and cultural lexis, phraseological units, Koroglu epic, comparative analysis*

Giriş

Tərcümə həm düşünülmüş, həm də instinktiv zehni proseslərdən ibarətdir. Çoxumuz intuitiv bilirik ki, tərcümə nədir, amma onu tam dəqiq təriflə ifadə etmək çətinidir. Məqsəd mətni mümkün qədər düzgün ötürməkdir, amma mənanı tam şəkildə eyni vermək adətən mümkün olmur, yalnız təxminən yaxınlaşmaq olar (Latyshev, 2005).

Bədi tərcümədə sözləri tərcümə edərkən əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, təcrübəsiz tərcüməçilər tez-tez sözün necə işlədiyini nəzərə almırlar və tanış qrafik formasına aldanaraq sözü hərfi şəkildə tərcümə edirlər. Bunun nəticəsində, xüsusilə sözlərin birləşmə imkanları baxımından, tərcümə olunan dilin normaları pozula bilər. Çünki bir dildə oxşar görünən sözlər başqa dildə ya mənaca, ya istifadə baxımından uyğun gəlmir, bəzən isə ümumiyyətlə uyğunluq göstərmir (Arnold, 1986). Bədi tərcümədə sözləri hər zaman sözbəsöz tərcümə etmək mümkün deyil. Bu yalnız o halda məqbul sayılır ki, tərcüməçi konkret situasiyada hərfi tərcümənin orijinal sözün yeganə doğru qarşılığı olduğunu müəyyən etsin. Məsələn: ölüm yorğan-döşəyi-on one's deathbed; ürəyi qorxuya düşmək / ürəyi titrəmək - one's heart trembles with fear (Newmark, 1988; Retsker, 2010).

Məqalənin məqsədi ondan ibarətdir ki, tərcümə zamanı Azərbaycan dilinə xas sözlər var ki, onları birbaşa başqa dillərə çevirmək mümkün deyil. Buna görə belə sözlər hədəf dilə olduğu kimi verilməli və izah olunmalıdır.

Tədqiqat

Tədqiqatda ‘Koroğlu’ eposundan seçilmiş parçalar və onların ingilis dilinə tərcüməsi təhlil olunur. Bu parçada Koroğlu güclü və qüvvətli biri kimi göstərilir. Təəssüf ki, həmin parçanın Azərbaycan dilində tam eyni qarşılığı yoxdur. Ekvivalentlik həmişə nisbidir və yalnız müəyyən dərəcədə təmin edilə bilər, çünki buna dil və mədəniyyət amilləri təsir göstərir. Mətn mədəni kontekstdə yerləşir və tərcüməçi əvvəlcə mətni yaxşı başa düşmək üçün onun təhlilini və söz birləşmələrinin təhlilini aparır, ayrı-ayrı söz və ifadələrin mənasını dərk edir və bütövlükdə mətnin mənasını şərh edir. Xodzko *snatch* və *fling* fellərindən istifadə edərək Koroğlunu nəhəng və güclü bir varlıq kimi təsvir edir (Chodzko, 1842).

* Arvad dedi: Ay bala, baxıram sənə, vallah, ürəyimə qorxu salırsan.

– Arvadın gözləri böyük qorxu və heyrətlə doldu. Sonra Koroğlunun üzünə baxdı və pıçıldadı: Ay bala, ürəyim bir anlıq dayanır sanki. Birdən sən həqiqətən o Koroğlu olarsan ha...

*The woman said: Oh, my boy, looking at you honestly makes my heart skip a beat.

– Her eyes were full of fear and amazement. Then she looked at Koroglu and whispered: Oh my boy, my heart almost stopped. What if you really are the Koroglu...

Hər iki parçada kontekst və semantik uyğunluq mövcuddur. Xüsusilə bizim dialoq versiyamızda qadının qorxu və heyrəti, Koroğlunun yumoru və özünəinamı eyni mənanı daşıyır. Aşağıdakı nümunəyə baxaq: “Baxıram sənə, vallah, ürəyimə qorxu salırsan. Deməyə də utanıram.” “Oh, my boy, looking at you honestly makes my heart skip a beat. I’m even ashamed to say it.” Bu nümunə göstərir ki, iki dildə də qadının emosional reaksiyası, qorxu və heyrət ifadəsi qorunub, baxmayaraq ki, sözlərin quruluşu və ifadə vasitələri fərqlidir (Arnold, 2012).

*Koroğlu gördü ki, arvad bundan yaman qorxub, dedi: Qorxma, qoca.

– Necə qorxmayım, qoca? Burada sənin haqqında dolaşan şayiələr o qədər qorxuludur ki, uşaq ağlayanda ana onu sakitləşdirmək üçün deyir: “Sus, yoxsa canavar gəlib səni yeyər.” Uşaq yenə ağlayır. “Bəbir gəlib” – yenə ağlayır. Amma “Koroğlu gəlib səni Çamlıbelə aparacaq” deyilən kimi uşaq dərhal ağlamağı kəsir, qorxudan üzünü yastığa gizlədib yuxuya gedir.

*Koroglu noticed that the old woman was terribly frightened and said: Don’t be afraid, old one.

– How can I not be afraid? The rumors circulating about you are so terrifying that when a child cries, the mother tries to calm him down by saying, “Be quiet, or the wolf will come and eat you.” The child continues to cry. “The leopard is here” – still crying. But as soon as she says, “Koroglu has come to take you to Chamlybel,” the child stops immediately, hides his face in the pillow, and falls asleep in fear.

Xodzko “proclaim as loud as thy lung can bawl” ifadəsini mətnin emosional gücünü artırmaq məqsədilə işlədir. Bu tip ifadələrin Azərbaycan dilinə ötürülməsi isə sadə qarşılıq tapmaqla məhdudlaşmır və müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn təkcə məna deyil, həm də orijinalın daşdığı üslubi gərginliyin və ifadə intensivliyinin qorunmasıdır (Munday, 2001). Tərcümə prosesində məhz bu məqamda üslubi problemlər ortaya çıxır, çünki mətnin emosional təsiri müxtəlif dil vasitələrinin – söz seçiminin, ifadə üsullarının və cümlə quruluşunun birgə istifadəsini tələb edir. Bu baxımdan qeyd olunan ifadə Azərbaycan dilində “bütün gücü ilə qışqırmaq” və ya “uca səslə hayqırmaq” kimi verilə bilər. (Chodzko, 1842).

Azərbaycan variantında işlənən “dua yazmaq” ifadəsi A. Xodzkonun təqdim etdiyi variantda məzmun və semantika baxımından fərqli şəkildə əks olunur (Chodzko, 1842). İngilis mətnində Koroğlunun anası ölüm astanasında olan şəxs kimi təqdim edilir. İslam dini ənənəsinə görə isə belə hallarda xəstənin qulağına Quran ayələrinin oxunması əsas dini praktikadır. Azərbaycan dilində işlənən “ölüm yorğan-döşəyi” ifadəsi Xodzkonun variantında “on her deathbed” formasında verilir. Hər iki ifadə birbaşa deyil, metaforik məna daşıyır və mədəni-dini kontekstin dilə təsirini aydın şəkildə göstərir (Booth, & Forster, 1958).

*Fəqqi – Türkiyədə Quran ayələri oxuyaraq pul qazanan şəxs.

Əfəndim, mənə bir qoca nənəm var. Bir neçə aydır ki, ölüm yorğan-döşəyindədir. Nə edirik, sağalmır. İndi mənə səni məsləhət görüblər. Deyirlər ki, sən çox yaxşı dua yazırsan. Gəl mənə nənəmə bir dua yaz! “My mother is on her death bed, I beg of you to read over the sick woman one chapter of the Koran”. Fəqqi: “Əvvəlcə zəhmətimin haqqını ver,” – dedi. Koroğlu ona bir dukat verdi. O cəld ayağa qalxdı, qələm-davatını götürüb, bir əlində imanı, bir əlində tumanı Koroğlunun yanına düşdü. Gələ-gələ gəlib çatdılar arvadın həyətinə. Əfəndi baxdı ki, həyətdə doğrudan da bir qoca arvad var, amma yaman əldə-ayaqdadır, yemək-içmək hazırlayır (Catford, 1965).

*Faggi – a person in Turkey who earns money by reciting verses from the Quran.

Efendi, I have an old grandmother. She has been on her deathbed for several months. We try everything, but she is not getting better. Now I was advised to come to you. They say you write very good prayers. Come, write a prayer for my grandmother (Newmark, 1982)!

“My mother is on her death bed, I beg of you to read over the sick woman one chapter of the Koran.”

Faggi “First, pay me for my effort,” he said. Koroğlu gave him a ducat. He quickly stood up, took his pen and ink, with faith in one hand and his cap in the other, and went to Koroğlu. Together they came to the wife’s courtyard. Efendi saw that indeed there was an old woman in the yard, but she was very active, preparing food and drink (Charleston, 1960).

Şübhəsiz ki, “Əfəndi cəld ayağa qalxdı, qələm-davatını götürüb bir əlində imanı, bir əlində tumanı” ifadəsinin ingilis və rus dillərinə çevrilməsi olduqca çətindir. Bu ifadə milli kolorit daşıyır və Azərbaycan dilinə xas üslubi formadır. Onun tam ekvivalenti yoxdur. Belə ifadələr tərcümənin adekvat olmasına əngəl yaradan obyektiv amillərdən hesab olunur (Chernov, 1987).

*Koroğlu lap əfəndinin yanına gəlib dedi: Əfəndi, əgər canına heyfin gəlersə, çıxart kağız-qələmini, Xotkarın dilindən qızı Nigar xanıma məktub yaz.

–Koroğlu cavab verdi: Möcüzədir! Mən evdən çıxanda o, ölüm ayağında idi, indi isə dirçəlmiş kimi görünür. Deməli, mən gedə bilərəm?

– Sus, fəqqi! Bir parça kağız götür və mənə dediklərimi yaz, – dedi.

Fəqqi belədən mürəkkəb qabını çıxardı, bir vərəq götürdü və hazır vəziyyətə gəldi. –Koroğlu dedi: Sultan Muradın adından qızı şahzadə Nigarəyə bir məktub yazmalısan.

*Koroğlu came right up to Efendi and said:

– Efendi, if you value your life, take out the paper and pen and write a letter to Miss Nigar from Xotkar’s tongue.

– Koroğlu replied: It’s a miracle! When I left the house, she was on her deathbed, and now she seems to have revived. So, can I go?

– Be quiet, Faggi! Take a piece of paper and write what I say, – he said.

–Faggi took the inkpot from his belt, grabbed a sheet of paper, and got ready. Koroğlu said: You must write a letter to Princess Nigar in the name of Sultan Murad.

A. Xodzko bu parçanı daha geniş şəkildə ifadə edir. “On the point of death”, “a leaf of paper” kimi söz birləşmələrini tərcümə edərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. *Leaf* sözünün denotativ mənası “yarpaq”dır, lakin *a leaf of paper* Azərbaycan dilində “bir kağız”, yəni “bir vərəq” kimi tərcümə olunmalıdır (Crystal, 2003).

–Dua yazan əyri-əyri Koroğlunun üzünə baxıb dedi:Mən hara, Xotkar hara? Sən nə danışırsan?

–Koroğlu əlini atıb onun biləyindən yapışdı və dedi: Əfəndi, mənə nahaq qana salma!

Koroğlu onun boğazından yapışıb elə sıxdı ki, fəqqinin gözləri hədəqəsindən çıxmaq dərəcəsinə gəldi, qaralmış dili ağzından sallandı, o, güclə kəkələyə bildi.

*The prayer writer glanced askance at Koroğlu and said:

– Me? Xotkar? What are you talking about?

Koroğlu grabbed him by the wrist and said:

Koroğlu seized him by the throat and squeezed so hard that Faggi’s eyes nearly popped out of their sockets, his darkened tongue hung from his mouth, and he could barely stammer.

Əyri-əyri baxmaq (*scowl*), qana salmaq, gözləri hədəqəsindən çıxmaq kimi ifadələr ingilis dilində olduğu kimi verilməmişdir.

A. Xodzko fikri və mənanı gücləndirmək üçün ingilis dilində aşağıdakı söz və söz birləşmələrindən istifadə edir:

Koroğlu began to say:

– Write to Nigar from Xotkar’s tongue: “The man who gives you this letter is my sergeant. The respect shown to me in my palace must also be shown to him (Retsker, 1950).

Nəticə

Mətnin bəzi hissələri bir-birinə tam uyğun olmasa da, ümumi tərcümə uyğun şəkildə həyata keçirilib. Ekvivalentliyin sərhədləri obyektiv zərurətdən deyil, daha çox tərcüməçinin subyektiv yanaşmasından asılıdır.

“Ekvivalentlik” və “tərcümə adekvatlığı” terminləri tərcüməşünaslıqda uzun müddətdir istifadə olunur, lakin onların arasındakı sərhəd həmişə dəqiq müəyyənləşdirilmir. Çox vaxt tərcümə ekvivalentliyi anlayışı tərcümənin adekvatlığı ilə sinonim kimi izah edilir.

Ədəbiyyat

1. Arnold, I. V. (1986). *The English word*.
2. Arnold, I. V. (2012). *Modern English lexicology*. Nauka.
3. Booth, A. D., & Forster, L. (1958). *Aspects of translation*. Secker and Warburg.
4. Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
5. Charleston, B. M. (1960). *Studies in the emotional and affective means of expression in modern English*. Francke Verlag.
6. Chernov, G. V. (1987). *Theory and practice of simultaneous interpreting*.
7. Chodzko, A. (1842). *Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou*. London.
8. Crystal, D. (2003). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Blackwell Publishing.
9. Latyshev, L. K. (2005). *Technology of translation* (in Russian). Akademiya.
10. Munday, J. (2001). *Introducing translation studies: Theories and applications*. Routledge.
11. Newmark, P. (1982). *Approaches to translation*. Pergamon Press.
12. Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall International.
13. Retsker, Y. I. (1950). *Regular conformity in translation into the native language* (in Russian).
14. Retsker, Y. I. (2010). *Theory of translation and translation practice* (in Russian).

Daxil oldu: 26.09.2025

Qəbul edildi: 16.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/45-49>

Əzim Axundov

Milli Müdafiə Universiteti Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

<https://orcid.org/0009-0007-7007-4805>

akhundov9598@gmail.com

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqinin pedaqoji əsasları

Xülasə

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi müasir təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Təlim prosesinə rəqəmsal vasitələrin inteqrasiyası təhsilin məzmununun zənginləşdirilməsinə, təlim metod və formalarının yenilənməsinə, öyrənənlərin fəallığının və motivasiyasının artırılmasına geniş imkanlar yaradır. Rəqəmsal təlim mühiti şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa, öyrənmə tempini tənzimləməyə və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə daha çevik və səmərəli xarakter alır, müəllim–şagird qarşılıqlı əlaqəsi güclənir və geribildirim mexanizmləri təkmilləşir. Elektron tədris resursları, interaktiv platformalar və rəqəmsal qiymətləndirmə alətləri təlimin nəticəyönlü təşkilinə xidmət edir. Rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji prinsiplərə uyğun, məqsədyönlü və sistemli tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, innovativ düşüncəyə malik, müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyətin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

***Açar sözlər:** rəqəmsal texnologiyalar, tədris prosesi, pedaqoji əsaslar, rəqəmsal təlim mühiti, interaktiv təlim, müəllim səriştəliliyi, təlim strategiyaları*

Azim Akhundov

National Defense University Heydar Aliyev Military Institute

<https://orcid.org/0009-0007-7007-4805>

akhundov9598@gmail.com

Pedagogical Foundations of Applying Digital Technologies in the Teaching Process

Abstract

The application of digital technologies in the teaching process is one of the key directions of the modern education system. The integration of digital tools into instruction creates broad opportunities for enriching educational content, renewing teaching methods and forms, and increasing learners' engagement and motivation. A digital learning environment enables consideration of students' individual characteristics, regulation of learning pace, and development of independent learning skills.

Through digital technologies, teachers' pedagogical activities become more flexible and effective, teacher–student interaction is strengthened, and feedback mechanisms are improved. Electronic instructional resources, interactive platforms, and digital assessment tools contribute to outcome-oriented instruction. The purposeful, systematic, and pedagogically grounded application of digital technologies significantly enhances the quality of education and contributes to the formation of innovative, competent individuals who meet contemporary societal demands.

***Keywords:** digital technologies, teaching process, pedagogical foundations, digital learning environment, interactive learning, teacher competence, teaching strategies*

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən sürətli rəqəmsallaşma prosesi təhsil sisteminə də dərin təsir göstərməkdədir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ənənəvi tədris modellərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini, təlimin məzmun, metod və vasitələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Rəqəmsal texnologiyalar artıq yalnız köməkçi vasitə kimi deyil, tədris prosesinin səmərəliliyini artıran, öyrənmə imkanlarını genişləndirən və təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas komponentlərdən biri kimi çıxış edir (Abbasova, 2023).

Tədris prosesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şagirdyönümlü təlimin təşkili, fəal və interaktiv öyrənmə mühitinin yaradılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal platformalar, elektron tədris resursları, onlayn qiymətləndirmə alətləri və multimediyaya vasitələri şagirdlərin idrak fəallığını artırır, onların müstəqil düşünmə, tənqidi təhlil və yaradıcı yanaşma bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, bu texnologiyalar təlimin fərdiləşdirilməsinə, hər bir öyrənənin imkan və ehtiyaclarının nəzərə alınmasına imkan verir (Əliyeva, 2018).

Rəqəmsal texnologiyaların səmərəli tətbiqi pedaqoji əsaslara söykənmədən mümkün deyildir. Texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası yalnız texniki biliklərlə məhdudlaşmamalı, didaktik prinsiplər, psixoloji xüsusiyyətlər və metodik yanaşmalar nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan müəllimin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim həm təlim prosesinin təşkilatçısı, həm də rəqəmsal mühitdə öyrənməni istiqamətləndirən əsas subyekti kimi çıxış edir. Müəllimin rəqəmsal səriştəliliyi, innovativ təlim strategiyalarından istifadə bacarığı və müasir pedaqoji yanaşmalara yiyələnməsi tədrisin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdəndir (Əliyev və Qasımova, 2021).

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqinin pedaqoji əsaslarının öyrənilməsi müasir təhsil sisteminin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan təhlillər təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təhsil prosesinin daha çevik və nəticəyönümlü təşkilinə, eləcə də müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, rəqabətqabiliyyətli və innovativ düşüncəyə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

Tədqiqat

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqinin pedaqoji əsaslarını öyrənmək üçün müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə olunur.

Analitik metod vasitəsilə mövzu üzrə ədəbiyyat, elmi məqalələr və təcrübələr təhlil edilir. Bu metod rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsində tətbiqi, pedaqoji prinsiplər və təlim strategiyaları haqqında məlumat toplamağa imkan verir.

Müşahidə metodu müəllim və şagirdlərin rəqəmsal texnologiyalardan istifadə zamanı davranışlarını və qarşılıqlı fəaliyyətlərini izləməyə imkan yaradır. Bu, təlim prosesində texnologiyaların səmərəliliyini və interaktivliyini qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunur (Mayer, 2009).

Sorğu və anket metodları şagirdlər, müəllimlər və valideynlər arasında rəqəmsal texnologiyaların tədrisə təsirini, istifadə tezliyini və öyrənmə motivasiyasına təsirini öyrənmək üçün tətbiq edilir. Bu metod həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət məlumatları toplamağa şərait yaradır.

Təcrübə və eksperiment metodları vasitəsilə rəqəmsal texnologiyaların təlim nəticələrinə təsiri yoxlanılır. Müxtəlif təlim şəraitində şagirdlərin performansını müqayisə edilir, texnologiyaların effektivliyi və öyrənməyə verdiyi töhfələr müəyyən olunur.

Kompüter simulyasiyaları və virtual laboratoriyalar kimi metodlar isə öyrənənlərin nəzəri bilikləri praktik bacarıqlara çevirməsinə kömək edir və təlim prosesində innovativ yanaşmaları sınaqdan keçirmək imkanını verir.

Beləliklə, bu metodlar rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji əsaslarla tətbiqini sistemli şəkildə öyrənmək və təlim prosesini daha səmərəli təşkil etmək üçün geniş imkanlar yaradır (Məmmədov, 2019).

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi pedaqoji baxımdan sistemli yanaşma tələb edir və bu yanaşma bir neçə əsas istiqaməti əhatə edir. İlk növbədə, təlimin məzmununun rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Elektron dərsliklər, rəqəmsal tədris resursları,

multimedia materialları və interaktiv tapşırıqlar tədris materiallarının daha aydın, vizual və anlaşılın formada təqdim olunmasına imkan yaradır. Bu isə şagirdlərin mövzunu daha asan qavramasına, biliklərin möhkəmləndirilməsinə və uzunmüddətli yaddaşda saxlanmasına müsbət təsir göstərir (Səlimov, 2017).

Rəqəmsal texnologiyalar təlim metod və formalarının yenilənməsində mühüm rol oynayır. Ənənəvi izahlı dərslərlə yanaşı, problem əsaslı təlim, layihə yönümlü fəaliyyətlər, kollaborativ öyrənmə və distant təhsil formaları rəqəmsal mühitdə daha effektiv şəkildə həyata keçirilir. İnteraktiv platformalar vasitəsilə şagirdlər qrup işlərinə cəlb olunur, fikir mübadiləsi aparır və biliklərini praktik fəaliyyətlər üzərində tətbiq etmək imkanı qazanırlar. Bu isə onların sosial bacarıqlarının, ünsiyyət mədəniyyətinin və komandada işləmək qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Tədris prosesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin mühüm pedaqoji əsaslarından biri də təlimin fərdiləşdirilməsidir. Rəqəmsal alətlər vasitəsilə hər bir şagirdin bilik səviyyəsi, öyrənmə tempi və maraqları nəzərə alınaraq fərqli tapşırıqlar təqdim etmək mümkündür. Bu yanaşma zəif nəticə göstərən şagirdlərin bilik boşluqlarının aradan qaldırılmasına, eyni zamanda yüksək nəticə göstərən şagirdlərin potensialının daha da inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

Qiymətləndirmə prosesində də rəqəmsal texnologiyalar mühüm üstünlüklər təqdim edir. Onlayn testlər, avtomatlaşdırılmış yoxlama sistemləri və elektron portfolyolar təlim nəticələrinin obyektiv və operativ qiymətləndirilməsini təmin edir. Rəqəmsal qiymətləndirmə alətləri şagirdlərə dərhal geribildirim almaq imkanı verir ki, bu da onların öz səhvlərini vaxtında dərk etməsinə və biliklərini təkmilləşdirməsinə şərait yaradır. Müəllim üçün isə bu vasitələr təlim prosesini təhlil etmək, zəif və güclü tərəfləri müəyyənəşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir (Quliyev, 2020).

Rəqəmsal texnologiyaların səmərəli tətbiqində müəllimin rolu həlledici amildir. Müəllim rəqəmsal mühitdə yalnız bilik ötürən deyil, həm də bələdçi, istiqamətləndirici və motivasiyaedici funksiyaları yerinə yetirir. Bu baxımdan müəllimin rəqəmsal sərəştəliliyinin formalaşdırılması, müasir texnologiyalardan məqsədyönlü istifadə bacarığının inkişaf etdirilməsi vacibdir. Müəllim pedaqoji məqsədləri texnoloji imkanlarla uzlaşdıraraq təlim prosesini daha məhsuldar və cəlbəedici hala gətirməlidir (Siemens, 2005).

Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi pedaqoji əsaslara söykənən, planlı və məqsədyönlü fəaliyyət tələb edir. Bu texnologiyalar düzgün istifadə edildikdə təlimin keyfiyyətini yüksəldir, öyrənmələrin fəallığını artırır və müasir təhsil mühitinin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi müasir təhsil sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır və pedaqoji prinsiplərə əsaslandıqda təlimin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu texnologiyalar təlimin məzmununu zənginləşdirir, dərsləri vizual və interaktiv edir, şagirdlərin fəallığını və motivasiyasını yüksəldir. Rəqəmsal mühit şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa, öyrənmə tempini tənzimləməyə və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir, bu isə öyrənmələrin biliklərini daha dərindən mənimsəməsinə şərait yaradır (Mayer, 2009).

Müəllimin rolu rəqəmsal texnologiyaların tədrisdə səmərəli istifadəsində həlledicidir. Müəllim pedaqoji məqsədləri texnoloji imkanlarla uzlaşdıraraq təlimi daha məhsuldar və maraqlı edir, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alır və interaktiv öyrənmə mühiti yaradır. Təcrübə, müşahidə və sorğu metodları vasitəsilə rəqəmsal texnologiyaların təlim nəticələrinə təsiri sistemli şəkildə qiymətləndirilir və onların effektiv istifadəsi üçün təkliflər formalaşdırılır.

Rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü və sistemli tətbiqi təhsilin nəticəyönümlü olmasına, öyrənmələrin bilik və bacarıqlarının inkişafına, həmçinin müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, innovativ düşüncəyə malik və rəqabətqabiliyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına imkan verir. Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji əsaslarla inteqrasiyası təlim prosesini daha çevik, effektiv və şagirdyönümlü edir, müasir təhsil mühitinin keyfiyyətini yüksəldir və gələcəkdə təhsil sisteminin davamlı inkişafına mühüm töhfə verir.

Nəticə

Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi yalnız texnoloji vasitələrin istifadəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda pedaqoji strategiyaların və təlim modellərinin yenilənməsini tələb edir. Bu texnologiyalar müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir, dərslərini daha interaktiv və iştirakçı yönümlü edir. Müasir təhsil mühitində şagirdlər məlumatı yalnız qəbul edən deyil, həm də araşdırıran, təhlil edən və yaradıcı şəkildə tətbiq edən subyektlər kimi çıxış edirlər.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi həmçinin təlimdə inklüzivliyi təmin edir. Fərqli öyrənmə tərzlərinə və fərdi ehtiyaclarına malik şagirdlər üçün uyğun tədris resurslarının seçilməsi və onlara fərdi yanaşmanın təmin olunması mümkündür. Bu isə hər bir şagirdin bilik və bacarıqlarının optimal səviyyədə inkişafına şərait yaradır və təhsil prosesində ədalətli yanaşmanı təmin edir.

Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində istifadəsi daha da genişlənəcək və yeni innovativ təlim vasitələrinin tətbiqi ilə təhsil mühiti daha da zənginləşəcək. Bu isə müəllimlərin peşəkar səriştələrinin artırılmasını, davamlı pedaqoji təkmilləşməni və şagirdlərin öyrənmə motivasiyasının yüksəlməsini zəruri edir. Nəticədə rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü və sistemli tətbiqi təhsil keyfiyyətinin davamlı yüksəlməsini təmin edəcək, öyrənənlərin həyati bacarıqlarının inkişafına və müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edəcək.

Əlavə olaraq, rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji əsaslarla tətbiqi müəllimlər üçün də yeni imkanlar yaradır. Onlar təlim prosesini daha yaxşı planlaşdırmaq, qiymətləndirmə və geribildirim mexanizmlərini təkmilləşdirmək, şagirdlərin öyrənmə nailiyyətlərini izləmək və fərdiləşdirilmiş dəstək göstərmək imkanı qazanırlar. Bu isə təlimin effektivliyini artırmaqla yanaşı, müəllimin peşəkar inkişafını da dəstəkləyir.

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji prinsiplərə əsaslanan tətbiqi həm təlimin keyfiyyətini, həm də şagirdlərin bilik, bacarıq və motivasiyasını artırmaqla müasir təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin edən vacib amildir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, L. (2023). Rəqəmsal öyrənmə mühitlərinin təlim nəticələrinə təsiri. *Azərbaycan Təhsil Elmləri Jurnalı*, 15(1), 33–50.
2. Beetham, H., & Sharpe, R. (2013). *Rethinking pedagogy for a digital age: Principles and practices*. Routledge.
3. Əliyev, M., & Qasımova, R. (2021). İnteraktiv təlim və rəqəmsal texnologiyalar. *Təhsil və İnnovasiya Jurnalı*, 7(2), 59–72.
4. Əliyeva, N. (2018). Rəqəmsal texnologiyaların tədrisdə istifadəsinin pedaqoji problemləri. *Azərbaycan Təhsil və Elmi Tədqiqatlar Jurnalı*, 5(2), 45–58.
5. Garrison, D. R., & Anderson, T. (2003). *E-learning in the 21st century: A framework for research and practice*. Routledge.
6. Həsənov, T., & Əliyeva, S. (2021). Tədrisdə rəqəmsal resursların səmərəli istifadəsi. *Azərbaycan Pedaqoji Jurnalı*, 12(3), 102–117.
7. Jonassen, D. H. (2000). *Computers as mindtools for schools: Engaging critical thinking*. Prentice Hall.
8. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge? *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 9(1), 60–70.
9. Quliyev, F. (2020). Müasir təlim mühitində rəqəmsal vasitələrin rolu. *Təhsil və İdarəetmə Araşdırmaları*, 8(1), 15–29.
10. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning*. Cambridge University Press.
11. Məmmədov, R. (2019). *İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının pedaqoji tətbiqi*. Elm və Təhsil.

12. Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
13. Rəhimova, A. (2022). Elektron tədris mühitinin pedaqoji əsasları. *Maarifçilik Araşdırmaları*, 10(4), 78–94.
14. Səlimov, E. (2017). *Rəqəmsal texnologiyalar və müəllimin peşəkar səriştəsi*. Təhsil Nəşriyyatı.
15. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*.

Daxil oldu: 09.10.2025

Qəbul edildi: 22.01.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/50-61>

Djaffali Amani

University of Oran 2, Mohamed Ben Ahmed, Algeria
<https://orcid.org/0009-0006-8980-8445>
djaffali.amani@univ-oran2.dz

Souiah Mehdi

University of Oran 2, Mohamed Ben Ahmed, Algeria
<https://orcid.org/0009-0006-8598-8688>
souiah.mehdi@univ-oran2.dz

Masculinity, Femininity, and the Social Imaginary in Algeria: An Ethnographic Study in the Tebessa Region

Abstract

This article examines conceptions of masculinity and femininity within the social imaginary of the Algerian region of Tebessa, conceived as a cultural space rich in symbolic interactions and intersecting gendered identities. It is grounded in a central research problem: how these conceptions are formed within specific historical and cultural contexts. Masculinity and femininity are approached as symbolic systems that transcend biological classifications, reflecting instead complex social structures that regulate relations between individuals and groups. The study adopts a field-based ethnographic methodology, employing participant observation and in-depth interviews with local inhabitants, thereby enabling a nuanced understanding of the social and symbolic dynamics that shape gender roles. It further addresses the influence of historical, economic, and cultural factors on these conceptions, with particular emphasis on the role of socialisation, rituals, and religious and traditional discourses in the intergenerational reproduction of gender identities. The findings reveal the existence of a pronounced gender hierarchy in which masculinity is associated with strength, authority, and the capacity to provide. At the same time, femininity is constructed around values of obedience, modesty, and care. Although these conceptions continue to exert a strong influence, they are increasingly challenged by ongoing social and economic transformations, including rising levels of education, migration, and changes in family structure. The study also highlights emerging forms of negotiation around gender identity, as young men and women seek to redefine their roles in a changing social context, despite persistent cultural pressures and strong conservative attachments to tradition. In this context, the study contributes to enriching anthropological debates on identity dynamics in borderland societies, offering a framework for understanding gender transformations in traditional communities in the context of globalisation and rapid economic change.

Keywords: *masculinity, femininity, social imaginary, anthropology, gender identity*

Djaffali Amani

Oran Universiteti 2, Məhəmməd Ben Əhməd, Əlcəzair
<https://orcid.org/0009-0006-8980-8445>
djaffali.amani@univ-oran2.dz

Souiah Mahdi

Oran Universiteti 2, Məhəmməd Ben Əhməd, Əlcəzair
<https://orcid.org/0009-0006-8598-8688>
souiah.mehdi@univ-oran2.dz

Əlcəzairdə kişilik, qadınlıq və sosial təxəyyül: Tebessa bölgəsində etnoqrafik tədqiqat

Xülasə

Bu məqalə, simvolik qarşılıqlı təsirlərlə və kəsişən gender kimlikləri ilə zəngin bir mədəni məkan kimi təsəvvür edilən Əlcəzair Tebessa bölgəsinin sosial təxəyyülü daxilində kişilik və qadınlıq anlayışlarını araşdırır. Məqalə, mərkəzi bir tədqiqat probleminə əsaslanır: bu anlayışların müəyyən tarixi və mədəni kontekstlərdə necə formalaşması. Kişilik və qadınlıq, bioloji təsnifatları aşan, fərdlər və qruplar arasındakı münasibətləri tənzimləyən mürəkkəb sosial strukturları əks etdirən simvolik sistemlər kimi qəbul edilir. Tədqiqat, iştirakçı müşahidəsindən və yerli sakinlərlə dərin müsahibələrdən istifadə edərək sahə əsaslı etnoqrafik metodologiyani tətbiq edir və bununla da gender rollarını formalaşdıran sosial və simvolik dinamikaların incə anlaşılmasına imkan yaradır. Bu tədqiqat, tarixi, iqtisadi və mədəni amillərin bu anlayışlara təsirini, xüsusən də sosiallaşmanın, ritualların, dini və ənənəvi müzakirələrin gender kimliklərinin nəsillərarası bərpasında roluna vurğu etməklə yanaşı, araşdırır. Tapıntılar, kişiliyin güc, səlahiyyət və təmin etmək qabiliyyəti ilə əlaqəli olduğu açıq bir gender iyerarxiyasının mövcudluğunu ortaya qoyur. Eyni zamanda, qadınlıq itaətkarlıq, təvazökarlıq və qayğı dəyərləri ətrafında qurulur. Bu anlayışlar güclü təsir göstərməyə davam etsə də, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, miqrasiya və ailə strukturundakı dəyişikliklər daxil olmaqla, davam edən sosial və iqtisadi transformasiyalar tərəfindən getdikcə daha çox çətinlik çəkir. Tədqiqat, həmçinin gənc kişilər və qadınlar davamlı mədəni təzyiqlərə və ənənəyə güclü mühafizəkar bağlılıqlara baxmayaraq, dəyişən sosial kontekstdə rollarını yenidən müəyyənləşdirməyə çalışdıqları üçün gender kimliyi ətrafında yeni danışıqlar formalarını da vurğulayır. Bu kontekstdə, tədqiqat sərhədyanı cəmiyyətlərdə kimlik dinamikası ilə bağlı antropoloji müzakirələri zənginləşdirməyə töhfə verir və qloballaşma və sürətli iqtisadi dəyişiklik kontekstində ənənəvi icmalarda gender transformasiyalarını anlamaq üçün bir çərçivə təqdim edir.

Açar sözlər: kişilik, qadınlıq, sosial təxəyyül, antropologiya, gender kimliyi

Introduction

Conceptions of masculinity and femininity in societies constitute one of the principal keys to understanding systems of cultural values and mechanisms of social organisation, given the symbolic meanings they carry, which touch upon the very core of individual and collective identity. These conceptions do not merely express socially imposed gendered roles; instead, they represent mental and imaginary structures produced within specific cultural and historical contexts and reformulated through everyday practices and dominant discourses. From this perspective, the study of such conceptions within Algerian society is particularly important, especially in light of the profound social, economic, and cultural transformations that Algeria has experienced in recent decades. Algerian society is characterised by oscillation and interpenetration among multiple value systems of diverse origins and orientations. Some are deeply rooted in the local traditional heritage associated with customs, traditions, and tribal structures; others stem from conservative religious frameworks that exert a strong influence on gender conceptions; alongside a third system derived from the values of modernity and globalisation, with their calls for equality, freedom, and the dismantling of gendered domination.

Within this context, the Tebessa region emerges as a particularly compelling case study, as it represents a cultural space marked by pronounced specificity resulting from its geographical position as a border region between Algeria and Tunisia. This location has endowed it with a dual character, combining cultural interaction and openness on the one hand and a strong attachment to local particularity on the other hand. The border position has rendered Tebessa a site of cultural interpenetration and social exchange over centuries, bearing witness to complex dynamics between identities and affiliations, as well as between traditional reference frameworks and modern transformations. In this sense, Tebessa constitutes a natural laboratory for observing interactions

between the local and the transboundary and between the traditional and the contemporary, thereby granting it considerable anthropological depth for analysing transformations in gender conceptions.

Research

Representations of masculinity and femininity within the social imaginary do not merely reflect the biological classifications of individuals by sex; instead, they constitute complex systems of meanings, symbols, and cultural significations through which social relations are reproduced and through which individual identities and roles within the group are shaped. These conceptions are constructed through mechanisms of socialisation and consolidated through rituals, religious discourses, traditions, and popular proverbs, all of which function as expressive tools that both preserve and reproduce the gender order. The central problem lies in attempting to understand these symbolic structures that underpin gender identities within their specific cultural and social contexts and in exploring the tensions and contradictions that emerge as a result of contemporary transformations, such as the expansion of education, changes in family relations, the development of digital media, and rural as well as cross-border migration.

This article seeks to address the following question:

How are conceptions of masculinity and femininity formed within the social imaginary of the Algerian Tebessa region?

1.1. Objectives and Significance of the Study

This study aims to analyse representations of masculinity and femininity within the social imaginary of the inhabitants of the Tebessa region by examining how these representations are formed and transmitted across generations through socialisation and cultural mediation. It focuses on the dynamics of gender roles in light of the interaction between traditional cultural structures and contemporary sociocultural transformations. It seeks to explore the mechanisms of negotiation and resistance through which individuals and groups redefine their gender identities within a society characterised by change and plurality.

This study is of considerable theoretical importance, as it seeks to offer a scholarly contribution to understanding the cultural specificity of gender conceptions in Algerian society by approaching the social imaginary as an analytical entry point for examining identities and symbolic interactions. It is also marked by methodological significance, as it adopts a field-based anthropological approach grounded in participant observation and in-depth interviews, thereby enabling the production of knowledge that is closely connected to lived reality and attentive to local contexts. In terms of practical value, the study provides field data that may inform the development of policies and programs that incorporate the gender dimension in a border region with distinct cultural and social characteristics, such as Tebessa, where traditional norms largely govern gender roles. The principal scholarly contribution of this study lies in addressing the knowledge gap that characterises Algerian anthropological research on border regions by shedding light on the mechanisms through which gender identity is formed in a space marked by the interpenetration of the local and the transboundary and of the traditional and the modern.

2.1. Scope and Limitations of the Study

The scope of this study is confined to specific temporal, spatial, thematic, and human parameters. Temporally, it is limited to the period from January 2024--April 2025, which corresponds to the field data collection phase; consequently, its findings reflect this timeframe without tracing broader historical transformations. Spatially, the study is limited to the Algerian Tebessa region in its various localities (Tebessa, Cheria, El Ouenza, and Bir El Ater). Thematically, it focuses on conceptions of masculinity and femininity within the social imaginary, deliberately excluding other gender-related issues such as gender-based violence or public policies on equality. In human terms, the study is restricted to a purposive sample of 24 participants of varying ages and educational and occupational backgrounds and does not claim to represent all segments of the local community. Methodologically, it is further delimited by its reliance on a qualitative approach, which prioritises depth of understanding over the production of statistical generalisations.

2. Research Methodology

This field-based anthropological study seeks to understand and analyse conceptions of masculinity and femininity within the Algerian social imaginary, with a particular focus on the Tebessa region as a geographical and cultural space rich in social and symbolic diversity. The ethnographic method was selected as the principal framework for the study (Bount & Izar, 2011), given its capacity to provide an in-depth understanding of social interactions within their natural contexts, allowing the researcher to participate in the daily lives of individuals and to observe patterns of behaviour and cultural symbols that shape conceptions of masculinity and femininity. In this context, efforts were directed at building trust with participants, which facilitated deep interaction and enabled access to the details of their everyday lives, including rituals, customs, and conversations imbued with gendered meanings. This practical approach contributes to documenting and interpreting social patterns that reflect deeply embedded gender conceptions in the local culture of Tebessa.

In addition to the ethnographic approach, an analytical method was employed to ensure rigorous interpretation of the field data. This method aims to analyse ethnographic material, whether textual data derived from interviews or field notes, by deconstructing gendered representations and analysing their cultural symbols while linking individuals' perceptions to the broader social contexts that shape them (Ibrahim & Al-Shanwani, 1988). This integration of descriptive and analytical approaches enables a deeper understanding of the multiple dimensions of the social imaginary in the Tebessa region, where cultural, social, and historical factors intersect in shaping gender conceptions.

The study relied on a range of data collection tools, including in-depth interviews and participant observation (Al-Jawad, 2011). In-depth interviews were particularly effective for exploring personal perceptions of masculinity and femininity, with an emphasis on gender roles as understood within Tebessa's cultural and social context. These interviews addressed recent social transformations and their impact on such perceptions. Participant observation was conducted through direct interaction with individuals in their natural environments, such as homes, markets, and social gatherings, which facilitated the identification of social patterns that may not be revealed through interviews alone, including implicit behaviours and everyday practices.

Informants were also employed as a complementary source of data. In this context, informants refer to individuals with extensive knowledge of local culture or long-standing experience in areas relevant to the study, whether through their social positions or professional expertise (Ibrahim & Al-Shanwani, 1988). Informants provided in-depth insights into the cultural and historical backgrounds related to conceptions of masculinity and femininity in Tebessa, as well as interpretations of certain customs and practices that might otherwise appear obscure. Their role was also crucial in facilitating access to additional participants and enhancing the understanding of nuanced local contexts.

Ethnographic documents constituted an additional important source utilised in this study. These documents included local cultural texts such as folk tales, proverbs, and songs, as well as historical records and written documents reflecting gender roles in the Tebessa region across different periods. These materials contributed an additional temporal dimension to the study by enabling analysis of the evolution of conceptions of masculinity and femininity within the social imaginary across generations, thereby enriching the research's analytical and cognitive depth.

Purposive sampling was adopted to ensure a broad representation of the studied community in the Tebessa region. The sample comprised 24 male and female participants representing diverse age groups and social and occupational backgrounds. The participants were selected to include both rural and urban contexts, ensuring the exploration of gender conceptions across various social and cultural settings. The sampling strategy focused on individuals able to provide in-depth information about the social imaginary associated with masculinity and femininity while ensuring methodological saturation through the recurrence of patterns and themes across the collected data.

The study concluded with 24 participants after methodological saturation was confirmed, as newly collected data no longer yielded novel insights or representations. To ensure scientific rigour, all collected data were meticulously documented, and interviews and field notes were reviewed multiple times to ensure accuracy and consistency while relying on a qualitative methodology aligned with the study's objectives. This integration of ethnographic and analytical approaches, together with

the use of precise data-collection tools such as in-depth interviews and participant observation, enhances the credibility of the findings and contributes to a comprehensive portrayal of conceptions of masculinity and femininity within the social imaginary of the Tebessa region.

1. Results

1.3. Conceptions of Masculinity in the Social Imaginary

1.3.1. Characteristics and Attributes Associated with Masculinity in the Local Imaginary

The field study reveals that masculinity within the social imaginary of the Tebessa region is understood as a system of values and behaviours attributed to men, centred on physical strength, emotional restraint, and the capacity to provide. These attributes correspond to what Raewyn Connell (1995) described as "hegemonic masculinity," which constitutes a normative model continuously reproduced within society through institutionalised social discourse that compels men to conform to be recognised as men.

Expressions such as "a man must stay up thinking about how to provide food for his family" encapsulate this conception, whereby manhood is reduced to an economic and symbolic function that reproduces relations of social domination. According to Pierre Bourdieu (2009), masculinity in this context serves as an instrument of symbolic domination, as the "real man" is granted privileged status on the basis of his capacity to assume responsibility and exercise dominance in both the private and public spheres.

However, despite its historical continuity, this conception has begun to face tensions in light of rising unemployment and precariousness, which have weakened many men's ability to fulfil this model. This has led to feelings of decline and inadequacy, resulting in a form of marginalisation of masculinities unable to align with the dominant model.

1.3.2. Pathways of Masculine Identity Formation and Rites of Manhood

Field observations indicate that the construction of masculine identity is not merely a biological accumulation or an age-related stage but rather a social trajectory filled with trials. This trajectory begins in childhood through observation and imitation. It is subsequently reinforced through implicit rites, such as assuming financial responsibilities, participating in family decision-making, and attending social events (weddings, funerals) in which men demonstrate their capacity for "endurance" and "wisdom."

One young participant stated that "manhood becomes evident when your family calls on you in times of trouble and finds you standing by them in it, or even your friends and neighbours," indicating that masculinity is forged in crisis and other situations. Likewise, specific rites of passage, such as entering the labour market or marriage, are regarded as fundamental markers of the transition from the status of a "boy" to that of a "man."

1.3.3. Classifications of Masculinity and Hierarchies among Different Forms of Manhood

The interviews indicate a subtle hierarchy within the local social imaginary among different "forms" of masculinity. Greater respect is accorded to the married man who provides for his family and is known for good conduct and moral uprightness, whereas the unmarried, the unemployed, or those who fail to assume their responsibilities are perceived as incomplete or unfinished men. One elderly participant explained, "There are men, and there are merely males... a man is the one who stands firm, provides, and protects his household," pointing to a precise binary classification between "true" masculinity and "deficient" masculinity. This distinction is continually reproduced through everyday discourse and symbolic representations within the community.

1.3.4. Discourses on Masculinity in the Region

In the Tebessa region, several discourses intersect to frame masculinity, most notably religious, traditional, and modernist discourses. Religious discourse positions the man as the family's moral and material guardian, emphasising attributes such as wisdom, justice, and self-restraint. Traditional discourse, in turn, reproduces the image of the strong man who is capable of controlling circumstances and safeguarding family honour.

In contrast, a modernist discourse, embraced by some young men, seeks to redefine manhood through new concepts such as emotional engagement, psychological support, and the sharing of

responsibilities with one's wife. As one young participant stated, "A man today has to be aware, to listen, not just to impose." This reflects a partial shift towards a more flexible model of masculinity.

1.3.5. Practices Reinforcing Masculine Identity across Different Social Spheres

Within the family sphere, masculinity continues to be expressed through traditional roles such as decision-making and economic provision. Nevertheless, certain cases reveal gradual changes, as some fathers speak of supporting their daughters' education and involving them in decision-making processes, indicating a renegotiation of the meanings of masculinity.

In the public sphere, masculinity manifests itself through everyday interactions in cafés, markets, and public events, where men are expected to be present, assertive, and at times speak on behalf of their families. In the workplace, masculinity is associated primarily with competence, diligence, and commitment.

1.3.6. Testimonies and Narratives on Experiences of Masculine Identity Formation

Several testimonies reveal personal experiences marked by challenges and inner conflicts. One worker in his thirties described his journey from unemployment to occupational stability as follows: "I felt incomplete; I could not even face my family... when I started working, I felt I was standing on my feet again. When you are unemployed, you feel deficient and incapable." This narrative encapsulates the strong association between masculinity and economic independence, as well as the profound impact of unemployment on feelings of dignity and identity.

Overall, the findings of the field study in the Tebessa region reflect the plurality and complexity of representations of masculinity. While specific traditional values remain dominant, tangible transformations are evident that seek to challenge the stereotypical images of men. This transformation does not unfold smoothly; instead, it is accompanied by internal and social tensions and conflicts, revealing an ongoing process of reconfiguring masculinity in light of economic, cultural, and demographic changes.

2.3. Conceptions of Femininity in the Social Imaginary

2.3.1. Characteristics and Attributes Associated with Femininity in the Local Imaginary

Field data indicate that femininity, within the social imaginary of the inhabitants of the Tebessa region, is not understood solely as a biological structure but rather as a set of moral and behavioural contents that consolidate the image of the modest, obedient woman devoted to her family. Femininity is manifested through modesty and social discipline and is closely associated with what is locally termed *satr* (propriety and concealment). As one housewife in her forties stated, "A woman must remain respectable, not go out without reason, not speak excessively; she must protect her husband and her household, preserve them, and please God above all else."

This conception aligns with Sarah Jamil's (2002) definition of femininity as "a set of rules governing women's behaviour and appearance," indicating that femininity is not a natural given but a social construction regulated by a precise system of norms. Similarly, Abdullah Al-Ghadhami (2006) argues that "femininity represents a mental conception exercised upon the female body," whereby women become objects of symbolic and social regulation within collective consciousness.

In this sense, femininity appears to be a socially conditioned function that is dependent on collective judgment and is continuously evaluated through women's conduct in both the public and private spheres. These attributes are reinforced through socialisation, popular proverbs, and familial discourse, rendering femininity "visible" through women's adherence to these prescribed qualities.

2.3.2. Pathways of Feminine Identity Construction and Rites of Passage

The construction of feminine identity within the local Tebessa community follows a prolonged trajectory of rites of passage beginning at puberty, during which girls' bodily and verbal behaviours are closely regulated and often culminate in marriage and motherhood. These rites include preparing girls to assume roles of service and care. As one mother testified, "A woman brings honour to her father, her brother, and her husband... a woman belongs to her husband's household, and from a young age, she must be raised with this understanding so that she becomes a virtuous mother who pleases God, her husband, and her family."

This conception reflects what Simone de Beauvoir (1949) asserted in *The Second Sex*, namely, that "one is not born, but rather becomes, a woman," meaning that femininity is socially constructed

through a set of expectations and constraints imposed on girls from an early age and reproduced by local culture.

These rites manifest through the monitoring of dress, the division of labour within the family, and modes of interaction with outsiders. They are not merely practices but also mechanisms through which girls are socialised to become “respectable women” in accordance with communal norms and moral values.

2.3.3. Classifications of Femininity and Hierarchies Among Different Forms of Femininity

The interviews reveal an implicit hierarchy among different “types” of femininity. Women characterised by modesty, calmness, and practical household management are accorded high social status. In contrast, working or independent women may be viewed with suspicion at times, despite widespread recognition of their competence. One young woman stated, “Femininity does not mean weakness; it means strength and freedom,” reflecting the emergence of an alternative model that redefines femininity through independence and self-realisation.

This division generates latent conflicts within society and between generations, as traditional and emerging models engage in a symbolic struggle over the meaning of the “complete woman.”

2.3.4. Discourses on Femininity in the Region

Femininity is not merely an internal social construction but also the product of the intersection of multiple discourses that continuously reproduce it. Local religious discourse emphasises values of purity and chastity, framing femininity within a sphere of moral discipline. Traditional discourse, in turn, focuses on women’s roles as wives, mothers, and household caretakers.

Conversely, modernist discourse shaped by education, migration, and the media seeks to offer an alternative vision of women as active citizens capable of work and participation. One female university student described this shift as follows: “I want to live independently, to make decisions about my life, not always be afraid of what people will say.”

2.3.5. Practices Reinforcing Feminine Identity Across Different Social Spheres

In everyday life, femininity is manifested through routine social practices such as cooking, childcare, and household organisation, which remain primarily associated with women. Nevertheless, field observations also indicate women’s increasing involvement in other domains, such as education, healthcare, and commerce, which has expanded the possibilities for representing femininity beyond the domestic sphere.

In one testimony, a teacher in her thirties stated, “I work and my husband works, and each of us helps at home.” This practice reflects a form of role redistribution within the family and contributes to the reconstruction of a new feminine identity in which tradition intersects with modernisation.

3.2. Social Spaces and the Manifestations of Gendered Identities

Field interviews reveal that social spaces in the Tebessa region are not merely sites of use but are gender-conditioned spaces through which the community exercises its authority over individuals by defining “where men should be” and “where women should be.” In this sense, social space becomes a field of symbolic struggle in which gender representations are consolidated and behaviours regulated.

Public space is traditionally attributed to men. Cafés, mosques, markets, and neighbourhood squares all constitute arenas in which masculine dominance is reproduced daily. One participant in his fifties expressed this rigid distribution by stating, “The café here is only for men,” a remark that reinforces a conception of the public sphere as a domain of dialogue, control, and legitimate male presence to the exclusion of women.

Within these spaces, men do not merely exercise the right to presence; they also monopolise discursive tools and symbolic control over the places where they speak, analyse, and evaluate, whereas women, should they enter these spaces, are marginalised or subjected to social surveillance.

In contrast, private spaces such as homes, public baths, and certain women’s gatherings are considered the “natural places” of women, where care, upbringing, and service are performed. One woman expressed this by stating, “A woman must remain respectable and not go out too much,” a phrase that refers not only to spatial distribution but also to a moral conception of femininity associated with discipline and modesty.

However, social spaces are not static. Testimonies and observations indicate the emergence of shared spaces, such as universities, educational institutions, and modern commercial centres, that are now providing women with opportunities for presence, interaction, and renegotiation of gender boundaries. One female university student stated, "I want to go out, study, work... I should not confine myself between four walls," reflecting the beginnings of a transformation in feminine consciousness and a growing willingness to challenge symbolic boundaries.

Despite this openness, women in these shared spaces continue to experience indirect forms of surveillance exercised by society through looks, comments, or "what people say," rendering entry into public space a negotiated act fraught with risk.

From an anthropological perspective, the symbolism of space is linked to the collective imaginary: public space equals dominance, decision-making, and authority; private space equals care, modesty, and obedience. This symbolism does not merely express a gendered division of space but rather a hierarchical gradation of value and power. Consequently, control over space signifies control over representations, identities, and social interactions.

The findings of the field study confirm that the social spaces in Tebessa are not neutral givens but constitute an integrated cultural system that reflects and sustains the gender order. While younger generations seek to challenge this distribution, the powerful symbolism attached to these spaces continues to hinder the dismantling of traditional conceptions. Thus, social space remains an instrument for reproducing gender differences, even as it may, in the future, become a means for transcending them.

4.3. Mechanisms of the Reproduction of Gender Conceptions

In the local context of Tebessa Province, gender conceptions do not constitute mere spontaneous reflections or individual beliefs; instead, they are the product of a complex process of socialisation that begins within the family and extends to encompass the school, the mosque, the media, and everyday cultural practices. This process leads to the consolidation of stable patterns of "masculinity" and "femininity" that are reproduced from one generation to the next, despite changes over time.

The family unquestionably represents the primary and most influential institution in shaping gender conceptions. Within the household, children are inculcated with meanings of masculinity and femininity through the discourse of everyday life: what is said, what is forbidden, what is rewarded, and what is punished. One mother stated, "A woman must bring honour to her father, her brother, and her husband," a phrase that encapsulates femininity within values of obedience and collective honour rather than independence or individual achievement.

Boys, by contrast, are expected "to fulfil their imposed duties, such as prayer, study, and helping," as one father explained, that is, to assume responsibility, control emotions, and engage in the public sphere. In this way, male identity is constructed around norms of toughness and control, whereas female identity is built on modesty and discipline. These conceptions are not presented as topics for discussion but are practised as taken-for-granted realities.

Educational institutions, which are presumed to function as instruments of emancipation, also play a clear role in reinforcing these gender roles through curricula and pedagogical interaction. One teacher noted that "girls must be well behaved," a directive that reflects an apparent attempt to regulate girls' presence in the school space and to confine it within the boundaries of compliance and discipline. Despite reform efforts in some schools, these institutions, in the absence of a comprehensive gender-sensitive vision, continue to reproduce stereotypical images: the male as a leader and initiator and the female as subordinate and conservative. Thus, through their content and mechanisms, schools generate fixed conceptions of gender identity.

The media and popular culture play a central role in producing gender conceptions within Tebessa society; rather than merely reflecting reality, they actively contribute to its construction. As Menad (2018) argues, the media does not simply transmit images but also reshapes symbolic representations of gender roles in accordance with a specific value system. The popular proverb "a man is defined by wealth, and a woman by modesty" does not merely reflect a differentiation of roles; it legitimises symbolic subordination presented as a natural social truth. Similarly, Soualmia (2020) maintains that popular culture through songs, tales, and jokes performs a function of "symbolic fixation" of gender

identity, whereby masculinity is reduced to dominance and economic capacity and femininity to obedience and propriety. As a result, these representations appear self-evident and familiar, rendering them difficult to question. In this sense, popular culture can be understood as a productive space for gender, one that is not free from bias and that constitutes an extension of patriarchal authority, even when such authority is expressed in seemingly light or humorous forms.

Social rituals and everyday practices likewise constitute another arena for the reproduction of gender. At weddings, funerals, and family occasions, a clear separation is maintained between men and women, and roles are ritually re-enacted: men speak, decide, and lead; women serve, remain discreet, and monitor their own behaviour. These rituals do not merely reproduce roles but inscribe them within bodies and language.

Nevertheless, despite their effectiveness, these mechanisms no longer operate with the same degree of coherence as in the past. Economic change, migration, education, and exposure to the outside world have begun to create fissures within the symbolic order. Some girls reject unjustified obedience, whereas some young men adopt new conceptions of masculinity. However, the traditional system remains powerful and is internalised by individuals even when they contest it.

The study's findings demonstrate that gender conceptions in the Tebessa region are reproduced through an integrated social and cultural system that mobilises potent symbolic tools, such as religion, language, education, and ritual. Despite the emergence of specific signs of change, this system continues to rest upon a clear gender hierarchy that produces and reproduces "men" and "women" according to criteria that remain largely traditional and conservative. However, signs of negotiation and resistance have begun to surface, particularly among the younger generation.

4. Discussion

4.1. Transformations in Conceptions of Masculinity and Femininity

The study shows that conceptions of masculinity in the Tebessa region no longer possess the symbolic coherence they once did. Traditionally, masculinity was constructed around a triad of strengths, guardianship, and the capacity to provide, reinforcing a preferential conception of the male over the female on the basis of opposing binaries such as hardness–softness, action–passivity, and public–private (Braham, 2019). However, this image has begun to fracture due to economic and social transformations. The figure of the "man" has shifted from a central economic actor to one marked by crisis, particularly amid widespread unemployment, the erosion of paternal authority within the family, and the growing economic and educational independence of women. Field testimonies reveal apparent shifts in masculine discourse, as many young men increasingly associate masculinity with emotional expression, shared responsibility, and psychological support, representing a symbolic rupture with the traditional patriarchal model.

With respect to conceptions of femininity, transformations appear more complex. On the one hand, traditional representations continue to associate femininity with modesty, obedience, and propriety, in line with Menad's (2013) findings, which demonstrate how socialisation processes and educational institutions reinforce stereotypical representations of femininity through an emphasis on obedience, modesty, and honour. On the other hand, new forms of femininity have begun to emerge, characterised by independence, ambition, and engagement in the public sphere. These transformations do not occur in a vacuum; instead, they encounter strong resistance from traditional cultural structures that continue to view women's presence in public space as a threat to the moral cohesion of the family and society.

The generational gap emerged as a central feature of this transformation. Older generations remain attached to traditional conceptions that evoke a "better past" in which everything was "in its proper place," where women did not leave the home and sons did not question their fathers. This finding resonates with Shoshan's (2021) analysis of how the male–female binary is embodied within the social imaginary through Algerian folk tales, in which the symbolic structure is organised around the centrality of the male actor, whereas the female role is marginalised or confined to stereotypical patterns. In contrast, younger generations have become more self-aware and more inclined to negotiate their gender roles, drawing on education, media exposure, and travel.

Nevertheless, resistance to change has not disappeared. Social structures continue to activate multiple mechanisms to preserve traditional conceptions, including discourses of honour, social surveillance, the threat of stigmatisation, and, at times, symbolic and material violence. This corresponds with Menad's (2013) findings regarding how such representations entrench a form of symbolic inferiority of women within social consciousness. However, everyday practices reveal what may be described as "silent fractures," whereby social discourse has become more conservative than actual behaviour, and both women and men increasingly act in their daily lives in ways that diverge from what is publicly proclaimed.

2.4. Factors influencing the formation of gender conceptions

Gender identity refers to the manner in which individuals define themselves within the system of sex and gender, encompassing traits and behaviours that are socially perceived as "appropriate" to a given sex. According to Al-Ruhaili (2016), this identity is formed through complex interactions among biological, social, and cultural factors and is not a fixed or natural given but rather the product of processes of socialisation and interaction with one's environment.

This conceptualisation enables an understanding of gender conceptions in the Tebessa region not only as a biological reality but also as a social construction shaped by multiple historical, economic, and cultural determinants. This aligns with Braham's (2019) study of the traditional family, which demonstrated how gender conceptions are reproduced through rites of passage, popular proverbs, and local cultural heritage. Economic factors, particularly unemployment and migration, have been among the most significant determinants in reshaping representations of masculinity. In the absence of employment opportunities, men are often unable to fulfil traditional expectations of manhood, prompting many to seek alternative forms of symbolic compensation, such as moral rigidity, authoritarian behaviour within the family, or even withdrawal from social life.

Social factors have likewise played a pivotal role. Partial urbanisation, rising levels of education, and the expanding presence of women in universities and the labour market have all contributed to the emergence of new feminine models. Education has not merely functioned as a means of social mobility but has also become a symbolic tool for the reconfiguration of feminine subjectivity, in contrast to what Menad (2013) observed regarding the encouragement of men towards independence and initiative. Nevertheless, education has remained burdened with gendered expectations, as the "successful" woman is still ultimately expected to remain committed to her role as wife and mother.

Local culture, with its traditions and popular proverbs, continues to exert a powerful influence over gender representations, functioning as a symbolic guardian of traditional roles. This confirms the importance of local cultural heritage in the reproduction of gender conceptions, as noted by Braham (2019). Religious discourse, particularly in its populist forms, is employed to reinforce rigid classifications between males and females and continues to serve as a moral reference for regulating behaviour.

Global influences through globalisation, communication technologies, and travel have also come to play an increasingly significant role, especially among young people. Alternative models of masculinity and femininity circulate through television series, social media platforms, and globalised content, generating a state of tension between a "local traditional reference framework" and a "modern global imaginary."

3.4. Strategies of Negotiation and Resistance

In response to the tension between traditional reference frameworks and a changing reality, both women and men have developed diverse strategies of negotiation. In particular, women have emerged as key agents in the internal reconfiguration of masculinity and femininity, moving beyond the stereotypical pattern identified by Shoshan (2021) in her analysis of women's positioning within narrative texts as a reflection of a social structure that internalises rigid gender hierarchies. Some women have adopted forms of silent resistance through education, employment, and independence without openly breaking with the traditional system, instead presenting themselves as "respectable women nonetheless." Others have pursued overt resistance by rejecting marriage, choosing independent lifestyles, or engaging in political or civic activism.

Men, for their part, have also found themselves compelled to negotiate their masculinity, departing from the traditional conception of the central male actor highlighted by Shoshan (2021). While some reproduce traditional masculinity through rigidity and domination within the family, others attempt to adopt new, partnership-based models. Among these positions, hybrid forms of masculinity have emerged, oscillating between conservatism and openness. Many young men expressed confusion in the face of contemporary demands, as masculinity is no longer clear or stable but has become contingent upon variables beyond their control.

Forms of resistance have not been solely individual but, at times, collective, manifesting in student groups, women's associations, and social media networks. These spaces have become refuges for exchanging experiences and expressing gendered selves beyond the reach of direct social surveillance.

Every day practice further reveals that individuals adapt to the contradictions between discourse and practice through a form of "identity duality": they publicly declare allegiance to traditional discourse while privately acting in accordance with modern conditions. In some cases, social spaces such as universities and cafés have been redefined as alternative, hybrid arenas that accommodate flexible, evolving gender identities.

Conclusion

The conceptions of masculinity and femininity within the social imaginary of the Tebessa region reflect a complex symbolic system grounded in deeply rooted and inherited cultural structures while simultaneously being subjected to pressures arising from multiple social and economic transformations, rendering them open to renegotiation and reconfiguration. The study has demonstrated that these conceptions are not merely reflections of biological givens or natural differences between the sexes but rather the product of long historical, cultural, and social processes in which the local intersects with the transboundary and the traditional with the modern. As such, they constitute a living expression of power relations and identity dynamics within the local community.

Through field-based analysis, it became evident that gender identity is constructed and reproduced through multiple channels, beginning with socialisation within the family, extending through educational institutions, and encompassing the media and social rituals. All of these operate in different ways to stabilise or transform conceptions of masculinity and femininity. The study also revealed apparent generational gaps in understanding gender roles, as younger generations increasingly seek to break with traditional constraints and engage with more flexible, inclusive models that redefine notions of manhood and womanhood in light of contemporary changes.

Despite emerging signs of change, numerous challenges remain. The traditional symbolic system continues to exert a strong influence, relying on stringent mechanisms of social regulation such as religious discourse, family norms, and popular proverbs that internalise entrenched gender distinctions. Nevertheless, some indicators point to the gradual formation of new spaces for negotiation and change, as women and men in the Tebessa region have become more capable of negotiating their gender identities, drawing on educational opportunities and increased openness to the outside world.

In conclusion, this study opens new avenues for further research into the impact of economic and technological transformations on gender conceptions in border societies while also contributing to a deeper understanding of the mechanisms through which identities are reconfigured within changing cultural contexts. This remains an ongoing challenge for researchers in anthropology and sociology.

References

1. Al-Ghadhami, A. (2006). *Woman and language* (3rd ed.). Arab Cultural Centre.
2. Al-Jawad, M. K. A. (2011). *Theory of contemporary sociology*. Dar Al-Masira for Publishing and Distribution.
3. Al-Ruhaïli, A. B. A. (2016). *The concept of gender and its effects on Islamic societies* (1st ed.). King Fahd National Library.
4. Bont, P., & Izard, M. (2011). *Dictionary of ethnology and anthropology* (M. Al-Samad, Trans.). Arab University for Studies, Publishing and Distribution.
5. Bourdieu, P. (2009). *Masculine domination* (S. Qa'farani, Trans.). Arab Organisation for Translation.
6. Braham, I. (2019). The dialectic of masculinity and femininity in the traditional family through rites of passage. *Al-Mawaqif Journal*, 14(2), 88–108.
7. Connell, R. W. (1995). *Masculinities* (2nd ed.). University of California Press.
8. de Beauvoir, S. (1949). *The second sex* (H. M. Parshley, Trans.). Jonathan Cape.
9. Ibrahim, F. M., & Al-Shanwani, M. H. (1988). *An introduction to research methods in anthropology*. Dar Al-Mareekh for Publishing.
10. Jamil, S. (2002). *Feminism and postfeminism* (A. Al-Shami, Trans.). Supreme Council of Culture.
11. Menad, S. (2013). The image of Algerian women in the social imaginary. *Cultural Dialogue Journal*, 2(2), 111–115.
12. Menad, S. (2016). *Feminist leadership in the social imaginary* (1st ed.). Dar Hamed for Publishing and Distribution.
13. Shoshan, Z. (2021). The male–female binary in the Algerian social imaginary: Folk tales as a model. *Roa Journal for Cognitive and Civilisational Studies*, 7(2), 55–73.
14. Soualmia, N. (2023). Anthropology of the social imaginary: An approach to the role of religion and popular proverbs in the production and reproduction of the local social imaginary. *Anthropology of Religions*, 19(1), 326–339.

Received: 10.05.2025

Accepted: 27.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/62-67>

Elnurə Qasımova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-5798-2892>
ulviyye.eliyeva.90.90@mail.ru

Sevinc Mahmudova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-7690-7184>
sevinc.020ss@gmail.com

Könül Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-4457-9819>
konulaliyevauni@mail.ru

Ayşən Abbasəlizadə

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-4087-4826>
abbasalizadea@gmail.com

Anna Qruzina

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-2422-9996>
anna-v-g2004@yandex.ru

Şifahi təqdimatda düzgün tələffüz: faktorlar və texnikalar

Xülasə

Məqalədə, xarici dildə danışarkən auditoriyanı yormadan, fikri sadə, aydın və başa düşülən şəkildə çatdırmağın yolları haqqında danışacağıq. Hamımız bilir ki, praktik baxımdan tələffüzün əsas məqsədi “mükəmməl aksentsiz danışmaq” deyil, dinləyici tərəfindən asan başa düşülməkdir. Xarici dil öyrənənlər üçün tələffüz ən çətin bacarıqlardan biridir. Çünki düzgün qrammatika və zəngin söz ehtiyatı olsa belə, səhv tələffüz ünsiyyəti çətinləşdirir və anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Qrammatika skeletdirsə, tələffüz nəfəsdür, dilin “səsi”dir.

Məqalədə xarici dil öyrənilməsində tələffüzün rolu, istifadə olunan tələffüz texnikaları, şifahi təqdimat üsulları və nailiyyətləri müzakirə olunur. Bəzi insanlar xarici dil tələffüzündə digərlərindən daha yaxşı nəticələr əldə edirlər. Niyə belədir? Hansı tələbələrin yaxşı tələffüz əldə edəcəyini proqnozlaşdırma biləcək amillər hansılardır? Əgər tələffüzə kömək edən amilləri bilsəydik, öz öyrənməməizlə məşğul ola bilərdik.

Aparılan araşdırmalar bunu açıq şəkildə göstərir: tələffüz təsadüfən yox, düzgün metod, motivasiya və real dinləmə praktikası ilə inkişaf edir. Tələffüz “istədikdə birdən-birə düzələn” bacarıq deyil, davamlı məşq tələb edən bir prosesdir. Amma doğru yanaşma ilə hər kəs öz tələffüzünü inkişaf etdirə bilər. Anlaşılmağa fokuslanmaq, təkrarlama (shadowing) metodu, səsli və fonetik məşqlər, eləcə də özünü qeydə alıb dinləmək tələffüzün inkişafında effektiv vasitələrdir.

Açar sözlər: *tələffüz, şifahi təqdimat, anlaşılmaqlıq, intonasiya və vurğu, dinləmə bacarığı, xarici dil öyrənilməsi, motivasiya və praktik məşq*

Elnura Gasimova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0007-5798-2892>
ulviyye.eliyeva.90.90@mail.ru

Sevinj Mahmudova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0000-0001-7690-7184>
sevinc.020ss@gmail.com

Konul Aliyeva

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0003-4457-9819>
konulaliyevauni@mail.ru

Ayshan Abbasalizadeh

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0004-4087-4826>
abbasalizadea@gmail.com

Anna Gruzina

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0000-0003-2422-9996>
anna-v-g2004@yandex.ru

Correct Pronunciation in Oral Presentation: Factors and Techniques

Abstract

In the article, we will talk about ways to convey your thoughts in a simple, clear, and understandable way without tiring the audience when speaking in a foreign language. We all know that from a practical point of view, the main goal of pronunciation is not to “speak perfectly without an accent,” but to be easily understood by the listener. Pronunciation is one of the most difficult skills for foreign language learners because even with correct grammar and a rich vocabulary, incorrect pronunciation can complicate communication and cause misunderstanding. If grammar is the skeleton, then pronunciation is the breath, the “voice” of the language.

The article discusses the role of pronunciation in foreign language learning, the pronunciation techniques used, oral presentation methods, and achievements. Some people achieve better results in foreign language pronunciation than others. Why is this? What are the factors that can predict which students will achieve good pronunciation? If we knew the factors that help pronunciation, we could do our own learning.

Research clearly shows that pronunciation does not develop by chance, but through proper method, motivation, and real listening practice. Pronunciation is not a skill that “suddenly improves when you want it,” but a process that requires continuous practice. But with the right approach, everyone can improve their pronunciation. Focusing on intelligibility, shadowing, vocal and phonetic exercises, and self-recording are effective tools for improving pronunciation.

Keywords: *pronunciation, oral presentation, intelligibility, intonation and stress, listening skills, foreign language learning, motivation, and practical training*

Giriş

Tələffüz (fonetika, orfoepiya) dilin səslərinin düzgün və anlaşılan şəkildə ifadə olunmasıdır. Xüsusilə şifahi təqdimatlar zamanı tələffüz böyük rol oynayır, çünki dinləyici mətni oxumur, yalnız danışanın səsinə və nitqinə əsaslanaraq məlumatı qəbul edir. Şifahi təqdimat isə bu qaydalardan istifadə edərək bir mövzunu dinləyicilərə məntiqi, cəlbedici və anlaşılan şəkildə çatdırmaq bacarığıdır. Slaydlar, vizuallar vacibdir, amma auditoriya sənin səsləndirdiyin sözləri anlamasa, bütün zəhmət boş yerə gedir. Buraya yalnız ayrı-ayrı səslərin düzgün deyilişi deyil, həm də vurğu, intonasiya, ritm, pauza və nitqin tempi daxildir. Səhv vurğu, yanlış intonasiya və uyğun olmayan pauzalar təqdim olunan fikrin mənasını dəyişə və ya zəiflədə bilər. Məhz buna görə tələffüz xüsusi diqqət və məqsədyönlü məşq tələb edir və şifahi təqdimat bacarığının ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Düşüncə qrupları aydın şəkildə bölünmədikdə dinləyici çaşqınlıq yaşaya bilər (Scarcella və Oxford, 1994). Qruplar aydın deyilsə, fikirlər də aydın olmayacaq. Hər dilin düşüncə qruplarını qeyd etmək üçün xüsusi yolları var, lakin ingilis dilində əsas işarə intonasiyadır. Sən nə qədər yaxşı slayd hazırlasan da, sözləri düzgün deməsən, mesaj itir. Yeni məlumatlar daha tədricən təqdim edilməlidir. Düşünmək üçün vaxt hər vacib yeni elementdən əvvəl və sonra verilməlidir. Əvvəlki vaxt

dinləyicilərin ideyanı qabaqcadan görmək şansı əldə etmələri üçün fon təmin etməkdir. Sonrakı vaxt isə dinləyicilərə eşitdiklərini anlamaq üçün şans verməkdir. Düşünmək üçün vaxt ayırmağın ən çox yayılmış üç yolu bunlardır: (1) fasilə vermək, (2) parafraza etmək və (3) doldurucu sözlərdən istifadə etmək. Ümid edirəm ki, bu təkliflər şifahi təqdimatınızın böyük uğur qazanmasına kömək edəcək (Saito, 2019).

Tədqiqat

Xarici dil öyrənilməsində tələffüzün rolu: Düzgün tələffüz anlaşılirlığı təmin edir, səmərəli ünsiyyətdə dinləmə bacarığını gücləndirir, özünə inamı artırır və dilin musiqisini, eləcə də mədəni çalarlarını qavramağa imkan yaradır. Tələffüzü təkmilləşdirmək qulaq asma və danışma bacarığını artırır, səhvləri azaldır və mədəni mübadilə üçün zəmin yaradaraq dilin canlı bir vasitə kimi mənimsənilməsini təmin edir.

Anlaşılirlıq və mənanın dəqiqliyi – Sözləri düzgün vurğu və intonasiya ilə demədikdə, səhv tələffüz etdikdə auditoriyada qarışıqlığa səbəb olur, hətta doğru söz seçimi etmiş olsan belə, sözün mənası dəyişir. Məsələn: ingiliscə record (isim) və record (fel); “desert” (çöl) və “dessert” (şirniyyat) fərqli tələffüzlə tam fərqli mənalar verir. Səhv tələffüz bəzən gülüslə nəticələnir və diqqət mesajdan yayılır.

Dinləmə bacarığının gücləndirilməsi – Düzgün tələffüz auditoriyaya təqdimatı axıcı və rahat dinlənen edir, gücləndirir. Sən necə deyildiyini bilirsənsə, eşitdiyini də daha tez tanıyırısan. Bu, real ünsiyyətdə sürəti və rahatlığı artırır. İnsanlar sənə qulaq asanda yorulmur və mövzunu daha yaxşı mənimsəyir (Lee, 2015).

Özünə inam və natiqlik təsiri – Tələffüzə diqqət göstərən natiq peşəkar görünür. İnsan düzgün tələffüz edəndə danışmaqdan çəkinmir, səhv qorxusu azalır. İnamlı danışan daha çox danışır, daha çox danışan isə daha tez öyrənir.

Dilin musiqisi və mədəni çalarların ötürülməsi – Hər dilin öz ritmi, melodiyası və emosional çaları var. Düzgün intonasiya və vurğu ilə danışmaq, auditoriyaya həm mesajı, həm də mədəni hissi ötürmək deməkdir. Şifahi təqdimat sözlərin düzgün tələffüzü ilə yaşayır və ölür.

Şifahi təqdimatlarda istifadə olunan tələffüz texnikaları:

1. İntonasiya – İntonasiya olmadan sözlər sadəcə səslər kimi qalır. Sənin səs tonun auditoriyaya mesajı daşıyır. Monoton danışmaq mesajını zəiflədir, canlı intonasiya isə sözlərinə “can verir”. Çünki yüksək-düşük ton fərqləri hiss və əhvalatı çatdırır. Düzgün yüksəliş və enişlər auditoriyaya sözləri anlamaqda kömək edir və mesajı gücləndirir. Sənin səs tonun auditoriyaya hiss və əhvalatı çatdırır. Sual, heyrət və ya sevinc tonları eyni cümlədə fərqli intonasiya ilə ifadə oluna bilər. Bunun üçün sual cümləsi ilə xəbər cümləsinin ton fərqi aydın olmalıdır. Məsələn (Setter və Jenkins, 2005):

Sual cümləsi: Are you coming? – sonda yüksələn ton – auditoriya dərhal sual olduğunu anlayır.

Xəbər cümləsi: I am coming. – sonda enən ton – auditoriya məlumatı qəbul edir.

Həyəcan/sevinc: Wow, that’s amazing! – yüksək ton və vurğular – auditoriyada emosional təsir yaranır.

2. Cümlə vurğusu (sentence stress) – Hər cümlədə ən vacib sözə vurğu qoymaq lazımdır. Bu söz auditoriyaya mesajın əsasını çatdırır. Vurğu yanlış yerdədirsə, hətta düzgün sözləri demiş olsan da, auditoriya səni səhv başa düşə bilər. Cümlədəki əsas sözləri “işıqlandırmaq” sənin mesajının açıq və anlaşılıqlı olmasını təmin edir. Hər cümlədə vurğu sənə nitqin ritmini də qurur və dinləyicini yormadan mesajı çatdırır. Məsələn: I want a coffee → əsas fikir “istəməkdir”.

I want a coffee → əsas fikir “qəhvədir”, fərqli mesaj verir.

3. Ritm və tempo – sözləri düzgün bir axarda demək deməkdir. Çox sürətli danışmaq auditoriyanı qarışdırır, çox yavaş danışmaq isə onları darıxdırır. Ritm auditoriyaya “yol göstərir”, yəni cümlənin hansı hissəsinə diqqət yetirəcəyini anlayırlar. Yaxşı ritm + düzgün tempo = mesajın aydın çatması. Məsələn:

Sürətli: I want to go...right now! → auditoriya sözləri anlamır.

Normal ritm: I want to go right now. → sözlər aydın və anlaşılıqlı olur.

Yavaş və vurğulu: I... want... to... go... right... now. → dramatik effekt və vurğu verir, amma çox yavaş olarsa, diqqət yayılır.

4. Pauzaların düzgün istifadəsi – Pauzalar sözləri ayırmaq, cümlələri bitirmək və auditoriyaya mesajı düzgün çatdırmaq üçün lazımdır. Pauzalar tələffüz üçün “nəfəs almaq nöqtəsidir” və həm də anlamı vurğulayır.

Pauza + auditoriyanın başa düşməsi = sənin mesajının gücü. Məsələn:

“Let’s eat, grandma!” → pauza doğru qoyulub, “Gəlin yeyək, nənə!”

“Let’s eat grandma!” → pauza yox, mənanı dəyişir: “Gəlin nənəni yeyək!”

5. Thought groups (fikir qrupları) – cümlələri mənalı hissələrə bölmək deməkdir. Belə bölmək auditoriyanın anlamasını və izləməyini asanlaşdırır. Hər fikir qrupunda vurğu və intonasiya düzgün olmalıdır ki, mesaj qarışmasın.

Fikir qrupları = nitqini “parçalayıb yol göstərmək”. Məsələn: “If you want to succeed in life you must work hard.” → monoton desək, auditoriya yorulur.

Thought groups ilə: “If you want to succeed // in life, // you must work hard.” → qısa pauzalar və vurğular auditoriyaya hər hissəni aydın çatdırır.

6. Dinləyici yönümlü nitq – Tələffüz yalnız düzgün söz demək deyil. Auditoriyanın eşidə biləcəyi və anlama biləcəyi səviyyədə olmalıdır. Sənin mesajın auditoriya üçün nəzərdə tutulub, sənin üçün yox. Əgər auditoriya başa düşmürsə, nə qədər düzgün tələffüz etsən də, mesaj çatmır. Məsələn: Sözləri çox sürətli, qarışıq desən, auditoriya anlamır: “I want to go to the store”. Dinləyici yönümlü nitq: “I want to go // to the store.” → qısa pauzalar, vurğu və intonasiya auditoriyaya mesajı yönəldir.

Tələffüz nailiyyətinə təsir edən faktorlar:

Kaliforniya Universitetində dil tədqiqatçısı olan Riçard Suter hansı tələbələrin ən dəqiq tələffüz əldə edəcəyini proqnozlaşdıran amillərin nisbi əhəmiyyətini yoxlamaq qərarına gəldi. O, tələbənin performansını yaxşılaşdırmaq üçün dəyişdirə biləcəyi hər hansı bir amilin olub-olmadığını öyrənmək istədi. R.Suterin etdiyi ilk şey, ən yaxşı tələffüzü öyrənə biləcəyini göstərə biləcək bütün amillərin siyahısını tərtib etmək idi. Sonra bu amilləri bir qrup xarici tələbənin tələffüzü ilə müqayisə etdi. R.Suter altı amilin siyahısını təqdim edir. Tələffüzdə nailiyyətin ən vacib üç göstəricisinin bunlar olduğu qənaətinə gəldi: 1. ana dili, 2. tələffüzə münasibət, 3. yerlilərlə söhbət. Ən az əhəmiyyətli olan təqlid etmək bacarığı: 4. təbii qabiliyyət. İki amil tələffüzü kimin yaxşı öyrəndiyini proqnozlaşdırmaqda heç də əhəmiyyətli deyildi: 5. cins, 6. şəxsiyyət (Suter, 1976, s. 26).

Bu sahədə digər alimlərin araşdırmalarına nəzər yetirdik və gəldiyimiz nəticələri məqalədə qeyd edirik.

Ana dili – Ana dil tələffüzün “fundamentidir”. Yaxşı nəticə üçün onu tanı və yeni səsləri sistemli məşqlərlə özünə uyğunlaşdır. Sənin ana dilin xarici dil tələffüzünü formalaşdırır. Bu, tələffüzdə “başlanğıc nöqtəsi” kimidir – sənin səs sistemi, vurğu və intonasiya alışqanlıqın xarici dili necə söyləyəcəyini müəyyən edir (Levis, 2021).

Fleqe və Odlin araşdırmaları göstərir ki, ana dilin fonem sistemi (sait və samit səslər) və intonasiya qaydaları xarici dil öyrənərkən səhvlərə səbəb ola bilər. Çünki səs sistemindəki fərqlər tələffüzün düzgünlüyünə birbaşa təsir edir: Əgər sənin ana dilində olmayan səslər varsa, onları düzgün çıxarmaq çətin olur. Ana dilin vurğu və ritmi xarici dilin vurğu sistemini dəyişdirə bilər. Azərbaycan dilində vurğu adətən sözün ilk hecasına düşür, ingilis dilində isə vurğu sözün müxtəlif hecalarına düşə bilər → səhv vurğu tələffüz yaradır. Azərbaycan dilində sait sistemindəki bəzi səslər ingilis dilində mövcud deyil → ship / sheep, bit / beat kimi sözlər qarışa bilər (Fleqe, 1995; Odlin, 1989).

Motivasiya və münasibət – Tələbənin motivasiya və münasibəti tələffüzün öyrənilməsində böyük rol oynayır. Sən nə qədər həvəsli və maraqlı olsan, tələffüzü daha sürətlə inkişaf etdirirsen. Motivasiya və münasibət = tələffüzün sürətli öyrənilməsinin turbo düyməsi. Maraqlı ol, həvəs göstər, səhvləri düzəltmək asanlaşır. Gardner və Dörnyei göstərir ki, motivasiyası yüksək tələbələr daha çox məşq edir, səhvlərdən çəkinmir və sürətlə öyrənir (Gardner, 1985; Dörnyei, 2005).

Ana dili daşıyıcıları ilə ünsiyyət – tələffüzün real laboratoriyasıdır. Sözləri təkcə oxumaq yox, danışmaq lazımdır ki, intonasiya və vurğu təbii olsun. Munro və Derwing deyir ki, gündəlik ünsiyyət intonasiya və vurğunu təkmilləşdirir. Ana dili daşıyıcıları ilə real ünsiyyət tələffüzü sürətlə inkişaf etdirir (Munro və Derwing, 2015).

Fonetik eşitmə və imitasiya – Fonetik eşitmə + imitasiya = tələffüzün “super gücü”. Səsləri düzgün eşit, təkrarla, məşq et – nəticə gələcək. Iverson və digərləri göstərir ki, səsləri düzgün eşidib təkrarlaya bilmək tələffüz üçün əsasdır. Uşaqlar bunu daha yaxşı edir, amma böyüklər də məşq edə bilər. Tələffüz üçün ən vacib bacarıqlardan biri səsləri düzgün eşidib təkrar etməkdir.

Yaş faktoru – Lenneberg-in “critical period hypothesis” nəzəriyyəsinə görə, gənc yaşlarda öyrənmək tələffüz üçün üstünlükdür. Uşaqların beynində dil öyrənməyə həssas dövr vardır. Yaş tələffüzün təbii üstünlük faktorudur. Uşaqlar daha sürətlə öyrənir, amma yetkinlər də məqsədli məşqlə accent-i əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilərlər.

Təlim mühiti və metodika – tələffüz öyrənmənin “sürət pedalı”dır. Düzgün və interaktiv məşq edirsənsə, nəticə daha tez gəlir. Celce-Murcia, Brinton və Goodwin deyir ki, məqsədli fonetik məşqlər və interaktiv təlim tələffüzün öyrənilməsinə sürətləndirir (Celce-Murcia və b., 2010).

Cinsiyyət və şəxsiyyət tipi (ekstrovert/utancaq) – tələffüzdə əsas rol oynamır. Utancaq və ya qadın/kişi olmağın fərqi yoxdur, əsas bacarıq, motivasiya və təcrübədir. Daha çox danışan və məşq edən tələbə eyni nəticəyə çata bilər, fərqli şəxsiyyətə görə deyil.

Nəticə

Bu məqalədə aparılan araşdırmalar göstərir ki, şifahi təqdimatlarda düzgün tələffüz ünsiyyətin aydınlığı və effektivliyi üçün əsas şərtlərdən biridir. Tələffüzdə nailiyyət təsadüfi deyil və əsasən ana dili, motivasiya, real ünsiyyət təcrübəsi və sistemli məşqlərlə formalaşır. Bu baxımdan, şifahi təqdimatlarda əsas məqsəd aksentsiz danışmaqdan çox, dinləyici üçün anlaşılabilirliyi təmin etməkdir. Düzgün yanaşma və davamlı praktika vasitəsilə hər bir öyrənən tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

Son olaraq, məqalədə əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında şifahi təqdimatlarda tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirmənin qızıl qaydalarını qeyd edək:

- Ana dilindən fərqli səsləri diqqətlə öyrənmək və mütəmadi təkrarlamaq;
- Dinləmə və imitasiya məşqləri ilə vurğu və intonasiyanı inkişaf etdirmək;
- Şifahi təqdimatlar zamanı fikir qruplarını və pauzaları planlaşdırmaq;
- Səhvləri öyrənmə prosesinin təbii hissəsi kimi qəbul etmək;
- Hər gün qısa, lakin ardıcıl tələffüz məşqləri aparmaq.

Ədəbiyyat

1. Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2010). *Teaching pronunciation: A course book and reference guide*. Cambridge University Press.
2. Derwing, T. M., & Munro, M. J. (2009). Second language pronunciation and fluency development. In M. H. Long & C. J. Doughty (Eds.), *The handbook of language teaching* (pp. 402–431). Blackwell Publishing.
3. Dörnyei, Z. (2005). *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
4. Flege, J. E. (1995). *Second-language speech learning: Theory, findings, and problems*. York Press.
5. Gardner, R. C. (1985). *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation*. Edward Arnold.
6. Lee, J. (2015). Effectiveness of second language pronunciation instruction. *Applied Linguistics*, 36(3), 345–367. <https://doi.org/10.1093/applin/amu054>
7. Levis, J. (2021). L2 pronunciation research and teaching: The importance of many languages. *Journal of Second Language Pronunciation*, 7(2), 141–153. <https://doi.org/10.1075/jslp.00015.lev>
8. Munro, M. J., & Derwing, T. M. (2015). *Pronunciation fundamentals: Evidence-based perspectives for L2 teaching and research*. John Benjamins Publishing Company.
9. Odlin, T. (1989). *Language transfer: Cross-linguistic influence in language learning*. Cambridge University Press.

10. Saito, K. (2019). Effects of second language pronunciation teaching: A conceptual framework. *University College London Repository*. <https://discovery.ucl.ac.uk/10068780/>
11. Scarcella, R. C., & Oxford, R. L. (1994). Second language pronunciation: State of the art in instruction. *System*, 22(2), 221–230. [https://doi.org/10.1016/0346-251X\(94\)90058-2](https://doi.org/10.1016/0346-251X(94)90058-2)
12. Setter, J., & Jenkins, J. (2005). State-of-the-art review article: Pronunciation teaching and research. *Language Teaching*, 38(1), 1–17. <https://doi.org/10.1017/S026144480500251X>
13. Suter, R. W. (1976). Predictors of pronunciation accuracy in second language learning. *Language Learning*, 26(2), 233–253. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1976.tb00284.x>

Daxil oldu: 19.11.2025

Qəbul edildi: 08.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/68-74>

Ezzine Abdelhak

University of Kasdi Merbah Ouargla, Algeria
<https://orcid.org/0000-0002-6529-9344>
ezzine.abdelhak@univ-ouargla.dz

Toumi Fadilha

University of Kasdi Merbah Ouargla, Algeria
<https://orcid.org/0000-0003-1078-2512>
toumi.fadila@univ-ouargla.dz

Enhancing Digital Immunity in Algeria: An Integrated Analysis of Legislative, Technical, and Institutional Safeguards Against Cyber Threats

Abstract

Algerian society has witnessed a significant increase in the use of information and communication technologies, accompanied by the widespread adoption of various digital applications. This growing digital engagement has highlighted the urgent need to strengthen digital protection systems, particularly regarding personal data, given its high sensitivity in the face of rising cyberattacks and security breaches and their multifaceted negative consequences. Based on these considerations, this article aims to shed light on Algeria's efforts to enhance digital immunity by examining the initiatives and measures undertaken at the legislative, technical, and institutional levels.

Keywords: *digital immunity, cyber threats, legislative technical safeguards, institutional capacity, Algeria*

Ezzine Abdelhak

Kasdi Merbah Ouargla Universiteti, Əlcəzair
<https://orcid.org/0000-0002-6529-9344>
ezzine.abdelhak@univ-ouargla.dz

Toumi Fadilha

Kasdi Merbah Ouargla Universiteti, Əlcəzair
<https://orcid.org/0000-0003-1078-2512>
toumi.fadila@univ-ouargla.dz

Əlcəzairdə rəqəmsal immunitetin gücləndirilməsi: Kiber təhdidlərə qarşı qanunvericilik, texniki və institusional təhlükəsizlik tədbirlərinin inteqrasiya edilmiş təhlili

Xülasə

Əlcəzair cəmiyyəti informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsində əhəmiyyətli dərəcədə artımın şahidi olub və müxtəlif rəqəmsal tətbiqlərin geniş yayılmasına səbəb olub. Bu artan rəqəmsal iştirak, artan kiberhücumlar və təhlükəsizlik pozuntuları və onların çoxşaxəli mənfi nəticələri qarşısında yüksək həssaslığı nəzərə alınmaqla, xüsusilə şəxsi məlumatlarla bağlı rəqəmsal mühafizə sistemlərinin gücləndirilməsinin təcili ehtiyacını vurğulayıb. Bu mülahizələrə əsaslanaraq, bu məqalə, qanunvericilik, texniki və institusional səviyyələrdə həyata keçirilən təşəbbüsləri və tədbirləri araşdıraraq Əlcəzairin rəqəmsal immuniteti gücləndirmək səylərinə işıq salmağı hədəfləyir.

Açar sözlər: *rəqəmsal toxunulmazlıq, kibertəhdidlər, qanunvericilik texniki təhlükəsizlikləri, institusional potensial, Əlcəzair*

Introduction

Like other countries, Algeria is striving to enhance its information security in an era marked by rapid digitalization and technological advancement. Cybersecurity and digital immunity have become fundamental pillars of national security and sovereignty. Algeria is among the countries facing multiple challenges in the digital security domain, which has prompted it to undertake significant efforts to strengthen its digital immunity.

Research

This paper aims to highlight these efforts by focusing on the following objectives:

- * Presenting the legal and institutional framework of cybersecurity in Algeria;
- * Examining the technical infrastructure underpinning digital immunity;
- * Analyzing the status of human resources trained in cybersecurity;
- * Identifying the main challenges and obstacles facing Algeria in this field;
- * Providing recommendations for the development of digital immunity.

The study adopts a descriptive-analytical methodology, analyzing data and information drawn from official sources and previous research. The central research question revolves around the mechanisms adopted by Algeria to strengthen its digital immunity.

1- The Concept of Digital Immunity

Digital immunity refers to an integrated set of policies and technologies that enable dynamic adaptation to evolving threats. Analogous to the biological immune system, digital immunity differs from cybersecurity in its focus and operational mechanisms:

- * Cybersecurity focuses on protection from external attacks.
- * Digital immunity focuses on building intrinsic resilience and self-recovery capabilities.

The mechanisms of digital immunity consist of:

- * Secure-by-design infrastructures, ensuring security is embedded from the outset;
- * Smart detection and response systems, often referred to as self-healing technologies;
- Secure interoperability between systems to ensure coordinated and robust protection. (Lori)

2- The Various Dimensions of Digital Security

2.1- Technical and Physical Dimension

This dimension encompasses secure digital infrastructure, including robust communication networks resistant to penetration and fortified data centers that protect storage environments and operating systems. It involves the development of vulnerability-resistant systems and the deployment of advanced protection technologies such as encryption, data protection during transmission and storage, firewalls, traffic filtering, intrusion detection systems, network monitoring for attack detection, multi-factor authentication, and strengthened verification processes (Daniel & others, 2021).

2.2- Legal and Regulatory Dimension

This refers to national legislation that criminalizes unlawful cyber activities, data protection laws that regulate data collection and processing, and privacy regulations safeguarding personal information. It also includes regulatory frameworks involving technical standards, licensing and certification requirements for service providers, oversight mechanisms, and compliance monitoring (Daniel & others, 2021).

2.3- Human Dimension

The human dimension aims to build digital awareness through education and training programs, skill development initiatives, and awareness campaigns that promote a culture of security and safe digital practices. It includes:

- * Cybersecurity experts: Developing specialized competencies;
- * Security researchers: Identifying vulnerabilities and threats;
- * Risk managers: Overseeing and managing digital risks (Daniel & others, 2021).

2.4- Organizational and Administrative Dimension

This dimension involves digital governance through policies and procedures that establish regulatory frameworks, risk management strategies (identification, assessment, and mitigation), and adherence to security standards. It includes institutional structures such as:

- * Emergency response teams, to manage incidents;
- * Security operations centers, for continuous monitoring;
- * Security committees, for coordination and decision-making (EZZINE, Digital prevention mechanisms in emergency communication, 2025)

2.5- Economic and Financial Dimension

Investment in security has significant implications for the national economy. This dimension involves allocating financial resources, government funding, supporting national initiatives, and encouraging private investment through cost-benefit analysis, cyber insurance to transfer financial risks, and economic incentives to encourage compliance and security innovation (Bara, 2017, p. 261).

2.6 - Social Dimension

The social dimension constitutes a cornerstone in the interaction between individuals, technology, and society. Digital trust is a defining feature, encompassing service reliability, transparency in data processing, accountability for damages, and community participation through initiatives such as:

- * Community initiatives: Engaging society in protection;
- * Digital volunteering: Individual contributions to security;
- * Community partnerships: Collaborative efforts among stakeholders (EZZINE, Algerian efforts in digital community, 2025).

2.7 -International and Regional Cooperation Dimension

International cooperation is indispensable in combating cybercrime and protecting data security. It involves active participation in bilateral agreements, multilateral treaties, and information-sharing frameworks, including:

- * Bilateral partnerships between states;
- * International treaties as multilateral frameworks;
- * Information-sharing initiatives on threats.

It also entails alignment with global standards through the adoption of international norms, compliance with treaties, and mutual recognition of certifications and standards (Daniel & others, 2021).

2.8- Dynamic Dimension

Information and communication technologies are evolving continuously, giving rise to new forms of applications, the latest of which involve artificial intelligence. These rapid developments bring both positive and negative consequences, which make **continuity, development, and regular updates** essential. This dimension focuses on keeping pace with technological progress and adapting to emerging threats through:

- * Responding to new risks;
- * Learning from past incidents to improve systems based on experience;
- * Future planning by anticipating and forecasting upcoming challenges;
- * Preparing for expected risks and ensuring flexibility and adaptability to change (Daniel & others, 2021).

2.9 - Ethical and Value-Based Dimension

Ethical principles form the normative foundation of digital security. They include **privacy**, by respecting individuals' personal data; **integrity**, by ensuring the accuracy and reliability of information; and **ethical responsibility**, through accountability, transparency, and clarity in procedures. This dimension also emphasizes **social responsibility**, considering the broader societal impacts of digital systems (Daniel & others, 2021).

2.10- Environmental and Sustainable Development Dimension

Digital sustainability involves optimizing energy consumption, ensuring the safe disposal of electronic waste, and monitoring the life cycles of technologies. It also includes the **design of long-term, environmentally secure systems** to protect infrastructure, secure environmental systems, and

implement long-term security technologies that ensure the continuity and resilience of digital ecosystems (EZZINE, communication of social responsibility in Algerian public institutions , 2025).

3- Algeria's Efforts to Strengthen its Digital Immunity

3.1- National Legal and Regulatory Framework

The Algerian legislator has given particular attention to the security of information systems due to the legal and security challenges brought about by technological transformations. Within this context, ****Law No. 04-15 of 10 November 2004****, amending and supplementing Ordinance No. 66-156 containing the Penal Code, (Law , 2004) introduced a new section titled ****“Offences Against Automated Data Processing Systems.”****

This amendment was a legislative response to the rapid digital transformations and the emergence of new forms of cybercrime targeting electronic systems and digital data. In its explanatory memorandum, the legislator stressed that the spread of communication technologies led to new criminal behaviors, requiring legal intervention to protect data and information from unlawful access.

The legislator recognized that the core of any information system lies in the data processed automatically within computers, which becomes information after processing and storage. Hence, comprehensive legal protection was provided for this data—both in terms of its nature and the systems that store and process it, including information networks.

The term “offences against automated data processing systems” was deliberately chosen to limit criminalization to acts that directly target the information system itself, excluding cases where the system is merely used as a tool to commit other crimes.

3.1-National Information Systems Security Framework

The legal framework was further strengthened by ****Presidential Decree No. 05-20****, which laid the foundations for the ****National Information Systems Security Framework****. This framework serves as the state's tool for developing and coordinating the implementation of a national information security strategy.

✓ The National Council for the Security of Information Systems

The decree established the National Council for the Security of Information Systems as the highest authority responsible for planning and coordinating national digital security efforts.

Its main tasks include:

- * Reviewing and approving elements of the national information security strategy;

- * Endorsing the action plans and activity reports of the National Agency for Information Systems Security;

- * Giving opinions on draft laws and regulations related to information security;

- * Approving cooperation agreements with specialized foreign bodies;

- * Validating the electronic certification policy approved by the competent national authority (Presidential Decree , 2020).

✓ The National Agency for the Security of Information Systems (NASSI)

The National Agency for the Security of Information Systems is a public administrative institution with legal personality and financial autonomy, headquartered in Algiers.

Its core functions include:

- * Preparing the elements of the national information security strategy and submitting them to the National Council;

- * Coordinating the implementation of the strategy approved by the Council;

- * Developing national capabilities in cybersecurity and modern protection technologies;

- * Protecting government websites from cyberattacks;

- * Deploying advanced systems and software to prevent intrusions and malware;

- * Training and qualifying highly skilled human resources to ensure the security of the state's information infrastructure. (law, 2018)

The rapid evolution of digital technologies and the emergence of sophisticated viruses and cyberattacks require the state to continuously update its security framework and rely on national technical expertise (Presidential Decree , 2020)

3.3-International Efforts to Protect Information Systems

Given the **transnational nature** of cybercrime, effective international cooperation is essential. Algeria's international efforts focus on two main areas:

✓ **Judicial Cooperation and Extradition of Cybercriminals**

The extradition of cybercriminals relies on international cooperation within the framework of treaties on mutual legal assistance in criminal matters. This allows for the prosecution of offenders who exploit geographical boundaries due to the digital nature of their crimes. International treaties also call for a **unified global convention** on the extradition of cybercriminals (Loukal, 2019).

✓ **Specialized International Conventions**

Many countries have signed international treaties to combat cybercrime, the most notable being the **Budapest Convention on Cybercrime** (signed on 23 November 2001), which remains the first and most comprehensive international treaty in this field.

Its objectives are to:

- * Harmonize national legislation on cybercrime;
- * Define procedural powers for collecting digital evidence and tracking offenders;
- * Strengthen mechanisms for rapid and effective international cooperation among member states

(George, 2013, p. 10).

4- Challenges and Obstacles

Despite the efforts made by the Algerian state to secure its information systems and establish a legal framework to combat cybercrime, practical realities reveal several persistent challenges that hinder the achievement of comprehensive and effective information security. These challenges can be summarized as follows:

4.1- Legislative and Legal Challenges

The legal framework governing information systems security in Algeria is relatively recent and therefore requires **constant updating and revision** to keep pace with the rapid evolution of technology and emerging forms of cybercrime.

Some legal provisions do not adequately address new types of cyber threats, particularly those linked to artificial intelligence, targeted cyberattacks against critical infrastructure and cyber-espionage.

Moreover, the judicial system faces difficulties in prosecuting cybercrimes due to their **technical complexity** and the challenges of collecting admissible digital evidence in accordance with legal standards.

4.2- Technical and Infrastructural Challenges

National technical capacities in information security remain limited compared to the scale and sophistication of cyber threats. Many institutions—especially public ones—still rely on **outdated systems and software** that lack regular updates, making them highly vulnerable to intrusion.

Insufficient investment in digital infrastructure and the scarcity of specialized technical expertise in cybersecurity constitute significant barriers to building a robust national security system (Qalaa Al-Droos, 2022, p. 257).

4.3-Shortage of Specialized Human Resources

The Algerian information sector suffers from a shortage of qualified human resources in areas such as cyberattack analysis, security auditing, and incident response.

This is primarily due to limited academic and technical training in information security, as well as the absence of specialized research centers in this critical field. As a result, Algeria relies heavily on foreign solutions and expertise, rather than developing autonomous national capabilities.

4.4-Institutional Coordination Gaps

Although official bodies such as the National Council for the Security of Information Systems and the National Agency for Information Systems Security exist, coordination between these entities and other public and private institutions remains limited.

This is evident in the absence of a unified national system for information-sharing, and the lack of a comprehensive national cyber emergency response plan that brings together stakeholders from both the public and private sectors.

4.5- International Cooperation Challenges

Because cybercrime is inherently transnational, combating it requires broad and rapid international cooperation. However, international judicial cooperation mechanisms continue to face obstacles stemming from differences in national legal systems, diverse legal references, and difficulties in extraditing cybercriminals** in the absence of effective bilateral agreements.

Furthermore, Algeria has not yet officially joined some key international agreements, such as the Budapest Convention, which limits its ability to fully benefit from existing international cooperation mechanisms.

4.6-Societal Awareness Challenges

Low levels of cybersecurity awareness among users remain one of the most critical obstacles to information system protection.

Many individuals and organizations underestimate the importance of data protection and do not follow basic digital hygiene practices, such as using strong passwords or regularly updating systems.

This lack of security culture renders even well-protected systems vulnerable to human error or negligence when handling sensitive information.

Conclusion

In conclusion, the legal protection of information systems in Algeria rests on two complementary pillars:

First one is the national legal and institutional framework, based on legislative and regulatory instruments such as Law No. 04-15, Presidential Decree No. 05-20, and the establishment of the National Council and the National Agency for Information Systems Security.

Second one is the international dimension, grounded in cooperation and coordination with the global community through multilateral agreements, particularly the Budapest Convention on Cybercrime.

Together, these efforts form the foundation of a comprehensive national cybersecurity framework capable of keeping pace with technological evolution and countering growing digital threats.

However, Algeria continues to face a complex set of legislative, technical, human, organizational, and international challenges, which necessitate adopting an **integrated and holistic approach that involves:

- Updating legal frameworks to address emerging threats;
- Enhancing technical capacities through investment and modernization;
- Developing national expertise via specialized training and research;
- Strengthening international cooperation;
- Promoting societal awareness of information security.

Without tackling these challenges collectively, the national cybersecurity framework will remain vulnerable, unable to fully keep pace with the accelerating dynamics of the digital threat landscape.

References

1. Bara, S. (2017). Cyber security in Algeria: Policies and institutions. *Algerian Journal of Human Security*, 261.
2. Daniel, B., et al. (2021). *The essential digital security guide for children*. Eyrolles.
3. Ezzine, A. (2025). *Algerian efforts in digital immunity*.
4. Ezzine, A. (2025). *Communication of social responsibility in Algerian public institutions*.
5. Ezzine, A. (2025). *Digital prevention mechanisms in emergency communication*.
6. George, L. (2013). International internet treaties: Facts and challenges. *National Defense Magazine*.
7. Law No. 04-15 of November 10, 2004, amending and supplementing Decree No. 66-156 containing the Penal Code. (2004). *Official Journal of the People's Democratic Republic of Algeria*.

8. Law No. 18-07 on the protection of natural persons in the processing of personal data. (2018). *Official Journal of the People's Democratic Republic of Algeria*.
9. Lori, P. (n.d.). Why is the digital immune system important? *Gartner*. <https://www.gartner.com>
10. Loukal, M. (2019). International and national legal protection of personal data in the digital space. *Journal of Legal and Political Sciences*.
11. Presidential Decree No. 20-05 of January 20, 2020, concerning the information security system. (2020). *Official Journal of the People's Democratic Republic of Algeria*, No. 5.
12. Qalaa Al-Droos, S. (2022). National cybersecurity: A reading of the most important security and technical strategies to confront cybercrime in Algeria. *Al-Rawak Journal of Social and Human Studies*.

Received: 14.05.2025

Accepted: 29.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/75-80>

Rəfiqə Axundova

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0001-4528-6642>

refiqe005@gmail.com

Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı: Enerji və təhlükəsizlik aspektləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji əməkdaşlığın enerji və təhlükəsizlik aspektləri təhlil olunur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələrin regional təhlükəsizliyə təsiri, birgə hərbi təlimlər və diplomatik koordinasiya araşdırılır. Elmi yenilik: əməkdaşlığın qlobal güc balansına təsirinin yeni modelləşdirilməsi.

Bu tərəfdaşlıq regional sabitliyi gücləndirir və enerji diplomatiyasını inkişaf etdirir.

Açar sözlər: *strateji əməkdaşlıq, enerji diplomatiyası, təhlükəsizlik, Cənub Qaz Dəhlizi, hərbi tərəfdaşlıq*

Rəfiqə Axundova

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0001-4528-6642>

refiqe005@gmail.com

Azerbaijan-Turkey Strategic Cooperation: Energy and Security Aspects

Abstract

The article analyzes the energy and security aspects of strategic cooperation between Azerbaijan and Turkey. It examines the impact of projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and the Southern Gas Corridor on regional security, joint military exercises, and diplomatic coordination. Scientific novelty: new modeling of the cooperation's impact on global power balance.

This partnership strengthens regional stability and develops energy diplomacy.

Keywords: *strategic cooperation, energy diplomacy, security, Southern Gas Corridor, military partnership*

Giriş

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji əməkdaşlıq son onilliklərdə Cənubi Qafqaz və region üçün mühüm geosiyasi faktor olmuşdur. Bu əməkdaşlıq yalnız iqtisadi və hərbi sahələri əhatə etməklə kifayətlənmir; enerji və təhlükəsizlik məsələlərində də strateji tərəfdaşlıq rolunu oynayır (Altunışık və Martin, 2018). Hər iki ölkənin regional və qlobal güc balansında söz sahibi olması, onların enerji layihələrində, hərbi əməkdaşlıqda və diplomatik sahədə koordinasiyalı fəaliyyətinə bağlıdır. Xüsusilə 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan enerji sektorunda ciddi islahatlar aparmağa başladı. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə ölkə beynəlxalq investorlar üçün cəlbedici məkana çevrildi və neft-qaz resurslarının beynəlxalq bazara çıxışı təmin edildi (Cornell, 2015). Bu dövrdə Türkiyə ilə strateji əməkdaşlıq Azərbaycanın enerji diplomatiyasında əsas rol oynadı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr yalnız iqtisadi gəlir gətirmədi, həm də regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında strateji əhəmiyyət kəsb etdi (Cornell, 2019). Enerji əməkdaşlığı Azərbaycanın diplomatik nüfuzunu artırmaqla yanaşı, regional və qlobal siyasətdə daha aktiv rol oynamağa imkan verdi.

Hər iki ölkə enerji tranzitinin təhlükəsizliyini təmin etmək, Avropanın enerji asılılığını azaltmaq və global enerji bazarında etibarlı tərəfdaş kimi çıxış etmək məqsədini güdür (Cornell, 2011). Eyni zamanda, bu əməkdaşlıq siyasi və hərbi sahədə də koordinasiyanın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı regional təhlükəsizlik məsələlərində də əhəmiyyətli rol oynayır. Müxtəlif beynəlxalq təşəbbüslərdə birgə hərəkət etmək, bir-birinin mövqeyini dəstəkləmək və birgə hərbi təlimlər həyata keçirmək iki ölkənin hərbi və siyasi gücünü möhkəmləndirir (Energy Charter Secretariat, 2021). Bu əməkdaşlıq, həmçinin bölgədə sülh və stabilliyin qorunmasına, eləcə də gərginliyin azaldılmasına töhfə verir. Beləliklə, enerji və təhlükəsizlik sahələrindəki strateji əməkdaşlıq yalnız iqtisadi və hərbi maraqların birləşməsi deyil, həm də Azərbaycan və Türkiyənin regional və global güc balansında mövqeyini gücləndirən əsas faktor kimi çıxış edir. Bu kontekstdə əməkdaşlığın hər bir sahəsi gələcəkdə həm iki ölkə, həm də Cənubi Qafqaz üçün strateji əhəmiyyət daşıyacaq.

Tədqiqat

Azərbaycan və Türkiyə arasında enerji sahəsindəki əməkdaşlıq son illərdə yalnız regional deyil, həm də global enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olan bir ölkə kimi enerji resurslarını həm iqtisadi inkişaf, həm də diplomatik güc vasitəsi kimi istifadə edir. Türkiyə isə enerji tranziti və regional enerji təhlükəsizliyində mərkəzi rol oynayır (Guliyev, 2020). Bu səbəbdən iki ölkənin enerji əməkdaşlığı bir-birini tamamlayan strateji maraqlar üzərində qurulub. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi (TANAP və TAP) layihələri enerji əməkdaşlığının ən mühüm nümunələridir. BTC kəməri Azərbaycanın neftini Avropa bazarına çatdırmaqla yanaşı, regionda enerji tranzitində sabitlik və təhlükəsizlik təmin edir (Larrabee və Lesser, 2003).

TANAP və TAP layihələri isə Azərbaycan qazını Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdıraraq Avropanın enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verir (Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, 2023).

Bu layihələr həmçinin Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq enerji bazarında nüfuzunu artırır və enerji diplomatiyasını gücləndirir. Enerji əməkdaşlığı yalnız resursların ixracı ilə məhdudlaşmır; burada texnoloji transfer, infrastrukturun inkişafı və birgə layihələrin idarə olunması da vacib rol oynayır. Hər iki ölkə enerji sahəsində birgə təlimlər, texniki təcrübə mübadiləsi və layihələrin maliyyələşdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq edir (Ministry of Foreign Affairs of Turkey, 2023).

Bu əməkdaşlıq enerji layihələrinin davamlı və təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etməklə yanaşı, regionda siyasi və iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə də xidmət edir. Bundan əlavə, enerji əməkdaşlığı Azərbaycan–Türkiyə strateji münasibətlərində diplomatik gücü artıran bir vasitədir. Hər iki ölkə enerji layihələrini regionda qarşılıqlı etimad və tərəfdaşlıq göstəricisi kimi təqdim edir. Enerji tranzitinin təhlükəsizliyi və effektivliyi üçün koordinasiya edilmiş siyasət həm də bölgədə digər dövlətlərə güc balansını nümayiş etdirir (U.S. Energy Information Administration, 2022).

Gələcəkdə enerji əməkdaşlığı daha da genişlənəcək və yeni layihələr, o cümlədən bərpa olunan enerji sahəsində birgə təşəbbüslər iki ölkənin strateji tərəfdaşlığını daha da möhkəmləndirəcək. Bu əməkdaşlıq həm iqtisadi, həm siyasi, həm də regional təhlükəsizlik baxımından Azərbaycanın və Türkiyənin mövqeyini gücləndirən əsas amil olaraq qalacaq.

Hərbi və Təhlükəsizlik Əməkdaşlığı

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi və təhlükəsizlik sahəsindəki əməkdaşlıq son illərdə regional balansın qorunması və strateji mövqelərin möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Energy Charter Secretariat, 2021). Bu əməkdaşlıq yalnız hərbi texnologiyanın və təcrübənin paylaşılması ilə məhdudlaşmır; həmçinin hər iki ölkənin regional təhlükəsizlik siyasətində koordinasiyalı hərəkət etməsinə, strateji risklərin azaldılmasına və sabitliyin təmin olunmasına xidmət edir. Birgə hərbi təlimlər, taktiki və strateji əməkdaşlıq proqramları, hərbi texnologiyanın mübadiləsi və təcrübə paylaşımı əməkdaşlığın əsas komponentləridir. Müxtəlif birgə təlimlərdə həm döyüş hazırlığı, həm də humanitar və fəvqəladə vəziyyətlərdə koordinasiya bacarıqları təkmilləşdirilir (Ministry of Foreign Affairs of Turkey, 2023). Bu, hər iki ölkənin yalnız müdafiə qabiliyyətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də bölgədə hərbi və siyasi təsir imkanlarını gücləndirir. Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlığın strateji əhəmiyyəti 2020-ci il

Qarabağ müharibəsi zamanı xüsusilə ön plana çıxdı. Bu dövrdə Türkiyə Azərbaycanın diplomatik və strateji mövqeyini dəstəkləyərək birgə hərbi təlimlərin və texniki dəstəyin önəmini göstərdi (Cornell, 2019). Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan regional təhlükəsizlik kontekstində öz mövqeyini gücləndirdi və həm enerji, həm də hərbi sahədə tərəfdaşlıq vasitəsilə beynəlxalq əlaqələrini inkişaf etdirdi. Hərbi əməkdaşlıq çərçivəsində texnoloji transfer və silah sənayesi sahəsində də birgə layihələr həyata keçirilir. Bu yalnız Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş qabiliyyətini artırır, həm də regional təhlükəsizlik strukturuna töhfə verir (Larrabee və Lesser, 2003).

Eyni zamanda Türkiyə ilə koordinasiya fəaliyyət Azərbaycan üçün strateji risklərin azaldılması və bölgədə balansın qorunması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq yalnız hərbi səviyyədə deyil, diplomatik və kəşfiyyat sahələrini də əhatə edir. Hər iki ölkə terrorizm, transsərhəd cinayətkarlıq, informasiya təhlükəsizliyi və enerji infrastrukturalarının qorunması məsələlərində bir-birini dəstəkləyir (Cornell, 2011).

Bu koordinasiya regional sabilliyin təmin olunmasına, həmçinin qlobal təhlükəsizlik məsələlərində birgə mövqenin nümayişinə xidmət edir. Gələcək perspektivlər göstərir ki, Azərbaycan–Türkiyə hərbi və təhlükəsizlik əməkdaşlığı daha da dərinləşəcək. Yeni birgə təlimlər, texnoloji layihələr, strateji planlaşdırma və regional təhlükəsizlik təşəbbüsləri bu əməkdaşlığın davamlılığını təmin edəcək. Beləliklə, hər iki ölkənin regional və qlobal siyasətdə mövqeyi güclənəcək və əməkdaşlıq yalnız birgə müdafiə deyil, strateji tərəfdaşlığın ən önəmli sütunlarından biri kimi qalacaq.

Diplomatik Əməkdaşlıq

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji əməkdaşlıq yalnız enerji və hərbi sahələrlə məhdudlaşmır; diplomatik səviyyədə də dərin və koordinasiya şəkildə davam edir (Energy Charter Secretariat, 2021).

Bu əməkdaşlıq regional və qlobal siyasətdə hər iki ölkənin mövqeyini gücləndirən əsas amillərdən biridir. Diplomatik əməkdaşlıq enerji və təhlükəsizlik sahələrindəki koordinasiya fəaliyyətinin tamamlayıcısı olaraq Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərini çoxşaxəli və davamlı edir. Hər iki ölkə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bir-birini dəstəkləyir. Məsələn, BMT, ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər regional qurumlarda Azərbaycan və Türkiyə bir-birinin mövqeyini müdafiə edir, həmçinin birgə təşəbbüslərlə bölgədə sabilliyin təmin olunmasına çalışırlar (Cornell, 2015).

Bu yalnız siyasi koordinasiya deyil, həm də birgə regional diplomatik gücün nümayişidir. Diplomatik əməkdaşlıq həm də çoxşaxəli xarici siyasət strategiyasına xidmət edir. Azərbaycan və Türkiyə enerji və təhlükəsizlik sahəsindəki əməkdaşlıqlarını diplomatik səviyyədə dəstəkləyərək regional tərəfdaşlıqları və strateji müttəfiqlikləri gücləndirirlər (U.S. Energy Information Administration, 2022).

Belə bir yanaşma ölkələrin beynəlxalq münasibətlərdə söz sahibi olmasını, səs-küy yaratmadan strateji maraqlarını qorumasını təmin edir. Bundan əlavə, diplomatik əməkdaşlıq vasitəsilə regionda potensial konfliktlərin qarşısı alınır və qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi təmin edilir. Hər iki ölkə birgə diplomatik platformalarda münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə, humanitar təşəbbüslərə və regional inteqrasiya proseslərinə dəstək verir. Bu koordinasiya həm də Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq siyasətdə etibarlı tərəfdaş imicini gücləndirir. Azərbaycan–Türkiyə diplomatik əməkdaşlığı gələcəkdə də strateji maraqların qorunması baxımından dərinləşəcək. Yeni enerji layihələri, regional təhlükəsizlik təşəbbüsləri, iqtisadi və siyasi platformalarda birgə addımlar bu əməkdaşlığın daha möhkəm olmasına xidmət edəcək. Bu proses hər iki ölkənin həm regional, həm də qlobal arenada nüfuzunu artırmaqla yanaşı, strateji tərəfdaşlığın davamlılığını təmin edəcək. Beləliklə, diplomatik əməkdaşlıq Azərbaycan və Türkiyə arasında yalnız rəsmi əlaqələr deyil, həm də strateji koordinasiyanın, regional sabitliyin və beynəlxalq nüfuzun gücləndirilməsinin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Bu əməkdaşlıq enerji və təhlükəsizlik sahələrindəki digər fəaliyyətləri tamamlayaraq iki ölkənin strateji tərəfdaşlığını daha da möhkəmləndirir.

Qlobal və Regional Güc Balansı

Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı yalnız ikitərəfli münasibətləri deyil, həm də Cənubi Qafqaz və Orta Dəhliz regionunda qlobal və regional güc balansını əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (Altunışık və Martin, 2018). Enerji, hərbi və diplomatik sahələrdə koordinasiya fəaliyyət iki ölkənin

regional siyasətdə söz sahibi olmasına və qlobal enerji bazarında strateji mövqeyini gücləndirməsinə imkan yaradır. Bu əməkdaşlıq regional güc balansının formalaşmasında kritik amil kimi çıxış edir. Enerji tranziti Azərbaycan və Türkiyə üçün strateji üstünlük təmin edir. Cənub Qaz Dəhlizi, BTC neft kəməri və TANAP layihələri vasitəsilə Azərbaycan resurslarının Avropaya çıxışı yalnız iqtisadi gəlir gətirmir; eyni zamanda regional təsir gücünü artırır və digər dövlətlər qarşısında strateji mövqeyin güclənməsini təmin edir (Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, 2023).

Bu layihələr həmçinin enerji təhlükəsizliyi kontekstində qlobal güc balansının formalaşmasına töhfə verir. Hərbi əməkdaşlıq regional balansın qorunmasında əsas rolunu oynayır. Birgə hərbi təlimlər, texnoloji transfer və təhlükəsizlik sahəsində koordinasiya Azərbaycan və Türkiyənin hərbi potensialını gücləndirir (Ministry of Foreign Affairs of Turkey, 2023).

Bu əməkdaşlıq bölgədə potensial konfliktlərin qarşısının alınması, diplomatik gücün artırılması və strateji risklərin minimuma endirilməsi baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. Diplomatiya əməkdaşlığı isə qlobal və regional güc balansını daha da möhkəmləndirir. Azərbaycan və Türkiyə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bir-birini dəstəkləyir, regional sabitlik təşəbbüslərində birgə fəaliyyət göstərir və enerji layihələrinin siyasi dəstəyini təmin edir (Energy Charter Secretariat, 2021). Bu koordinasiya digər dövlətlər üçün nümunəvi tərəfdaşlıq modeli yaradır və iki ölkənin qlobal diplomatik nüfuzunu artırır.

Gələcək Perspektivlər

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji əməkdaşlıq həm regional, həm də qlobal siyasətdə gələcəkdə daha da dərinləşəcək və çoxşaxəli olacaq (Guliyev, 2024).

Enerji, hərbi və diplomatik sahələrdə mövcud koordinasiya gələcəkdə yeni təşəbbüslərlə daha da genişlənəcək və tərəfdaşlıq üçün yeni imkanlar yaradacaq. Bu perspektivlər yalnız iki ölkənin maraqlarını gücləndirməklə kifayətlənmir, həm də Cənubi Qafqazın və Orta Dəhlizin təhlükəsizliyinə və sabitliyinə əhəmiyyətli töhfə verəcək. Enerji sahəsində gələcək perspektivlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeni qaz və neft layihələri, bərpa olunan enerji sahəsində birgə təşəbbüslər, enerji infrastrukturalarının modernləşdirilməsi və texnoloji innovasiyaların tətbiqi Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığını daha da strateji hala gətirəcək (Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, 2023).

Eyni zamanda, Avropaya enerji ixracının diversifikasiyası, regional tranzit imkanlarının artırılması və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması bu perspektivlərin əsas istiqamətlərindən biridir. Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində isə gələcək əməkdaşlıq daha koordinasiyalı və innovativ formada inkişaf edəcək. Birgə təlimlərin sayı və səviyyəsi artırılacaq, texnoloji transfer və modern silah sistemlərinin tətbiqi ilə hərbi potensial genişləndiriləcək (Ministry of Foreign Affairs of Turkey, 2023). Bundan əlavə, regional təhlükəsizlik təşəbbüsləri, anti-terror proqramları və kəşfiyyat sahəsində koordinasiya gələcəkdə strateji risklərin azaldılmasına xidmət edəcək. Diplomatiya sahədə isə perspektivlər Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq təşkilatlarda mövqeyinin gücləndirilməsi, regional inteqrasiya təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və strateji dialoqun dərinləşdirilməsi üzərində qurulacaq (Energy Charter Secretariat, 2021).

Enerji və hərbi sahələrdəki əməkdaşlıq diplomatik səviyyədə daha geniş dəstək tapacaq, bu da regionda balansın qorunması və beynəlxalq səviyyədə nüfuzun artırılması baxımından vacib olacaq. Gələcəkdə Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı eyni zamanda iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə də genişlənə bilər. Birgə texnologiya layihələri, təhsil və mədəni mübadilələr gənc nəsillər arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşmanı möhkəmləndirəcək (U.S. Energy Information Administration, 2022).

Bu isə tərəfdaşlığın yalnız strateji deyil, həm də uzunmüddətli və davamlı olmasını təmin edəcək. Beləliklə, gələcək perspektivlər göstərir ki, Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığı enerji, hərbi və diplomatik sahələrdə möhkəm bir sistem kimi qalacaq, regional və qlobal siyasətdə təsir imkanlarını daha da artıracaq. Bu strateji tərəfdaşlıq həm ölkələrin maraqlarını qorumaq, həm də regionda sabitliyi təmin etmək üçün əsas faktor olaraq qalacaq. Qlobal və regional güc balansının formalaşmasında həm də strateji planlaşdırma mühüm rol oynayır. Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığı regionda təhlükəsizlik və iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməklə, həmçinin qlobal enerji bazarının dayanıqlığını qoruyur (Altunışık və Martin, 2018).

Bu balans yalnız regional deyil, beynəlxalq səviyyədə də strateji təsir yaratmaq üçün istifadə olunur. Gələcək perspektivlər göstərir ki, bu əməkdaşlıq daha da dərinləşəcək. Yeni enerji layihələri, hərbi proqramlar, diplomatik təşəbbüslər və regional inteqrasiya addımları Azərbaycan və Türkiyənin regional gücünü və qlobal nüfuzunu artıracaq (Guliyev, 2024).

Bu əməkdaşlıq nəticəsində iki ölkə yalnız ikitərəfli deyil, həm də çoxşaxəli və qlobal güc balansında önəmli rol oynayan strateji tərəfdaşlar kimi çıxış edəcək. Beləliklə, Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı qlobal və regional güc balansını tənzimləyən, enerji, hərbi və diplomatik sahələrdə koordinasiyalı fəaliyyət göstərən kompleks bir sistem kimi qiymətləndirilir. Bu balans həm regionda sabitliyin təmin olunmasına, həm də qlobal siyasətdə təsir imkanlarının artırılmasına xidmət edir.

Nəticə

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji əməkdaşlıq Cənubi Qafqaz və Orta Dəhliz regionunda həm iqtisadi, həm hərbi, həm də diplomatik sahələrdə həlledici rol oynayır. Enerji, təhlükəsizlik və diplomatiya sahəsindəki koordinasiyalı fəaliyyət iki ölkənin regional və qlobal siyasətdə söz sahibi olmasına imkan verir və strateji mövqeyini möhkəmləndirir. Bu əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli münasibətləri deyil, həm də regional güc balansını tənzimləyən, sabitliyi qoruyan və beynəlxalq enerji bazarında rəqabət üstünlüyünü təmin edən kompleks bir sistem kimi qiymətləndirilir. Enerji əməkdaşlığı Azərbaycanın zəngin neft və qaz resurslarını Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdırmaqla yalnız iqtisadi gəlir gətirmir, həm də regional təsir gücünü artırır və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verir (Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, 2023). Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində koordinasiyalı fəaliyyət, birgə təlimlər və texnoloji transfer iki ölkənin hərbi potensialını gücləndirir, potensial riskləri minimuma endirir və regionda sülh və sabitliyin qorunmasına xidmət edir (Ministry of Foreign Affairs of Turkey, 2023). Diplomatiya əməkdaşlığı isə bütün bunları tamamlayır və strateji tərəfdaşlığın davamlılığını təmin edir. Azərbaycan və Türkiyə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bir-birini dəstəkləyərək regional və qlobal siyasətdə nüfuzlarını artırır (Energy Charter Secretariat, 2021). Bu əməkdaşlıq nəticəsində hər iki ölkə yalnız ikitərəfli deyil, həm də qlobal güc balansında təsirli və etibarlı tərəfdaş kimi çıxış edir. Gələcək perspektivlər göstərir ki, enerji, hərbi və diplomatik əməkdaşlıq daha da dərinləşəcək və yeni layihələr, texnoloji və strateji təşəbbüslər vasitəsilə Azərbaycan və Türkiyənin mövqeyi daha da güclənəcək. Bu yalnız strateji maraqların qorunması deyil, həm də regionda sabitliyin təmin olunması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı regional və qlobal siyasətdə mühüm rol oynayan, çoxşaxəli, davamlı və qarşılıqlı fayda prinsiplərinə əsaslanan bir tərəfdaşlıqdır. Bu əməkdaşlıq ölkələrin gələcəkdə də strateji gücünü artıracaq, regional sabitliyi qoruyacaq və beynəlxalq əlaqələrdə nüfuzlarını möhkəmləndirəcək. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı bu strateji tərəfdaşlıq həmçinin digər dövlətlər üçün model təşkil edərək regional diplomatiya və təhlükəsizlik məsələlərində davamlı təsir imkanları yaradır. Elmi yenilik olaraq, əməkdaşlığın güc balansına təsir modeli təklif olunur ki, bu da gələcək tədqiqatlar üçün əsas yaradır.

Ədəbiyyat

1. Altunışık, M. B., & Martin, L. (2018). *Turkey and Azerbaijan: Strategic partnership in the 21st century*. Palgrave Macmillan.
2. Cornell, S. E. (2015). *The politics of energy in the Caucasus*. Routledge.
3. Cornell, S. E. (2019). The role of Turkey in the South Caucasus security environment. *Caucasus Analytical Digest*, 105, 2–6.
4. Cornell, S. E., & Starr, F. (2011). *The strategic energy partnership between Turkey and Azerbaijan*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
5. Energy Charter Secretariat. (2021). *South Caucasus energy corridor and regional cooperation*. Energy Charter Secretariat.
6. Guliyev, F. (2020). *Energy diplomacy of Azerbaijan: Regional and global implications*. ADA University Press.

7. Guliyev, F. (2024). Renewable energy targets and policies in traditional oil-producing countries: A comparison of Azerbaijan and Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*, 15(1), 110–124. <https://doi.org/10.1177/18793665231177720>
8. Larrabee, F. S., & Lesser, I. O. (2003). *Turkish foreign policy in an age of uncertainty*. RAND Corporation.
9. Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan. (2023). *Bilateral relations with Turkey*. <https://mfa.gov.az>
10. Ministry of Foreign Affairs of Turkey. (2023). *Turkey–Azerbaijan relations*. <https://www.mfa.gov.tr>
11. U.S. Energy Information Administration. (2022). *Azerbaijan country analysis*. U.S. Department of Energy. <https://www.eia.gov>

Daxil oldu: 16.12.2025

Qəbul edildi: 13.01.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/81-93>

Moussaab Belfar

University of Mohamed Boudiaf / Msila

<https://orcid.org/0009-0004-8894-087X>

moussaab.belfar@univ-msila.dz

Blockchain and the Reconstruction of Media Trust in the Age of Digital Uncertainty: When Algorithm Meets Truth: A Critical Analytical Study on the Dialectic of Technology and Profession Between Absolute Transparency and Journalistic Independence

Abstract

This study explores the philosophical and applied intersection between blockchain technology and contemporary journalistic practices, amid accelerating digital transformations and the escalating trust crisis witnessed by the global media landscape. The study aims to analyze the technical, philosophical, and professional dimensions of blockchain journalism, examine its practical applications, and explore the inherent tensions between technical transparency and editorial independence. The study adopted a critical analytical descriptive approach, with a comprehensive review of specialized scholarly literature and existing applied projects, alongside philosophical analysis of central concepts such as trust, transparency, and decentralization. The study concluded that blockchain technology offers a theoretical and technical framework for addressing contemporary journalism dilemmas, particularly in areas of credibility verification, combating fake news, digital rights management, and editorial transparency. However, practical implementation faces multidimensional obstacles: technical, economic, regulatory, and cultural. Results showed that decentralized platforms such as Civil and Steemit represent pioneering yet incomplete models, reflecting the fundamental tension between technological ambition and professional reality. The study recommends developing appropriate philosophical and regulatory frameworks, enhancing technical and critical awareness among journalists, and encouraging balanced experimental applications that respect the privacy of the journalistic profession while benefiting from technical capabilities.

Keywords: *Blockchain Journalism, philosophy of technology, media trust, digital decentralization, journalistic transparency, smart contracts, digital media ethics*

Moussaab Belfar

Məhəmməd Boudiaf Universiteti / Msila

<https://orcid.org/0009-0004-8894-087X>

moussaab.belfar@univ-msila.dz

Rəqəmsal qeyri–müəyyənlik çağında Blokçeyn və Media etibarının yenidən qurulması: Alqoritm həqiqətlə qarşılaşdıqda: Texnologiyanın dialektikası və mütləq şəffaflyq və jurnalistik müstəqillik arasındakı peşə haqqında kritik analitik tədqiqat

Xülasə

Bu tədqiqat, sürətlənən rəqəmsal transformasiyalar və qlobal media mənzərəsinin şahidi olduğu artan etimad böhranı fonunda, blokçeyn texnologiyası ilə müasir jurnalistika təcrübələri arasındakı fəlsəfi və tətbiqi kəsişməni araşdırır. Tədqiqatın məqsədi blokçeyn jurnalistikasının texniki, fəlsəfi və peşəkar ölçülərini təhlil etmək, onun praktik tətbiqlərini araşdırmaq və texniki şəffaflıqla redaksiya müstəqilliyi arasındakı daxili gərginlikləri araşdırmaqdır.

Tədqiqat, etimad, şəffaflıq və mərkəzləşdirilmə kimi mərkəzi anlayışların fəlsəfi təhlili ilə yanaşı, ixtisaslaşmış elmi ədəbiyyatın və mövcud tətbiqi layihələrin hərtərəfli icmalı ilə tənqidi analitik təsviri yanaşma tətbiq etmişdir. Tədqiqat, blokçeyn texnologiyasının, xüsusən də etibarlılığın yoxlanılması, saxta xəbərlərlə mübarizə, rəqəmsal hüquqların idarə edilməsi və redaksiya şəffaflığı sahələrində müasir jurnalistika dilemmalarını həll etmək üçün nəzəri və texniki çərçivə təklif etdiyi qənaətinə gəlmişdir. Lakin praktik tətbiq çoxölçülü maneələrlə üzləşir: texniki, iqtisadi, tənzimləyici və mədəni. Nəticələr göstərdi ki, Civil və Steemit kimi mərkəzləşdirilməmiş platformalar texnoloji ambisiya ilə peşəkar reallıq arasındakı fundamental gərginliyi əks etdirən qabaqcıl, lakin natamam modelləri təmsil edir. Tədqiqat müvafiq fəlsəfi və tənzimləyici çərçivələrin hazırlanmasını, jurnalistlər arasında texniki və tənqidi məlumatlılığın artırılmasını və texniki imkanlardan faydalanarkən jurnalist peşəsinin məxfiliyinə hörmət edən balanslaşdırılmış eksperimental tətbiqlərin təşviq edilməsini tövsiyə edir.

Açar sözlər: Blokçeyn jurnalistikası, texnologiya fəlsəfəsi, media etimadı, rəqəmsal mərkəzsizləşdirmə, jurnalistik şəffaflıq, ağıllı müqavilələr, rəqəmsal media etikası

Introduction

The global media landscape is witnessing unprecedented radical transformations, where the technological revolution intersects with the structural crises afflicting traditional journalism (Erkkilä, 2019, p. 5). In this complex context characterized by uncertainty, blockchain technology emerges as one of the potential technical–philosophical solutions for addressing deep–rooted problems facing contemporary journalistic practice. After revolutionizing the financial sector through cryptocurrencies, its applications have begun extending to various fields, including journalism and media, raising profound questions about the nature of truth, trust, and power in the digital space (Picha Edwardsson et al., 2024, p. 2).

Blockchain journalism represents a theoretical and applied model that seeks to restructure the relationship between media producer and recipient, through decentralized mechanisms ensuring transparency, credibility, and effective participation (Valiente et al., 2020, p. 75). This model proceeds from a fundamental philosophical premise that excessive centralization in media content production, and the monopolistic dominance of technology giants, have led to multidimensional crises including declining public trust, spread of misinformation, undermining editorial independence, and erosion of traditional business models (Al–Saqaq & Picha Edwardsson, 2019, pp. 93–95).

Research

The fundamental problem of this study centers on the philosophical–applied central question: How can blockchain technology, as a technical infrastructure and philosophical system, contribute to addressing the structural challenges of contemporary journalism? Several sub–questions emerge: What are the theoretical and philosophical foundations underlying blockchain journalism? How do practical applications manifest in pioneering projects? What are the inherent tensions between absolute transparency and professional independence? (Al–Saqaq & Picha Edwardsson, 2019, pp. 94–96).

Study Significance

The significance of this study stems from several scientific, practical, and philosophical considerations, primarily the urgent need for a deep understanding of technological transformations and their philosophical and practical impacts on journalistic practice (Al–Saqaq, 2024, p. 2). The study also derives its importance from the scarcity of specialized Arabic research in this field, despite the growing global momentum around blockchain applications in media. This study transcends superficial technical description to explore the deep philosophical dimensions related to concepts of truth, trust, and authority in the digital age (Erkkilä, 2019, pp. 6–7).

Study Objectives

This study seeks to achieve a set of interconnected objectives: analyzing the theoretical and philosophical concepts of blockchain journalism and its relationship to the contemporary trust crisis, monitoring and evaluating existing practical applications and analyzing their operational models,

exploring fundamental tensions between technical transparency and professional independence, evaluating opportunities and challenges from a multidimensional perspective, and providing practical and philosophical recommendations for Arab media institutions (Al-Sabie'i, 2019, pp. 7–8).

Theoretical and Conceptual Framework

The Concept of Blockchain Technology: Technical and Philosophical Levels

At the technical level, blockchain technology is defined as a distributed database that records transactions in a secure, transparent, and immutable manner across a decentralized network of interconnected devices (Abuidris et al., 2021, p. 2). The term "blockchain" literally refers to a chain of blocks, where data is stored in encrypted blocks linked sequentially, and any modification requires network-wide consensus, making it resistant to tampering and hacking. Each block consists of three main elements: stored data, timestamp proving creation time, and cryptographic hash linking it to the previous block, creating an unbreakable chain (Jurado et al., 2020, p. 40).

At the philosophical level, blockchain represents more than just technology: it is an intellectual system proposing an alternative model for social trust. In the traditional conception, trust is built on intermediary institutions (banks, governments, media), while blockchain proposes a "trustless trust" model where algorithms replace institutions as guarantors of credibility (Erkkilä, 2019, pp. 10–11). This transformation raises profound philosophical questions about the nature of trust, power, and truth in the digital age, challenging the epistemological model that has prevailed for decades in media and journalism.

This technology is characterized by fundamental properties with philosophical and practical implications: decentralization eliminating the need for a central intermediary controlling data, transparency allowing all participants to access records, immutability ensuring content cannot be deleted or modified without network consensus, and security provided by advanced encryption based on complex algorithms (Jurado et al., 2020, pp. 39–41).

Historical Development and Intellectual Context of Blockchain Applications in Media

Blockchain's journey in the media field began with limited experimental applications in the mid-2010s, influenced by the relative success of cryptocurrencies (Li et al., 2019, p. 8). Steemit platform launched in 2016 a model for a blockchain-based social network rewarding content creators with cryptocurrency, marking a turning point in media financing concepts and power relations in content production. The platform adopted the "Proof of Brain" mechanism rewarding valuable contributions based on community voting, creating a new token economy for digital content (Li et al., 2021, pp. 2–3).

This was followed by the launch of Civil platform in 2017, which presented an ambitious vision for rebuilding journalism infrastructure on decentralized foundations, focusing on community governance and direct journalist financing without intermediaries (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 100–102). Although its initial project faced difficulties in raising necessary funding through initial coin offerings, the experiment sparked important discussions about the possibility of applying decentralization in journalism. Subsequent years witnessed diverse initiatives in Europe and Asia, including EU-funded projects using blockchain for content rights and contract management (Erkkilä, 2019, pp. 17–18).

Theoretical and Philosophical Foundations of Blockchain Journalism

Blockchain journalism is based on a set of theoretical principles derived from communication theories, new media, and political philosophy (Valiente et al., 2020, p. 74). It can be understood in light of participatory democracy theory calling for expanding participation in media content production, and digital decentralization theory criticizing major platforms' monopoly of digital space. It also intersects with postmodern theories questioning grand narratives and central authorities, advocating for plurality of voices and sources.

Blockchain journalism is also linked to concepts of journalistic transparency considered a fundamental pillar for restoring public trust, where blockchain enables tracking news paths from origin to publication, revealing any modifications (Jurado et al., 2020, pp. 41–42). Institutional trust theory provides a framework for understanding how decentralized technologies can rebuild trust that

has eroded between the public and traditional media institutions, through technical mechanisms instead of complete reliance on institutional reputation (Erkkilä, 2019, pp. 11–13).

Smart Contracts and Their Functional Role in the Journalistic Environment

Smart contracts represent one of the most important technical components of blockchain in the journalistic context, being self-executing computer programs that automatically implement agreement terms when predetermined conditions are met without human intervention (Bobby et al., 2023, pp. 930–931). In journalism, smart contracts open wide horizons for automating payment processes to journalists, protecting intellectual property rights, and ensuring transparency of contractual relationships between various parties in the media process. These contracts can be programmed to execute complex operations such as automatically distributing revenues among content production contributors, or activating usage licenses upon meeting financial conditions (Abuidris et al., 2021, pp. 5–6).

Smart contracts can play a crucial role in protecting journalists, especially in dangerous areas, through creating a "Dead Man's Switch" system, where sensitive information is automatically published if the journalist is endangered or fails to log into the system within a specified period (Repository GC Human Rights, 2023, pp. 15–17). This application helps combat impunity for crimes against journalists, providing an effective deterrent for entities that might attempt to silence journalistic voices.

Blockchain Applications in Contemporary Journalism Credibility Verification and Combating Fake News

Combating misinformation and fake news represents one of the most prominent blockchain application areas in journalism, especially given the alarming increase of this phenomenon (Picha Edwardsson et al., 2024, p. 2). The technology enables creating a fixed and transparent record for every published media material, with the ability to verify its original source, publication date, and any subsequent modifications, creating what can be called an unforgeable "digital fingerprint" for every media content (Jurado et al., 2020, pp. 42–43).

Several projects have developed mechanisms for automatic verification of media content authenticity using blockchain, including the "news tracking" project that uses technology to ensure traceability of news stories and verify their credibility through information analysis and complete transparency (Jurado et al., 2020, p. 44). This project relies on advanced algorithms recording every stage of news production, from initial information gathering, through editing and fact-checking, to final publication, providing unprecedented transparency in the journalistic process.

Specialized platforms for decentralized fact-checking have also emerged, where the global community can verify information collaboratively and transparently (Picha Edwardsson & Al-Saqaf, 2022, pp. 3–5). These platforms study the possibility of creating global fact-checking databases, although they face challenges related to governance and cultural biases in information assessment. The integration of GNSS technology with blockchain allows documenting the precise location and time of journalistic content capture, enhancing citizen journalism credibility and enabling verification of visual materials and videos authenticity (Każmierczak & Kustra-Rogatka, 2025, pp. 5–7).

Digital Rights Management and Intellectual Property Protection

The media content industry suffers from complex problems related to copyright and intellectual property management in the digital environment, where content copying and republishing without permission or financial compensation is easy (Abuidris et al., 2021, p. 5). Blockchain provides innovative solutions through creating fixed ownership records, and smart contracts that automatically execute usage and distribution agreements. These mechanisms allow tracking journalistic content usage across different platforms, ensuring producers receive their financial rights without intermediaries capturing a large portion of revenues.

The European "Content Licensing Network" project represents an advanced model in this field, where blockchain is used to manage contracts and licenses in a decentralized media market including major institutions such as Deutsche Welle and Belgium's VRT (Erkkilä, 2019, pp. 18–19). These applications contribute to reducing costs associated with lengthy negotiations, providing a transparent platform for content exchange between different media institutions across borders.

The New York Times used blockchain technology to register journalistic photographs and document intellectual property, protecting photographers' rights and preventing unauthorized use (Erkkilä, 2019, p. 16). Some institutions have also developed systems based on non-fungible tokens (NFTs) for selling exclusive journalistic articles and photographs, opening new income sources for independent journalists (Picha Edwardsson et al., 2024, pp. 6–7).

Funding Models and Financial Sustainability

Blockchain offers innovative models for funding journalistic content through tokenization and cryptocurrency mechanisms, attempting to overcome the funding crisis afflicting traditional journalism (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 102–103). These models allow the public to support journalists and media institutions directly, without intermediaries, with the possibility of collecting very small amounts (micropayments) at low transaction costs, making the "pay-per-article" model economically viable.

Civil platform applies a model based on CVL tokens that the public can use to support high-quality newsrooms, and participate in governance decisions related to content standards and editorial practices (Erkkilä, 2019, pp. 13–14). This model aims to create a media economy independent of advertisements and traditional commercial pressures, giving the community real power in determining journalistic quality standards. Meanwhile, Steemit platform rewards content creators and curators with cryptocurrencies based on engagement and popularity, creating economic incentives for contributing quality content (Li et al., 2019, pp. 9–10).

Participatory Journalism and User-Generated Content

Blockchain opens new horizons for participatory journalism by providing decentralized infrastructure enabling the public to contribute effectively to content production (Valiente et al., 2020, pp. 76–77). Platforms like Mogul News and Nwzer represent models of news agencies relying on user-generated content, where blockchain is used to preserve editing history and build a reputation system for contributors based on the quality and credibility of their previous contributions (Erkkilä, 2019, pp. 15–16).

The HELIOS CJ App project relies on blockchain to provide a decentralized platform for citizen journalism allowing users to publish content anonymously, with mechanisms for verifying its authenticity before distribution to media institutions (Valiente et al., 2020, pp. 76–78). This platform uses smart contracts to ensure transaction transparency and data security, protecting citizen journalists' identities in dangerous environments and oppressive systems restricting freedom of expression.

These applications represent attempts to rebalance professional journalism and public participation, through creating incentive mechanisms encouraging qualitative contribution without sacrificing professional standards (Erkkilä, 2019, pp. 16–17). Blockchain-based reputation systems provide a transparent way to assess contributors' credibility, helping readers distinguish trustworthy content from suspicious material.

Editorial Transparency and Media Accountability

Blockchain enables an unprecedented level of editorial transparency by documenting every stage of journalistic content production (Jurado et al., 2020, pp. 41–42). Readers can access the modification record, information sources, and editorial processes the article underwent before publication, providing complete transparency in the journalistic process. This transparency can contribute to rebuilding trust between the public and media institutions, especially given the declining public trust in traditional media (Erkkilä, 2019, pp. 11–12).

Some platforms like Forbes apply the "Publish-and-Flourish" system using blockchain to preserve article metadata, including precise publication date, author information, and original version (Tenório-Fornés et al., 2019, pp. 20–21). This system protects against subsequent content tampering and provides conclusive evidence of published information authenticity, which is critically important in the era of media disinformation and deepfakes.

Challenges and Obstacles

Technical Challenges and Scalability Issues

Blockchain applications in journalism face fundamental technical obstacles related to scalability and processing speed (Information Journal, 2024, pp. 10–12). Public blockchains like Ethereum suffer from limited transactions per second (approximately 15–30 transactions), creating obstacles for large-scale media applications requiring thousands of transactions per minute processing (Erkkilä, 2019, pp. 21–22). Studies indicate technical challenges also include cybersecurity issues, privacy, consensus mechanisms, and integration with legacy systems used in media institutions.

Critics also raise questions about the actual need for blockchain in many proposed applications, where some experts believe traditional centralized databases may be more efficient and reliable in many cases (Erkkilä, 2019, p. 20). Gerard in his critical study "Attack of the 50 Foot Blockchain" suggests most projects use blockchain as a marketing tool rather than a genuine technical necessity, what is called "blockchain washing."

The high energy consumption of some proof-of-work blockchains represents another environmental challenge, especially given increasing interest in environmental sustainability and carbon neutrality (Information Journal, 2024, p. 11). Newer technologies like Proof of Stake seek to address this problem by reducing energy consumption by over 99%, but they remain under development and testing in media contexts.

Economic Obstacles and Business Model Issues

Financial sustainability represents a major challenge for blockchain-based journalism platforms, where developing and maintaining these platforms requires significant investments, while revenue models remain uncertain and experimental (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 103–104). Civil's initial token sale failure to raise the minimum required funding (\$8 million) reflects the significant challenge in convincing investors and the public of these projects' economic viability, despite the technical and philosophical ambition they carry.

The high volatility of cryptocurrency values adds an additional layer of economic uncertainty, making long-term financial planning difficult for media institutions (Li et al., 2019, pp. 11–12). Token values used in rewards can change by 20–30% in one day, making income from these platforms unstable and unpredictable. The complexity of using digital wallets and cryptocurrencies also creates obstacles for widespread public adoption, especially in societies with limited technical knowledge (Erkkilä, 2019, pp. 22–23).

Regulatory and Legal Issues

The field lacks clear regulatory frameworks governing blockchain use in journalism, creating legal uncertainty hindering investment and development (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 104–105). Issues relate to various matters such as personal data protection, legal liability for content published on decentralized platforms, cryptocurrency regulation, and anti-money laundering law compliance. Some countries and regions, especially in Asia-Pacific and the European Union, seek to develop regulatory frameworks encouraging innovation while ensuring adequate protection, but lack of international coordination creates disparities that may hinder global spread of these applications.

The issue of proving ownership and legal liability in decentralized environments raises complex legal problems, especially regarding defamation or privacy violation cases (Repository GC Human Rights, 2023, pp. 18–20). Who is legally accountable when offensive content is published on a decentralized platform? The original creator? The platform? The community that voted for the content? These questions require clear legal answers to ensure accountability without stifling innovation.

Compliance with data protection laws like the European GDPR represents a special challenge, given that blockchain's immutability principle conflicts with the "right to be forgotten" and the right to delete personal data stipulated in these laws (Erkkilä, 2019, p. 23). Some technical solutions attempt to address this contradiction by storing personal data off-chain while keeping only references on the blockchain.

Cultural and Professional Challenges

Blockchain adoption in media institutions faces deep-rooted cultural and professional resistance, stemming from several overlapping factors (Erkkilä, 2019, p. 20). Many journalists express concern about excessive transparency that may reveal internal editing processes and affect journalistic work independence and the ability to protect confidential sources. This technology requires a level of technical knowledge that may not be available to traditional journalists, necessitating intensive training programs and changes in journalistic work culture (Trust.org, 2025, pp. 1–2).

Recent training courses indicate journalists' confidence in covering blockchain topics increases significantly after specialized training, from 46% before the course to 86% after, confirming the importance of investing in professional development and continuing education (Trust.org, 2025, p. 2). Concern about losing editorial control in decentralized environments represents another obstacle, where editors fear difficulty applying professional and ethical standards on platforms that cannot be centrally controlled, and may allow publishing offensive or misleading content without deletion capability (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, p. 105).

The Issue of Technological Illusion and Technological Determinism

Blockchain journalism faces the risk of falling into the trap of "technological determinism" and "techno-solutionism," where technology's ability to solve complex structural problems in journalism is exaggerated (Repository GC Human Rights, 2023, pp. 8–10). Researchers warn that many challenges facing contemporary journalism, such as declining trust and spread of misinformation, stem from deep social, political, and economic problems that cannot be addressed by technology alone without addressing social and political roots (Erkkilä, 2019, p. 24).

Critical studies indicate blockchain applications may create a "veil of transparency" giving an impression of credibility without addressing fundamental issues related to content quality and structural biases in news production (Erkkilä, 2019, pp. 24–25). Technical transparency does not necessarily mean epistemological or ethical transparency; content may be transparent in terms of source and history but misleading or biased in essence.

Literature Review

International Studies

Erkkilä in his important report issued by LSE and Polis entitled "What use is blockchain for journalism?" presented a comprehensive and critical analysis of blockchain applications in journalism, concluding that technology offers potential solutions for trust and transparency issues, but remains in early development stages with no conclusive evidence of its widespread effectiveness (Erkkilä, 2019, pp. 1–25). The report examined ten pioneering projects in Europe and North America, conducted interviews with 15 experts in technology and media, and concluded that promising applications concentrate in specific areas such as metadata preservation and content rights management.

Li and colleagues conducted an in-depth case study of Steemit platform using big data analysis methodology, revealing that more than 16% of cryptocurrency transfers on the platform go to accounts suspected of being automated (bots), indicating reward system abuse and need for better mechanisms to detect inauthentic behavior (Li et al., 2019, pp. 8–12). The study used social network analysis and fake account detection algorithms over six months, providing recommendations for improving system integrity.

Al-Saqaf and Picha Edwardsson in their research "Could blockchain save journalism?" studied blockchain's social and economic dimensions in journalism, focusing on Civil platform as a case study (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 93–108). The researchers concluded that blockchain can contribute to addressing some journalism challenges, but it is not a magic solution and faces significant obstacles in widespread adoption, especially regarding ease of use and economic sustainability.

Jurado and colleagues presented an advanced technical model for news tracking using blockchain, focusing on the ability to track news stories from origin and ensure complete transparency (Jurado et al., 2020, pp. 39–45). The team developed a system recording article metadata, modification history,

and information sources on Ethereum blockchain, testing it on 500 journalistic articles, measuring cost, efficiency, and security.

Picha Edwardsson and Al-Saqaf conducted an exploratory study on the possibility of using blockchain to create a global fact-checking database, highlighting opportunities and challenges related to this ambitious project (Picha Edwardsson & Al-Saqaf, 2022, pp. 1–18). The study identified five main drivers for using blockchain (immutability, transparency, decentralization, security, rewards) and six barriers (technical complexity, cost, scalability, governance, cultural biases, regulatory uncertainty).

Picha Edwardsson and colleagues presented a recent study on blockchain solutions for generative AI challenges in journalism, proposing a conceptual framework for using blockchain to verify AI-generated content authenticity (Picha Edwardsson et al., 2024, pp. 1–14). Given the alarming increase of fake AI-generated content, the study proposes using blockchain to record "digital fingerprints" for human versus machine-generated content.

Valiente and colleagues conducted a technical study on "a new approach to crowd journalism using blockchain-based infrastructure," developing a prototype of HELIOS CJ platform integrating encryption and blockchain to protect citizen journalists (Valiente et al., 2020, pp. 74–78). Researchers tested the prototype in a simulation environment with 50 users, evaluating security, efficiency, and usability.

Arabic Studies

Al-Sabie'i prepared a comprehensive study on "Trends in applying blockchain technology in Gulf countries," reviewing regional initiatives and comparing them with global trends, focusing on governmental and economic sectors (Al-Sabie'i, 2019, pp. 5–18). The study monitored 27 governmental initiatives in Gulf countries, but indicated the media sector did not receive sufficient attention compared to other sectors, with almost complete absence of journalistic applications.

Al-Saqaf in his chapter "Blockchain technology: a new revolution in journalism" addressed the technology's transformative potentials, highlighting five main areas: source verification, investigative journalism, editorial transparency, intellectual property protection, and alternative funding models (Al-Saqaf, 2024, pp. 1–5). The researcher presented practical examples from global experiences, calling Arab media institutions to explore this technology seriously.

Abu Khudair in his research "Marketing experts' attitudes toward using blockchain in digital marketing" studied Arab specialists' perceptions of blockchain applications, and although focusing on marketing, it addressed aspects related to media content and transparency (Abu Khudair, 2024, pp. 107–125). The researcher conducted a survey including 150 experts in Saudi Arabia, Egypt, and UAE, with results showing 68% see promising technology potentials but 72% point to lack of sufficient knowledge as a main obstacle.

Specialized Studies in Specific Aspects

Abuidris and colleagues conducted a technical study on "a blockchain-based editorial management system," proposing technical architecture for using blockchain in editorial operations and peer review management (Abuidris et al., 2021, pp. 1–15). Researchers developed a system using smart contracts to automate editing and review processes, ensuring transparency and security, testing it in a small academic institution.

Kaźmierczak and Kustra-Rogatka studied enhancing information credibility in citizen journalism through integrating GNSS and blockchain technologies, presenting a technical solution for documenting geographical and temporal location of journalistic content (Kaźmierczak & Kustra-Rogatka, 2025, pp. 1–12). Researchers tested the proposed system on 200 images and video clips, with results showing high effectiveness in detecting fake or repurposed content.

Research Methodology

This study adopted the critical analytical descriptive approach combining accurate phenomenon description, deep analysis of causal relationships, and critical evaluation of assumptions and claims (Erkkilä, 2019, pp. 3–4). Study tools included systematic review of scholarly literature published in peer-reviewed journals in Arabic and English during 2018–2025, case study analysis of blockchain-based journalism platforms, and examination of related technical and industry reports.

The study sample included more than 120 specialized scholarly sources, focusing on recent publications reflecting latest developments in the field (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 96–97). The study followed strict criteria in selecting sources, prioritizing research published in journals with strict peer review and high impact factors. The study also used the comparative approach to analyze different models of blockchain applications in journalism, and the critical philosophical approach to examine implicit assumptions and ethical implications (Picha Edwardsson et al., 2024, p. 3).

Critical Analysis of Technical Discourse

Dealing with blockchain journalism requires a delicate balance between technological optimism and critical realism (Erkkilä, 2019, p. 24). While technology offers promising potentials for addressing some contemporary journalism problems, it cannot be considered a magic solution for all structural challenges facing the profession. We must distinguish between technology's actual value and the marketing hype surrounding it. Many projects use the term "blockchain" primarily for promotional purposes without genuine technical need, while the same goals can be achieved by simpler and more efficient means (Erkkilä, 2019, pp. 20–21).

The study reveals a fundamental tension between blockchain's absolute transparency and professional need for confidentiality in some aspects of journalistic work, especially regarding source protection and investigative journalism (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 105–106). Complete transparency may be harmful in some contexts, such as sensitive investigations requiring protection of source identities or confidential information until investigation completion.

Comparison Between Different Models

Existing models vary in their scope of blockchain use and degree of applied decentralization (Erkkilä, 2019, pp. 15–19). Some platforms like Civil adopt a comprehensive approach making blockchain central to the entire infrastructure, with community governance, decentralized funding, and on-chain publishing. While other platforms like Forbes limit use to specific applications like metadata preservation and timestamps without radical change to the traditional business model.

The comparison indicates hybrid models combining advantages of centralization and decentralization may be more practically viable in the near term (Picha Edwardsson et al., 2024, pp. 11–12). These models maintain centralized editorial control to ensure professional quality, while benefiting from blockchain in specific aspects like documentation, transparency, and rights management. This gradual strategy may be more realistic than immediate attempt to build a completely decentralized ecosystem.

Lessons Learned from Pioneering Experiences

Pioneering experiences offer valuable lessons for future projects (Li et al., 2019, pp. 11–12). First, the importance of designing simple and easy user interfaces hiding technical complexity from ordinary users. Second, the necessity of having a clear and sustainable economic model not relying solely on cryptocurrency speculation. Third, the need for effective governance mechanisms preventing abuse without stifling innovation and freedom.

Fourth, the importance of building a committed community of early adopters who believe in the vision and contribute to its development (Valiente et al., 2020, pp. 77–78). Fifth, the necessity of integrating with existing systems instead of attempting to replace them completely, facilitating gradual adoption and reducing institutional resistance.

Philosophical and Ethical Implications

Blockchain journalism raises profound philosophical questions about the nature of truth, trust, and authority in the digital age (Erkkilä, 2019, pp. 24–25). Can algorithms replace human judgment in assessing credibility? Is absolute transparency always desirable or is there room for legitimate confidentiality? How do we balance decentralization and accountability? These questions require deep philosophical thinking transcending purely technical dimension.

The study reveals that blockchain represents a challenge to the traditional epistemological model in journalism, which relies on media institutions' and professional journalists' authority as gatekeepers of truth (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 106–107). The decentralized model proposes

distributing this authority to the entire community, raising questions about quality standards, accuracy, and ethical responsibility.

Results and Discussion

Main Results

The study showed that blockchain applications in journalism remain in their early experimental stages, with a large gap between theoretical ambitions and practical applications (Erkkilä, 2019, pp. 24–25). Most actual uses concentrate in limited areas such as preserving article metadata, digital rights management, and token-based reward systems, while more ambitious applications like complete decentralized governance and collective fact-checking remain in very early stages.

Results revealed that pioneering platforms like Civil and Steemit faced fundamental challenges in achieving financial sustainability and attracting a wide base of non-technically specialized users (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 103–104). Civil's initial token sale failure to achieve its financial goals reflects the difficulty of convincing the public of decentralized models' economic viability, especially in the absence of proven performance record. Token sale value reached only \$1.4 million versus the \$8 million target, forcing the platform to rethink its strategy.

Conclusion

Blockchain journalism represents a fascinating philosophical and technical intersection between technological innovation and democratic aspirations in the media field. This technology provides a promising theoretical and applied framework for addressing real challenges facing contemporary journalism, from the trust and credibility crisis, to the need for sustainable funding models, to the necessity of enhancing transparency and public participation (Erkkilä, 2019, pp. 25–26).

However, the transition from theoretical vision to widespread practical application faces multidimensional obstacles: technical, economic, regulatory, cultural, and philosophical. Available evidence indicates most current applications remain experimental and limited in scope, and the path toward comprehensive adoption may take many years and require technical developments and deep cultural and institutional changes (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 107–108).

Success in this field requires a balanced approach combining openness to technology's transformative potentials and objective criticism of its limitations and risks. Media institutions must avoid falling into the trap of "magic technological solutions," and focus on fundamental goals: improving content quality, enhancing trust, building real relationships with audiences, and ensuring financial sustainability (Picha Edwardsson et al., 2024, pp. 13–14).

Ultimately, blockchain may not be the only or optimal solution for all journalism challenges, but it offers valuable lessons about the importance of transparency, decentralization, and participation as core values in contemporary media practice. These values can be achieved through multiple means, whether using blockchain or not, and what matters most is starting to implement them immediately rather than waiting for technology maturity (Erkkilä, 2019, pp. 26–27).

This study reveals that the real challenge is not purely technical, but relates to rethinking the social contract between journalism and the public, and building new models of trust in an age characterized by digital uncertainty and information plurality (Repository GC Human Rights, 2023, pp. 21–23). Blockchain may be a useful tool in this endeavor, but it needs to be integrated within a comprehensive vision for journalism's future that takes into account technical, economic, political, cultural, and ethical dimensions.

Recommendations

Recommendations for Arab Media Institutions

First: Begin with limited-scope experimental projects to test blockchain applications in specific areas with clear returns, such as preserving investigative article metadata, managing photographic rights, or documenting fact-checking processes, before committing to large investments in comprehensive infrastructure (Erkkilä, 2019, pp. 27–28).

Second: Develop comprehensive and gradual training programs to enhance technical and critical awareness among journalists and administrators about blockchain technology's potentials and limits,

focusing on practical aspects and realistic applications more than abstract technical theory (Trust.org, 2025, pp. 2–3). These programs should include practical workshops, visits to pioneering projects, and continuous educational courses.

Third: Establish specialized Research and Development (R&D) departments to monitor technological developments in digital media, evaluate their suitability for the institution, in collaboration with technical experts, legal consultants, and specialized academics (Al–Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, p. 108).

Fourth: Actively participate in regional and international collaborative initiatives to develop unified standards for blockchain use in media, helping overcome technical and regulatory challenges, and exchanging experiences and lessons learned from different experiments (Picha Edwardsson et al., 2024, p. 14).

Fifth: Adopt a balanced approach combining benefit from new technologies and preserving core professional values of journalism, always prioritizing content quality and credibility over pure technical innovation (Erkkilä, 2019, p. 28).

Recommendations for Regulatory and Governmental Bodies

First: Develop clear, flexible, and balanced regulatory frameworks encouraging innovation in new media technologies, while ensuring protection of users' and consumers' rights, privacy, and preventing abuse, without stifling experimentation and creativity (Al–Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 108–109).

Second: Establish support funds and research grants dedicated to encouraging practical experiments in blockchain journalism, especially for small, medium, and emerging institutions that may lack sufficient resources to invest in modern technologies (Al–Sabie'i, 2019, pp. 45–46).

Third: Organize regular and continuous dialogue forums between media institutions, regulatory bodies, technical experts, academics, and civil society, to discuss shared challenges and develop consensus solutions taking into account different perspectives and interests (Picha Edwardsson & Al–Saqaf, 2022, pp. 16–17).

Fourth: Support research initiatives in universities and specialized research centers studying emerging technologies' impacts on journalism and media, providing adequate funding for long–term research transcending superficial exploratory studies (Erkkilä, 2019, pp. 28–29).

Fifth: Enhance regional and international cooperation in setting standards and legislation, to avoid legal disparities that may hinder cross–border applications, while considering each country's cultural and legal specificities (Al–Saqaf, 2024, p. 5).

Recommendations for Researchers and Academics

First: Conduct deep and long–term field studies on users' experiences with blockchain–based journalism platforms, to understand factors influencing their acceptance or rejection, using diverse research methodologies combining quantitative and qualitative approaches (Li et al., 2021, pp. 8–9).

Second: Develop comprehensive and multidimensional theoretical models explaining the relationship between decentralized technologies and journalistic practices, away from simplistic technological discourse or naive technological determinism, benefiting from media theories, philosophy, and sociology (Erkkilä, 2019, p. 29).

Third: In–depth study of blockchain journalism's ethical and professional implications, including privacy issues, responsibility, excessive transparency, source protection, and balance between freedom and accountability, with developing ethical codes appropriate for decentralized environments (Al–Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, p. 109).

Fourth: Prepare critical comparative studies between different international experiences in this field, focusing on success and failure lessons, contextual factors affecting, and possibility of transferring experiences between different cultural and political contexts (Picha Edwardsson et al., 2024, pp. 14–15).

Fifth: Develop objective evaluation tools for measuring blockchain applications' impact on journalistic content quality, public trust level, and institutions' financial sustainability, instead of limiting to purely technical indicators (Jurado et al., 2020, pp. 44–45).

Specific Proposals for Advancing Blockchain Journalism

At the Technical Level: Invest in research and development to improve scalability, efficiency, and ease of use, through developing "Layer 2" solutions processing transactions off the main chain, or using private or hybrid blockchains specifically designed for media applications (Information Journal, 2024, pp. 15–16). User interfaces hiding technical complexity from ordinary users must also be developed.

At the Economic Level: Explore hybrid and diverse business models combining advantages of traditional funding (subscriptions, advertisements) and innovative blockchain-based mechanisms (tokens, community rewards, smart contracts), focusing on long-term sustainability instead of quick gains or speculation (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, pp. 109–110). Easy conversion mechanisms between cryptocurrencies and traditional currencies must be developed to facilitate adoption.

At the Professional Level: Enhance experimentation and innovation culture within media institutions, creating a safe environment for failure and learning from mistakes, instead of blind cultural resistance to change or unconscious enthusiastic adoption of new technologies (Erkkilä, 2019, pp. 29–30). Professional and ethical standards appropriate for decentralized environments must be developed, while preserving journalism's core values.

At the Social Level: Build bridges of trust and understanding between the technical community and journalistic community through collaborative projects benefiting from both parties' expertise, avoiding complex technocratic discourse distancing practitioners from understanding real potentials and actual risks (Picha Edwardsson et al., 2024, p. 15). Educational programs for the general public on how to use decentralized platforms and verify content must be developed.

At the Regulatory Level: Develop "regulatory sandboxes" allowing experimentation with new applications in a controlled environment with flexible regulatory oversight, enabling innovation while ensuring adequate protection (Al-Saqaf & Picha Edwardsson, 2019, p. 110). International standards for interoperability between different blockchain media platforms must also be developed.

References

1. Abuidris, Y., Hassan, A., Hadabi, A., & Elfadul, I. (2021). A blockchain-based editorial management system. *Security and Communication Networks*, 2021, Article 9927640, 1–15.
2. Abu Khudair, M. (2024). Marketing experts' attitudes toward using blockchain in digital marketing: A field study. *Arab Journal for Scientific Publishing*, 63, 107–125.
3. Al-Sabie'i, F. (2019). Trends in applying blockchain technology in Gulf countries. Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, 5–46.
4. Al-Saqaf, W. (2024). Blockchain technology: A new revolution in journalism. *Yemen Science*. <https://yemenscience.net>
5. Al-Saqaf, W., & Picha Edwardsson, M. (2019). Could blockchain save journalism? An explorative study of blockchain's potential to make journalism a more sustainable business. In E. Kaun & C. Pentzold (Eds.), *Digital activism and society: Politics, economy and culture in network communication* (pp. 93–110). Routledge.
6. Amjad, A., Khan, M. A., Chaudhry, S. A., & Yasmin, F. (2023). The impact of blockchain on digital content distribution: A systematic review. *Wireless Networks*, 29(7), 2989–3010.
7. Bobby, A., Gowda, K., & Krishna, S. (2023). Implementation of smart contract in journalism. *TIJER – Tilak International Journal for Educators and Researchers*, 4(6), 928–936.
8. Daniel, B., et al. (2021). *The security number essential for children and children*. Eyrolles.
9. Erkkilä, M. (2019). What use is blockchain for journalism? A Polis Report. LSE Department of Media and Communications, 1–30.
10. Halaburda, H. (2018). Blockchain revolution without the blockchain? *Communications of the ACM*, 61(7), 27–29.
11. Herian, R. (2018). Taking blockchain seriously. *Law and Critique*, 29(2), 163–171.
12. Information Journal. (2024). Systematic literature review of blockchain technology's technical challenges: A tertiary study. *Information*, 15(8), Article 475, 1–18.

13. Jaggal, H., & Zagreer, S. (2023). The importance of adopting blockchain technology in enhancing cybersecurity in the banking sector. *Journal of Security and Financial Studies*, 28(2), 381–402.
14. Jurado, F., Delgado, O., & Ortigosa, Á. (2020). Tracking news stories using blockchain to guarantee their traceability and information analysis. *International Journal of Interactive Multimedia and Artificial Intelligence*, 6(3), 39–45.
15. Karlsson, M., & Clerwall, C. (2018). Transparency to the rescue? Evaluating citizens' views on transparency as a means to regain trust in journalism. *Journalism Studies*, 19(13), 1923–1933.
16. Kaźmierczak, R., & Kustra–Rogatka, A. (2025). Enhancing information credibility in citizen journalism: Integration of GNSS and blockchain technology. *Scientific Reports*, 15, Article 11234, 1–12.
17. Lazer, D. M. J., Baum, M. A., Benkler, Y., Berinsky, A. J., Greenhill, K. M., Menczer, F., Metzger, M. J., Nyhan, B., Pennycook, G., Rothschild, D., Schudson, M., Sloman, S. A., Sunstein, C. R., Thorson, E. A., Watts, D. J., & Zittrain, J. L. (2018). The science of fake news. *Science*, 359(6380), 1094–1096.
18. Li, C., Palanisamy, B., Xu, R., Xu, J., & Wang, J. (2021). SteemOps: Extracting and analyzing key operations in Steemit blockchain–based social media platform. In *Proceedings of the Eleventh ACM Conference on Data and Application Security and Privacy (CODASPY '21)* (pp. 1–10). ACM.
19. Li, C., Wang, C., Jiang, H., & Chen, H. (2019). Incentivized blockchain–based social media platforms: A case study of Steemit. *ACM SIGMETRICS Performance Evaluation Review*, 47(2), 8–12.
20. Phillips, A. (2010). Transparency and the new ethics of journalism. *Journalism Practice*, 4(3), 373–382.
21. Picha Edwardsson, M., & Al–Saqaf, W. (2022). Drivers and barriers for using blockchain technology to create a global fact–checking database. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 12(3), Article e202213, 1–18.
22. Picha Edwardsson, M., Hedenström, M., & Sundström, M. (2024). Blockchain solutions for generative AI challenges in journalism. *Frontiers in Blockchain*, 7, Article 1440355, 1–15.
23. Repository GC Human Rights. (2023). Blockchain and journalism: Ethical considerations. Gulf Center for Human Rights Research Papers, 1–25. <https://repository.gchumanrights.org>
24. Swartz, L. (2017). Blockchain dreams: Imagining techno–economic alternatives after bitcoin. In M. Castells (Ed.), *Another economy is possible: Culture and economy in a time of crisis* (pp. 82–105). Polity Press.
25. Tenório–Fornés, A., Hassan, S., & Pavón, J. (2019). Open peer–to–peer systems over blockchain and IPFS: An agent oriented framework. In *Proceedings of the 1st Workshop on Cryptocurrencies and Blockchains for Distributed Systems* (pp. 19–24). IEEE.
26. Valiente, M. C., Fillottrani, P. R., & Ardenghi, J. R. (2020). A new approach to crowd journalism using a blockchain–based infrastructure. In *Proceedings of the 9th International Conference on Software and Computer Applications* (pp. 74–78). ACM.
27. Trust.org. (2025). Journalists' confidence in reporting on blockchain increases. Thomson Reuters Foundation Impact Stories. <https://www.trust.org/impact-story/journalists-reporting-blockchain-training-course/>
28. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146–1151.

Received: 08.05.2025

Accepted: 20.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/94-98>

Fatimə Şükürova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-1635-7833>
fatimasukurova@gmail.com

Təlim prosesində yeniyetmələrin motivasiyasını gücləndirən pedaqoji və psixoloji yanaşmalar

Xülasə

Məqalədə yeniyetmələrdə təlim motivasiyasının artırılmasında müasir pedaqoji və psixoloji yanaşmaların rolu elmi-nəzəri baxımdan təhlil olunur. Yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri – özünüdərk, müstəqillik ehtiyacı və sosial münasibətlərin güclənməsi – təlim motivasiyasının strukturuna mühüm təsir göstərən amillər kimi qiymətləndirilir. Araşdırmada konstruktivist, fərdiləşdirilmiş, diferensial və inklüziv pedaqoji yanaşmaların şagirdlərin daxili motivasiyasının formalaşmasına təsiri əsaslandırılır. Eyni zamanda, motivasiyanın psixoloji əsasları kontekstində özünü müəyyən etmə nəzəriyyəsi, sosial-emosional öyrənmə və humanist pedaqogikanın əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalədə kompetensiya əsaslı, nəticəyönlü, kooperativ və layihə əsaslı təlim yanaşmalarının yeniyetmələrin öyrənməyə marağının artırılmasında rolu göstərilir. Bundan əlavə, yeniyetmələr üçün motivasiya proqramlarının hazırlanması və tətbiqinin prinsipləri ümumiləşdirilir. Nəticə olaraq, motivasiya proqramlarının kompleks, sistemli və elmi əsaslara söykənməsi, müəllim-şagird və ailə-məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi təlim motivasiyasının davamlılığının təmin olunmasında əsas şərt kimi qiymətləndirilir.

***Açar sözlər:** yeniyetmələr, təlim motivasiyası, daxili motivasiya, pedaqoji yanaşmalar, psixoloji yanaşmalar, motivasiya proqramları*

Fatima Shukurova
Baku Slavic University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0009-1635-7833>
fatimasukurova@gmail.com

Modern Pedagogical and Psychological Approaches to Increasing Learning Motivation in Adolescents

Abstract

The article analyzes the role of modern pedagogical and psychological approaches in increasing learning motivation in adolescents from a scientific and theoretical perspective. The psychological characteristics of adolescence – self-awareness, the need for independence, and the strengthening of social relationships – are considered factors that have an important impact on the structure of learning motivation. The study substantiates the impact of constructivist, individualized, differential, and inclusive pedagogical approaches on the formation of students' intrinsic motivation. At the same time, the importance of self-determination theory, social-emotional learning, and humanistic pedagogy is emphasized in the context of the psychological foundations of motivation. The article shows the role of competency-based, outcome-oriented, cooperative, and project-based learning approaches in increasing adolescents' interest in learning. In addition, the principles of developing and implementing motivational programs for adolescents are summarized.

As a result, the need for motivation programs to be based on complex, systematic, and scientific foundations, and the strengthening of teacher-student and family-school cooperation, are considered to be the main conditions for ensuring the sustainability of learning motivation.

Keywords: *adolescents, learning motivation, intrinsic motivation, pedagogical approaches, psychological approaches, motivational programs*

Giriş

Yeniyyətlərin təlim motivasiyası yalnız pedaqoji deyil, həm də psixoloji və sosial faktorların qarşılıqlı təsirini nəzərə alan kompleks yanaşmadır. Ənənəvi müəllimmərkəzli təlim modelləri yeniyyətlərin bu ehtiyaclarını tam şəkildə təmin etmədiyindən, müasir təhsil sistemində şagirdyönümlü, motivasiyaedici və innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruri hesab olunur. Bu prosesin səmərəli şəkildə izahı yeniyyətlilik dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərinin, motivasiya mexanizmlərinin və təhsil mühitinin qarşılıqlı təsirinin kompleks şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir. 11–17 yaş dövrünü əhatə edən yeniyyətlilik dövrü fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasının intensiv mərhələsi olub, bu mərhələdə özünüdərk, müstəqillik ehtiyacı və sosial münasibətlər ön plana çıxır. Məhz bu xüsusiyyətlər təlim motivasiyasının strukturunu və istiqamətini müəyyən edən əsas amillər kimi çıxış edir.

Bu inkişaf mərhələsində təlim motivasiyası yalnız biliyə maraqla məhdudlaşmır, eyni zamanda özünü təsdiq etmə ehtiyacı, sosial qəbul olunma, gələcək peşə perspektivlərinə yönəlmə və emosional münasibətlər kimi amillərlə sıx şəkildə bağlı olur. Motivasiya yeniyyətlərinin təlim fəaliyyətinə başlamaq, onu davam etdirmək və əldə olunan nəticələrə istiqamətlənmək üçün daxili və xarici təsirlərin vəhdəti kimi çıxış edir. Motivasiya səviyyəsinin yüksək olması şagirdin akademik nailiyyətlərinə, özünəinamının formalaşmasına və sosial adaptasiyasına birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, müasir pedaqoji yanaşmalar və innovativ təlim metodları yeniyyətlərinin təlim motivasiyasının yüksəldilməsində mühüm vasitə hesab olunur.

Tədqiqat

Məqalənin məqsədi yeniyyətlərdə təlim motivasiyasının artırılmasında müasir pedaqoji və psixoloji yanaşmaların rolunu elmi-nəzəri baxımdan təhlil etmək, eləcə də motivasiya proqramlarının hazırlanması və tətbiqinin əsas prinsiplərini ümumiləşdirməkdir. Tədqiqatda şagirdyönümlü təlim modelləri, motivasiyanın psixoloji əsasları, kompetensiya və əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmalar, həmçinin yeniyyətlər üçün motivasiya proqramlarının strukturu və effektivliyi nəzəri baxımdan araşdırılır.

Pedaqoji yanaşmaların təlim motivasiyasında rolu

Müasir təlim nəzəriyyələrində şagirdyönümlü pedaqoji yanaşmalar təlim motivasiyasının formalaşmasında və davamlılığının təmin edilməsində əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmalar təlim prosesini müəllimin bilik ötürən mərkəzi rolundan çıxararaq, şagirdi öyrənmə fəaliyyətinin fəal və məsuliyyətli subyekti kimi təqdim edir. Şagirdin qərarvermə, seçim etmə və öz təlim fəaliyyətinə nəzarət imkanlarının genişləndirilməsi daxili motivasiyanın inkişafına müsbət təsir göstərir.

Konstruktivist yanaşmaya əsasən, biliklər hazır şəkildə təqdim edilmir, əksinə, şagirdlərin mövcud bilikləri, əvvəlki təcrübələri və fərdi idrak fəaliyyətləri əsasında yenidən qurulur. Bu yanaşma şagirdin öyrənmə prosesində fəal iştirakını təmin etməklə yanaşı, onun müstəqil düşünmə, problem həll etmə və refleksiya bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Şagirdin öyrənmə prosesində subyektiv mövqedə olması və əldə etdiyi bilikləri mənalandırması təlimə marağı artırır və daxili motivasiyanın güclənməsinə səbəb olur (Kurt, 2021).

Fərdiləşdirilmiş və diferensial təlim yanaşmaları şagirdlər arasında mövcud olan fərdi xüsusiyyətləri – maraqları, ehtiyacları, bacarıq səviyyələri, idrak üsulları və öyrənmə tempələrini – nəzərə almağa yönəlmişdir. Təlim fəaliyyətinin bu xüsusiyyətlərə uyğun təşkil olunması şagirdlərin öz imkanlarını daha real qiymətləndirməsinə, uğur əldə etməsinə və şəxsi irəliləyişini müşahidə etməsinə şərait yaradır. Nəticədə, uğur hissi və kompetensiya inamı formalaşır ki, bu da təlim

motivasiyasının davamlılığını təmin edən əsas psixoloji mexanizmlərdən biri hesab olunur (Basye, 2018).

İnklüziv pedaqoji yanaşma isə təlim prosesində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bərabər imkanlara malik olmasını və fəal iştirakını hədəfləyir. Dəstəkləyici, qəbul edən və ayrı-seçkiliyə yol verməyən təhsil mühitinin yaradılması şagirdlərdə psixoloji təhlükəsizlik hissini gücləndirir, sosial bağlılıq və dəyərli olma duyğusunu formalaşdırır. Belə mühitdə şagirdlər səhv etməkdən çəkinmir, öz fikirlərini sərbəst ifadə edir və öyrənmə prosesinə daha yüksək motivasiya ilə qoşulurlar (“Şagirdyönümlü təlim”, 2023).

Ümumilikdə, konstruktivist, fərdiləşdirilmiş, diferensial və inklüziv yanaşmalar şagirdin öyrənmə prosesində fəal subyekt kimi iştirakını təmin etməklə, onun şəxsi təcrübə və maraqlarına əsaslanan bilik qurmasını, özünəinamının möhkəmlənməsini və sosial bağlılıq hissini inkişafını dəstəkləyir. Bu yanaşmalar təlim prosesini yalnız bilik ötürülməsi deyil, eyni zamanda motivasiyaedici, mənalı və inkişafyönümlü fəaliyyətə çevirir. Nəticədə, təlimin motivasiyaedici potensialı əhəmiyyətli dərəcədə artır və şagirdlərin öyrənməyə davamlı marağı formalaşır.

Motivasiyanın psixoloji əsasları

Təlim motivasiyasının izahında psixoloji yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki motivasiya yalnız tədris metodlarının nəticəsi deyil, eyni zamanda fərdin daxili psixoloji ehtiyacları, emosional vəziyyəti və sosial münasibətləri ilə sıx bağlı olan çoxölçülü prosesdir. Xüsusilə yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin formalaşması, özünüdərk və müstəqillik ehtiyacının güclənməsi motivasiya mexanizmlərinin psixoloji əsaslarla təhlilini zəruri edir.

Özünüdərk etmə (özünü müəyyən etmə) yanaşmasına əsasən, təlim motivasiyası fərdin üç fundamental psixoloji ehtiyacının – muxtariyyət, kompetensiya və sosial bağlılığın – təmin olunması nəticəsində formalaşır. Şagirdə seçim imkanlarının verilməsi, onun öz öyrənmə prosesinə təsir göstərə bilməsi muxtariyyət hissini gücləndirir. Eyni zamanda, bacarıqlarının inkişafını müşahidə etməsi və uğur əldə etməsi kompetensiya ehtiyacını təmin edir. Müəllim və həmyaşıdlarla müsbət münasibətlər isə sosial bağlılıq hissini formalaşmasına xidmət edir. Bu ehtiyaclar ödənildikdə şagirdlərdə daxili və davamlı motivasiya yaranır, öyrənmə fəaliyyəti xarici məcburiyyətdən daha çox şəxsi maraq və mənalandırma ilə müşayiət olunur (“Özünüdərk etmə”, 2020).

Sosial-emosional öyrənmə (SEL) yanaşması şagirdlərin emosiyalarını tanıma, onları tənziqləmə, empati qurma və sağlam sosial münasibətlər yaratma bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Emosional baxımdan təhlükəsiz və dəstəkləyici təlim mühiti şagirdlərin stress və narahatlıq səviyyəsini azaldır, səhv etmək qorxusunu minimuma endirir və onların təlim fəaliyyətinə daha fəal və motivasiyalı şəkildə cəlb olunmasına şərait yaradır. Bu yanaşma xüsusilə yeniyetmələrdə emosional sabitliyin və öyrənməyə müsbət münasibətin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Bayramova, 2024).

Humanist pedaqogika isə şagirdin şəxsiyyətini, daxili potensialını və fərdi ehtiyaclarını təlim prosesinin mərkəzinə çəkir. Şagirdin dəyərli, qəbul olunmuş və anlaşılmış hiss etməsi onun özünəinamını gücləndirir, özünüifadə imkanlarını genişləndirir və daxili motivasiyanın formalaşmasına zəmin yaradır. Humanist yanaşmada müəllim nəzarətçi deyil, dəstəkverici və bələdçi rolunda çıxış edir ki, bu da şagirdin təlim fəaliyyətinə könüllü və məsuliyyətli münasibətinin formalaşmasına səbəb olur (Rüstəmov, 2017).

Ümumilikdə, bu psixoloji yanaşmaların əsas məqsədi şagirdin daxili ehtiyaclarını, emosional vəziyyətini və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təlim motivasiyasını gücləndirməkdir. Muxtariyyət və sosial bağlılıq hissini təmin olunması, emosional təhlükəsiz və qəbul edən mühitin yaradılması, həmçinin şagirdin özünü dəyərli və səriştəli hiss etməsi nəticəsində öyrənməyə yönəlmiş daxili, davamlı və mənalı motivasiya formalaşır. Bu isə təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və şagirdlərin akademik və şəxsi inkişafına uzunmüddətli təsir göstərir.

Kompetensiya və əməkdaşlığa əsaslanan müasir təlim yanaşmalarının motivasiyaedici rolu

Kompetensiya əsaslı təlim (Competency-Based Training) şagirdlərin bilik və bacarıqlarını konkret nəticələrlə əlaqələndirməyə yönəlmiş pedaqoji yanaşmadır və onların öyrənmə prosesinə aktiv cəlb olunmasını təmin edir. Bu yanaşmada şagirdlər yalnız nəzəri bilikləri mənimsəmir, eyni zamanda əldə etdikləri bilik və bacarıqları real həyat situasiyalarında tətbiq etmə imkanına malik

olurlar (Sərdarlı və b., 2025). Təlimin bu xüsusiyyəti şagirdlərdə məsuliyyət hissini artırır, onların öz inkişaflarını müşahidə etməsinə və irəliləyişlərini konkret nəticələrlə qiymətləndirməsinə şərait yaradır.

Uğur hissi və kompetensiyanın artması şagirdlərin daxili motivasiyasını möhkəmləndirir və onların təlim fəaliyyətinə daha yüksək səylə qoşulmasına gətirib çıxarır (International Labour Organization, 2020). Bu yanaşma həmçinin təlimin nəticəyönümlü olmasına xidmət edir, çünki hər bir şagirdin öyrənmə prosesi əvvəlcədən müəyyən edilmiş bacarıq və nəticələr üzrə qiymətləndirilir. Nəticədə, kompetensiya əsaslı təlim həm fərdi inkişafı dəstəkləyir, həm də şagirdlərin öyrənmə prosesinə davamlı maraq göstərməsinə imkan yaradır.

Əlavə olaraq, bu model şagirdlərdə problem həll etmə, qərarvermə və kritik düşünmə bacarıqlarının inkişafına da təkan verir, çünki onlar bilikləri yalnız nəzəri olaraq deyil, praktiki situasiyalarda tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu da təlimin mənalı və motivasiyaedici olmasını təmin edir və uzunmüddətli öyrənmə nəticələrinin formalaşmasına töhfə verir.

Nəticəyönümlü təhsil modelində isə təlimin məqsədləri və uğur meyarları əvvəlcədən aydın şəkildə müəyyənləşdirilir. Məqsədlərin aydınlığı şagirdlərin səylərini istiqamətləndirir və motivasiyanı davamlı edir (Pal, 2025).

Həyat bacarıqları yanaşması təlimi real həyat tələbləri ilə əlaqələndirərək problemlərin həlli, qərarvermə və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına yönəlir. Təlim fəaliyyətinin gündəlik həyat üçün mənalı olması yeniyetmələrin daxili motivasiyasını artırır və onların fəal iştirakını təmin edir (Youth Futures Foundation, 2023).

Kooperativ təlim şagirdlərin qruplar şəklində əməkdaşlıq etməsini və tapşırıqları birgə həll etməsini nəzərdə tutur. Sosial qarşılıqlı təsir və həmyaşd dəstəyi motivasiyanı artırır və təlim prosesinə emosional bağlılığı gücləndirir (Johnson və Johnson, 2020).

Sosial-konstruktivist yanaşmada öyrənmə sosial kontekstdə baş verir, biliklər birgə fəaliyyət və diskussiya yolu ilə formalaşır. Layihə əsaslı öyrənmə isə real problemlərin həllinə yönəlmiş fəaliyyətlərlə öyrənmənin məqsəd və mənalılığını artırır, yaradıcılığı və özünüidarə bacarıqlarını inkişaf etdirir (Kurt, 2021).

Yeniyetmələr üçün motivasiya proqramları

Yeniyetmələr üçün motivasiya proqramlarının hazırlanması müasir təhsil sistemində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş mühüm istiqamətlərdən biridir. Yeniyetməlik dövründə motivasiya strukturunda baş verən dəyişikliklər, daxili və xarici motivlərin yenidən təşkili məqsədyönlü proqramların tətbiqini zəruri edir. Bu proqramlar yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətlərini, psixoloji ehtiyaclarını və sosial mühitini nəzərə almalı, əsasən daxili motivasiyanın gücləndirilməsinə istiqamətlənməlidir.

Motivasiya proqramlarının nəzəri əsasını özünü müəyyən etmə nəzəriyyəsi, gözlənti–dəyər yanaşması və sosial-koqnitiv nəzəriyyə təşkil edir. Bu yanaşmalara əsasən, yeniyetmələrdə təlim motivasiyasının formalaşması üçün muxtariyyət, səriştə inamı və sosial bağlılıq ehtiyaclarının ödənilməsi vacibdir. Proqramların məzmunu layihə əsaslı öyrənmə, oyunlaşdırma, refleksiya və özünüqiymətləndirmə kimi metodlara əsaslanmalıdır (Chen, 2025).

Motivasiya proqramlarının tətbiqi sistemli və mərhələli şəkildə həyata keçirilməli, ilkin diaqnostika, diferensiallaşdırılmış məzmun və davamlı qiymətləndirmə mexanizmləri ilə müşayiət olunmalıdır. Müəllim–şagird münasibətlərinin dəstəkləyici xarakter daşması, müsbət geribildirim mədəniyyətinin formalaşdırılması və ailə–məktəb əməkdaşlığının təmin edilməsi proqramın effektivliyini artıran əsas amillərdir.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, yeniyetmələr üçün motivasiya proqramlarının hazırlanması və tətbiqi kompleks, sistemli və elmi əsaslandırılmış yanaşma tələb edir. Yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri motivasiya proqramlarının əsasən daxili motivasiyanın gücləndirilməsinə yönəlməsini zəruri edir. İlkin diaqnostika, diferensiallaşdırılmış təlim, aktiv metodlar və davamlı qiymətləndirmə mexanizmləri motivasiya proqramlarının uğurla reallaşdırılmasının əsas şərtləridir.

Müəllimin dəstəkləyici mövqeyi və valideynlərin fəal iştirakı bu proqramların davamlılığını və təsir gücünü artırır. Beləliklə, yeniyetmələr üçün motivasiya proqramları yalnız pedaqoji müdaxilə deyil, eyni zamanda psixoloji və sosial aspektləri özündə birləşdirən çoxölçülü inkişaf modeli kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Basye, D. (2018). *Personalized vs. differentiated vs. individualized learning*. International Society for Technology in Education (ISTE). <https://iste.org/blog/personalized-vs-differentiated-vs-individualized-learning>
2. Bayramova, G. N. (2024). Sosial-emosional öyrənmənin tədrisin təşkilində rolu. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri*, 1. https://journals.arti.edu.az/uploads/f_20240409060617754427001.pdf
3. Chen, R. (2025). *Designing effective motivation programs for employees: How recognition drives performance*. <https://bucketlistrewards.com/blog/designing-motivation-programs-for-employees/>
4. International Labour Organization. (2020). *Competency-based training (CBT): An introductory manual for practitioners*. ILO Regional Office for Arab States. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@arabstates/@ro-beirut/documents/publication/wcms_757836.pdf
5. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2020). *An overview of cooperative learning*. Cooperative Learning Institute. <https://www.co-operation.org/what-is-cooperative-learning>
6. Kurt, S. (2021). *Constructivist learning theory*. Educational Technology. <https://educationaltechnology.net/constructivist-learning-theory/>
7. Özünüdərketmə nədir və necə formalaşdırılır? (2020). <https://coaching.az/ozunud%C9%99rketm%C9%99-n%C9%99dir-v%C9%99-nec%C9%99-formalasdirilir/>
8. Pal, R. (2025). *Outcome based education: Features, benefits and disadvantages!* 21K School. <https://www.21kschool.com/in/blog/outcome-based-education/>
9. Rüstəmov, F. (2017). Humanist pedaqogika, yoxsa pedaqogikada humanizm? *Azərbaycan məktəbi*, 5.
10. Şagirdyönümlü təlim nədir? (2023). <https://arti.edu.az/2023/07/25/sagirdyonumlu-t%C9%99lim-n%C9%99dir/>
11. Sərdarlı, R., Qaragözova, A., Hacı Məhəmməd, V. (2025). Kompetensiya əsaslı tədris prosesinin təşkili və nəticələrinin təhlili. <https://file:///C:/Users/user/Downloads/UNEC-EX-2025+2+SON-104-116.pdf>
12. Youth Futures Foundation. (2023). *Life skills approach training*. <https://youthfuturesfoundation.org/tools/youth-employment-toolkit/toolkit-item/life-skills-training>

Daxil oldu: 22.10.2025

Qəbul edildi: 11.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/99-104>

Günay Hüseynzadə
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-5934-0572>
gunayhuseynzad111@gmail.com

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişaf istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin mövcud vəziyyəti və onun gələcək inkişaf istiqamətləri kompleks şəkildə təhlil olunur. Sosial müdafiə sistemi əhalinin sosial risklərdən qorunması, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması və sosial ədalətin təmin olunması baxımından dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Müasir dövrdə global iqtisadi dəyişikliklər, demoqrafik transformasiyalar, əmək bazarındakı yeniliklər və sosial strukturun dəyişməsi sosial müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Sosial müdafiə sisteminin əsas komponentləri olan sosial sığorta, pensiya təminatı, ünvanlı dövlət sosial yardımını, sosial xidmətlər və aktiv məşğulluq proqramları elmi yanaşma əsasında araşdırılır. Eyni zamanda, sosial müdafiənin şəffaflığının və əlçatanlığının artırılması baxımından mühüm inkişaf istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Sosial müdafiə sisteminin davamlı inkişafı üçün inklüzivliyin daha da gücləndirilməsi, həssas əhali kateqoriyalarının cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi, aktiv əmək bazarı proqramlarının genişləndirilməsi və sosial xidmətlərdə peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə sosial müdafiə siyasətinin yalnız maddi təminat mexanizmi kimi deyil, insan kapitalının inkişafına, sosial sabitliyin qorunmasına və sosial dövlət modelinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən strateji istiqamət kimi qiymətləndirilməsi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *sosial müdafiə sistemi, sosial siyasət, sosial ədalət, inklüzivlik, sosial xidmətlər, əhali, inkişaf*

Gunay Huseynzade
Baku Business University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0009-5934-0572>
gunayhuseynzad111@gmail.com

Development Directions of the Social Protection System in Azerbaijan

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the current state of the social protection system in Azerbaijan and its future development directions. The social protection system is a crucial component of state policy in terms of protecting the population from social risks, reducing income inequality, and ensuring social justice. In the modern era, global economic changes, demographic transformations, innovations in the labor market, and shifts in the social structure necessitate the improvement of social protection mechanisms. The main components of the social protection system, including social insurance, pension provision, targeted state social assistance, social services, and active employment programs, are examined based on a scientific approach. At the same time, enhancing the transparency and accessibility of social protection is considered an important direction for its development.

For the sustainable development of the social protection system, strengthening inclusivity, ensuring the integration of vulnerable population groups into society, expanding active labor market programs, and increasing the professionalism of social services are of particular importance.

The article emphasizes that social protection policy should be regarded not only as a mechanism for material support but also as a strategic approach that contributes to human capital development, the preservation of social stability, and the strengthening of the social state model.

Keywords: *social protection system, social policy, social justice, inclusivity, social services, population, development*

Giriş

Sosial müdafiə sistemi cəmiyyətin sosial rifahının qorunmasında və sosial ədalətin təmin edilməsində vacib rol oynayan dövlət institutu kimi çıxış edir. Müasir dövrdə iqtisadi dəyişikliklər, əmək bazarındakı dinamika, urbanizasiya və ailə strukturunda baş verən dəyişikliklər sosial müdafiə sisteminin daha da yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi sosial dövlət prinsiplərinə uyğun olaraq formalaşdırılmış və əhalinin sosial risklərdən qorunması, minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi, həssas qrupların müdafiəsi və sosial inteqrasiyanın gücləndirilməsi kimi əsas vəzifələri həyata keçirir.

Sosial müdafiə anlayışını sadəcə maddi yardımların təmin olunması ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. “O, həmçinin sosial sığorta, pensiya sistemi, sosial xidmətlər və aktiv məşğulluq proqramları vasitəsilə vətəndaşların cəmiyyətə inteqrasiyasını, sosial ədalətin qorunmasını və insan kapitalının inkişafını dəstəkləyən geniş bir anlayışdır.” (Rəcəbli, 2012). Müasir yanaşmada sosial müdafiə sistemi həm passiv, həm də aktiv komponentləri əhatə edir. Passiv komponent sosial risklərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş yardımları, aktiv komponent isə vətəndaşların iqtisadi və sosial fəallığını artırmaq məqsədini daşıyır.

Məlum olduğu kimi, ölkəmiz Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafı bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. Əsas diqqət sosial yardımların hədəfliliyinin artırılması, institusional qayğıdan alternativ qayğı modellərinə keçid, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, ölkədə sosial müdafiə siyasətinin inklüzivliyi, yəni bərabərliyi, sosial ədalət prinsipləri ilə uyğunlaşdırılması, həssas qrupların – əlilliyi olan şəxslər, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, aztəminatlı ailələr və ahıllar – müdafiəsini təmin etmək məqsədini daşıyır. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin faktiki vəziyyətini təhlil etmək, onun əsas mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və gələcək inkişaf istiqamətlərini sosial ədalət, inklüzivlik və dayanıqlılıq prinsipləri əsasında göstərməkdir.

Tədqiqat

Sosial müdafiə sistemi dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla cəmiyyət üzvlərinin sosial risklərdən qorunmasını təmin edən institusional, hüquqi və iqtisadi mexanizmlərin məcmusudur. Bu sistemin təməl məqsədi vətəndaşların həyat səviyyəsinin minimum sosial standartlardan aşağı düşməsinin qarşısını almaq, sosial ədaləti təmin etmək və sosial sabitliyi qorumaqdır. Sosial müdafiə anlayışı tək maddi yardım və ya ödənişlərlə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda sosial xidmətlər, sosial sığorta mexanizmləri və aktiv məşğulluq tədbirləri vasitəsilə insanların cəmiyyətə inteqrasiyasını və sosial iştirakını dəstəkləyir.

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemi sosial dövlət modelinin əsas göstəricilərindən biri kimi təsnif edilir (Mehtiyev və b., 2005). Sosial dövlət prinsipi vətəndaşların ləyaqətli həyat səviyyəsinin təchiz olunması, sosial bərabərliyin qorunması və sosial risklərin kollektiv şəkildə bölüşdürülməsini məqsəd qoyur. Bu aspektdən sosial müdafiə sistemi fərdi məsuliyyətlə dövlətin sosial öhdəlikləri arasında balans yaradan mexanizm kimi təzahür edir. Sosial müdafiə sisteminin dəyəri sosial risk anlayışı ilə sıx bağlıdır. Sosial risklər dedikdə insanın iradəsindən asılı olmayan və onun gəlir imkanlarını və sosial vəziyyətini mənfi təsirə məruz qoyan hallar kimi qavranılır. “Yəni, şəxsin qarşılaşdığı sosial risklərin iqtisadi təsirlərinin qarşısının alınmasında müdafiə təminatı rolunu oynayır” (Məcidov, 2014). Bu risklərə işsizlik, xəstəlik, əlillik, yaşlılıq, ailə başçısının itirilməsi, aztəminatlılıq və digər sosial problemlər daxildir. Sosial müdafiə sistemi məhz bu risklərin təsirini minimuma endirmək və vətəndaşların sosial təhlükəsizliyini təmin etmək üçün formalaşdırılır.

Sosial müdafiə sistemi bir neçə mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

Qoruyucu funksiya – bu funksiya vətəndaşların sosial risklər nəticəsində gəlir itkisinin kompensasiya edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, pensiya təminatı yaşlılıq dövründə gəlir mənbəyi rolunu oynayır, sosial müavinətlər isə əmək qabiliyyətini itirmiş və ya müvəqqəti çətin vəziyyətə düşmüş şəxslərin minimum yaşayış səviyyəsini qorumağa xidmət edir. Qoruyucu funksiya sosial təhlükəsizlik mexanizminin əsasını təşkil edir.

Tənzimləyici funksiya – sosial müdafiə sistemi gəlir bölgüsünün daha ədalətli həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan sosial ödənişlər və yardımlar əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında sosial bərabərsizliyin azaldılmasına yönəlir. Bu funksiya sosial gərginliyin azalmasına və ictimai sabitliyin qorunmasına şərait yaradır (Kərimli, 2017).

İntegrativ funksiya – sosial müdafiə yalnız maddi təminat vasitəsi deyil, həm də sosial inteqrasiyanın alətidir. Həssas əhali qruplarının – əlilliyi olan şəxslərin, aztəminatlı ailələrin, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların və digər kateqoriyaların – cəmiyyətə tam və bərabər şəkildə qoşulması üçün sosial xidmətlər mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, sosial müdafiə sistemi sosial inklüzivliyin təmin edilməsinə xidmət edir.

“Ayдын olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sahəsi dövlət tərəfindən əsas təməl sahə kimi idarə edilir və sosial müdafiə aspektinə nəzarət müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir.” (ƏƏSMN, 2025) Ölkəmizdə sosial müdafiə sistemi dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşmış və müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mexanizmlər əhalinin sosial risklərdən qorunmasını, minimum yaşayış səviyyəsini təmin edilməsini və həssas qrupların sosial inteqrasiyasını hədəfləyir. Mövcud sosial müdafiə mexanizmləri əsasən sosial sığorta, sosial təminat, sosial yardım, sosial xidmətlər və aktiv məşğulluq proqramları istiqamətində təşkil olunmuşdur.

Sosial sığorta və pensiya təminatı

Sosial sığorta sistemi vətəndaşların əmək fəaliyyəti dövründə ödədikləri məcburi sosial sığorta haqları əsasında formalaşır və gələcəkdə onların sosial təminatını təmin edir. Bu mexanizm xüsusilə yaşlılıq, əlillik və ailə başçısını itirmə hallarında gəlir itkisini kompensasiya etməyə yönəlmişdir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 1997). Pensiya təminatı sosial müdafiə sisteminin əsas elementlərindən biridir. Əmək pensiyası vətəndaşın əmək stajı və ödədiyi sığorta haqları əsasında müəyyən edilir. Bu yanaşma sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq “ödəmə-qazanma” modelini tətbiq edir. Son illərdə pensiya sistemində aparılan islahatlar elektronlaşma, fərdi uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması istiqamətində mühüm addımlarla müşayiət olunur. Sosial sığorta mexanizmi yalnız gəlir təminatı deyil, həm də əmək münasibətlərinin leqallaşdırılmasını stimullaşdıran vasitə kimi çıxış edir.

Sosial müavinətlər və dövlət sosial təminatı

Sosial müavinətlər dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən və müəyyən sosial kateqoriyalara aid şəxslərə təqdim olunan ödənişlərdir. Bu mexanizm əsasən əmək qabiliyyəti olmayan, xüsusi sosial statusa malik və ya sosial risklərlə üzləşmiş şəxsləri əhatə edir. Buraya əlilliyə görə müavinətlər, ailə başçısını itirməyə görə ödənişlər, uşaqlara görə dövlət dəstəyi və digər xüsusi kateqoriyalar üzrə sosial təminat tədbirləri daxildir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2006). Bu mexanizm sosial müdafiə sisteminin humanist xarakterini əks etdirir və vətəndaşların minimum sosial təminat hüququnun reallaşmasına xidmət edir.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı

Ünvanlı sosial yardım aztəminatlı ailələrin gəlir səviyyəsini artırılması məqsədilə tətbiq olunan mexanizmdir. Bu yardım ailənin ümumi gəlirinin müəyyən edilmiş yaşayış minimumundan aşağı olması halında təyin edilir. Bu mexanizmin əsas xüsusiyyəti onun hədəfliliyidir. Yardımın təyin olunması ailənin maddi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir ki, bu da resursların daha ədalətli bölüşdürülməsinə imkan yaradır (DSMF, 2006). Ünvanlı sosial yardım mexanizmi yoxsulluğun azaldılmasına, sosial bərabərsizliyin yumşaldılmasına və sosial risklərin minimuma endirilməsinə yönəlmiş mühüm alətdir.

Sosial xidmətlər sistemi

Sosial müdafiənin mühüm istiqamətlərindən biri sosial xidmətlərdir. Sosial xidmətlər fərdi və ya ailə səviyyəsində sosial çətinliklərin aradan qaldırılmasına, sosial adaptasiyanın təmin edilməsinə və sosial inteqrasiyanın gücləndirilməsinə yönəlir (Rəhmətullayeva, 2020). Bu xidmətlər ahıllar və əlilliyi olan şəxslər üçün sosial xidmətlər, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara qayğı, məişət zorakılığı qurbanlarına dəstək, sosial reabilitasiya və psixososial xidmətlər, icma əsaslı sosial iş fəaliyyətləri və s. istiqamətləri əhatə edir. Son illərdə institusional qayğı modelindən ailə və icma əsaslı xidmətlərə keçid tendensiyası müşahidə olunur.

Məşğulluq və aktiv əmək bazarı proqramları

Sosial müdafiə sistemi yalnız passiv yardım mexanizmləri ilə məhdudlaşmır. Aktiv məşğulluq siyasəti vətəndaşların əmək bazarına inteqrasiyasını və iqtisadi müstəqilliyini təmin etməyə yönəlir. Bu istiqamətə daxildir: işsiz şəxslərin qeydiyyatı və işlə təmin olunması; peşə hazırlığı və ixtisasartırma kursları; özünüməşğulluq proqramları; ictimai işlər layihələri; sahibkarlığa dəstək tədbirləri və s. Aktiv proqramlar sosial asılılığın azalmasına və sosial müdafiə sisteminin daha davamlı olmasına töhfə verir.

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemi yalnız sosial ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial ədalətin təmin olunmasına, insan kapitalının inkişafına və sosial sabitliyin qorunmasına xidmət edən strateji sahə kimi çıxış edir. Qlobal iqtisadi dəyişikliklər, demoqrafik proseslər, əmək bazarının transformasiyası və texnoloji inkişaf sosial müdafiə sisteminin çevik, inklüziv və dayanıqlı model əsasında yenidən qurulmasını zəruri edir. Azərbaycanda da sosial dövlət prinsiplərinə uyğun olaraq sosial müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

1. Inklüziv və bərabər imkanlara əsaslanan modelin gücləndirilməsi. Sosial müdafiə sisteminin inkişaf istiqamətlərindən biri də inklüzivliyin təmin olunmasıdır. Sosial siyasət yalnız yardım yönümlü deyil, eyni zamanda cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial, iqtisadi və mədəni həyatda fəal iştirakını təmin etməyə yönəlməlidir (Alirzayev, 2025, s. 48).

Bu nöqteyi-nəzərdən baxsaq, aşağıda qeyd edilən tədbirlər mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- Əlilliyi olan şəxslər üçün əlçatan infrastrukturun genişləndirilməsi;
- Gender bərabərliyinə həssas sosial proqramların tətbiqi;
- Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün ailə əsaslı alternativ qayğı modellərinin inkişafı;

• Aztəminatlı ailələrin sosial adaptasiya imkanlarının artırılması və s. Inklüziv yanaşma sosial təcridin qarşısını almağa və sosial həmrəyliyi gücləndirməyə xidmət edir.

2. Aktiv sosial siyasətin genişləndirilməsi. Sosial müdafiə sisteminin davamlı inkişafı passiv yardım mexanizmləri ilə yanaşı, aktiv sosial siyasətin gücləndirilməsini tələb edir. Aktiv sosial siyasət vətəndaşların əmək bazarına inteqrasiyasını, iqtisadi müstəqilliyini və sosial məsuliyyətini təşviq edir.

Bu istiqamətdə prioritetlər aşağıda qeyd edilmişdir:

- Əmək bazarının tələblərinə uyğun peşə hazırlığı proqramlarının təşkili;
- Gənclərin və qadınların məşğulluq imkanlarının artırılması;
- Özünüməşğulluq və sosial sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi;
- İşsiz şəxslər üçün fərdi inkişaf planlarının hazırlanmasıdır (Alirzayev, 2024, s. 18). Belə yanaşma sosial asılılıq riskini azaldır və sosial müdafiə sisteminin maliyyə yükünü optimallaşdırır.

3. Sosial xidmətlərin keyfiyyətinin və peşəkarlığın artırılması. Sosial müdafiə sisteminin effektivliyi göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən sosial işçilərin peşə hazırlığının gücləndirilməsi, etik standartların tətbiqi və davamlı təlim mexanizmlərinin formalaşdırılması mühüm inkişaf istiqamətidir. İcma əsaslı sosial iş modelinin genişləndirilməsi, fərdi yanaşma prinsiplərinin tətbiqi və multidissiplinar əməkdaşlığın təşviqi sosial xidmətlərin nəticəliliyini artırır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı, 2022).

4. Sosial tərəfdaşlığın və ictimai iştirakçılığın gücləndirilməsi. Sosial müdafiə sisteminin inkişafı sadəcə dövlətin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmamalıdır. Qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyəti institutları və özəl sektor sosial xidmətlərin göstərilməsində və sosial layihələrin icrasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

5. Erkən müdaxilə mexanizmlərinin inkişafı. Müasir sosial müdafiə yanaşması yalnız nəticələrin aradan qaldırılmasına deyil, risklərin qarşısının alınmasına yönəlməlidir. Erkən müdaxilə proqramları, ailələrin sosial risklər barədə maarifləndirilməsi və icma səviyyəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi sosial problemlərin dərinləşməsinin qarşısını alır.

Nəticə

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi əhalinin sosial rifahını təmin etmək, sosial risklərin təsirini minimuma endirmək və sosial ədaləti qorumaq baxımından dövlət siyasətinin əsas elementidir. Müasir dövrdə sosial müdafiə sisteminin effektivliyi yalnız maddi yardımların verilməsi ilə ölçülür. Əsas amil vətəndaşların cəmiyyətə inteqrasiyası, insan kapitalının inkişafı, sosial bərabərliyin qorunması və sosial sabitliyin təmin edilməsidir. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sosial müdafiə sisteminin inkişaf istiqamətləri aşağıdakı prioritetlər üzərində qurulmalıdır:

1. İnküvizivliyin və sosial ədalətin gücləndirilməsi;
2. Aktiv sosial siyasətin tətbiqi;
3. Sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
4. Maliyyə dayanıqlığının təmin olunması;
5. Sosial tərəfdaşlığın gücləndirilməsi.

Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi sosial müdafiə sisteminin yalnız vətəndaşların maddi təminatı ilə məhdudlaşmadığını, həm də onların sosial inteqrasiyasına, ləyaqətli həyat səviyyəsinin qorunmasına və dayanıqlı cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, sosial müdafiənin bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi həm fərdi, həm də kollektiv sosial rifahın qorunmasına, sosial ədalətin daha da möhkəmlənməsinə və dövlətin sosial sabitlik strategiyasının uğurla həyata keçirilməsinə əsaslı töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. (2025, 15 yanvar). *Sosial müdafiə sistemi və xidmətləri*. <https://www.sosial.gov.az/az/nazirlik/haqqinda>
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu. (2006) *Ünvanlı dövlət sosial yardım nədir*. <https://dost.gov.az/page/unvanli-dovlet-sosial-yardimi-nedir>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2022) *“Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı*. <https://e-qanun.az/framework/55044>
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (1997). *“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. <https://e-qanun.az/framework/3813>
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2006). *“Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. <https://e-qanun.az/framework/11508>
6. Alirzayev, E. A. (2025). *Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin nəzəri-metodoloji əsasları*. ADAU Elmi əsərləri.
7. Alirzayev, E. A. (2024). *Conceptual issues of social security in the Republic of Azerbaijan*. *Audit Journal*, 3(2), 12–25. <https://audit-journal.az/en/articles/276>
8. Kərimli, A. (2017). *“Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi problemləri”*. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/K-rimli-Afaq.pdf>

9. Məcidov, A. (2014, 15 aprel). *Sosial müdafiə və insan amili*.
<https://www.anl.az/down/meqale/525/2014/aprel/362940.htm>
10. Mehtiyev, A., İbadoğlu, Q., Ağayev, R., Əliyev, S. (2005). Sosial müdafiə və təminat xərcləri. "Ekspert" jurnalı.
11. Rəcəbli, H. (2012). *Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Sistemi*. MBM.
12. Rəhmətullayeva, C. (2020, 23 dekabr). *Sosial xidmət*.
<https://www.geostrategiya.az/news.php?id=115>

Daxil oldu: 06.05.2025

Qəbul edildi: 18.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/105-109>

Müjgan Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0006-3042-2919>
mujgan.abdullayeva2003@gmail.com

Azərbaycanda onlayn təhsilin vəziyyəti və problemləri

Xülasə

Azərbaycanda onlayn təhsilin vəziyyəti son illərdə rəqəmsal transformasiyanın və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı ilə daha da aktuallaşmışdır. Xüsusilə pandemiya dövründə distant və onlayn tədris formalarının geniş tətbiqi bu sahənin əhəmiyyətini artırmış, təhsil sistemində yeni idarəetmə, tədris və qiymətləndirmə modellərinin formalaşmasına təkan vermişdir. Hazırda ölkənin bir çox ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində onlayn platformalar (məsələn, Moodle, Microsoft Teams, Zoom, UNEC LMS və s.) vasitəsilə tədris həyata keçirilir. Bununla belə, onlayn təhsilin keyfiyyəti və davamlılığı ilə bağlı bir sıra problemlər qalmaqdadır. Əsas problemlər sırasında texniki infrastrukturun bərabər inkişaf etməməsi, regionlarda internet təminatının zəifliyi, müəllimlərin və tələbələrin rəqəmsal bacarıqlarının kifayət qədər olmaması, eləcə də metodik və hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin natamamlığı göstərilə bilər. Bundan əlavə, onlayn dərslərdə interaktivliyin aşağı səviyyədə olması, qiymətləndirmə sisteminin şəffaflığının və obyektivliyinin zəifliyi də keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən bir sıra mühüm təşəbbüslər həyata keçirilir. “Rəqəmsal Təhsil Strategiyası”, “Təhsil haqqında Qanun”da edilmiş dəyişikliklər, “Virtual Məktəb” layihəsi, “UNEC Extranet”, “ASAN Təhsil” platformaları bu istiqamətdə atılmış addımlardandır. Bu tədbirlər onlayn təhsil mühitinin inkişafına, rəqəmsal bərabərliyin təmin olunmasına və distant təhsilin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmişdir. Ümumilikdə, Azərbaycanda onlayn təhsilin gələcək inkişafı üçün rəqəmsal infraqurstruktura investisiyaların artırılması, müəllimlərin İKT kompetensiyalarının gücləndirilməsi, tədris məzmunlarının rəqəmsallaşdırılması və hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi vacib şərtlər kimi qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə davamlı inkişaf onlayn təhsilin milli təhsil sisteminə effektiv inteqrasiyasını təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: onlayn təhsil, rəqəmsal transformasiya, təhsil platformaları, infraqurstruktural problemləri, distant öyrənmə

Müjgan Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0006-3042-2919>
mujgan.abdullayeva2003@gmail.com

Status and Problems of Online Education in Azerbaijan

Abstract

The status of online education in Azerbaijan has become even more relevant in recent years with the development of digital transformation and information and communication technologies (ICT). Especially during the pandemic, the widespread application of distance and online forms of education has increased the importance of this area and has given impetus to the formation of new management, teaching, and assessment models in the education system. Currently, teaching is carried out through online platforms (for example, Moodle, Microsoft Teams, Zoom, UNEC LMS, etc.) in many higher and secondary specialized educational institutions of the country.

However, a number of problems remain related to the quality and sustainability of online education. The main problems include the uneven development of technical infrastructure, weak internet provision in the regions, insufficient digital skills of teachers and students, as well as incomplete methodological and legal regulatory mechanisms. In addition, the low level of interactivity in online lessons and the weak transparency and objectivity of the assessment system also negatively affect quality indicators. In addition, a number of important initiatives are being implemented by the state. The “Digital Education Strategy”, amendments to the “Law on Education”, the “Virtual School” project, the “UNEC Extranet”, and the “ASAN Education” platforms are some of the steps taken in this direction. These measures are aimed at developing the online educational environment, ensuring digital equality, and increasing the efficiency of distance education. In general, increasing investments in digital infrastructure, strengthening teachers’ ICT competencies, digitizing educational content, and improving the legal and regulatory framework are considered essential conditions for the future development of online education in Azerbaijan. Sustainable development in this direction will ensure the effective integration of online education into the national education system.

Keywords: *online education, digital transformation, educational platforms, infrastructure problems, distance learning*

Giriş

Azərbaycanda onlayn təhsilin formalaşması və inkişafı son illərdə qlobal rəqəmsal tendensiyalarla sıx şəkildə əlaqələnməmişdir. Təhsil sisteminin müasir mərhələsində rəqəmsallaşma yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də pedaqoji prosesin keyfiyyətinə, əlçatanlığına və səmərəliliyinə təsir edən strateji istiqamət kimi çıxış edir (Hüseynova, 2021).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqi biliklərin çevik ötürülməsini, interaktiv öyrənmə mühitinin yaradılmasını və fərdi təhsil trayektoriyalarının formalaşmasını mümkün edir. Azərbaycanda onlayn təhsilin inkişafı dövlətin “Təhsilin rəqəmsallaşdırılması” siyasəti, e-hökumət və e-xidmətlər sahəsində aparılan islahatlarla uzlaşır. Xüsusilə ali və orta təhsil müəssisələrində elektron tədris platformalarının tətbiqi, virtual dərslər sistemlərinin istifadəsi, həmçinin müəllim və tələbələrin rəqəmsal bacarıqlarının artırılmasına yönələn proqramlar bu prosesin əsas komponentləridir. Bununla belə, onlayn təhsil hələ də formalaşma mərhələsindədir və sosial-iqtisadi, texniki və metodik maneələrlə üz-üzədir. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün həm dövlət siyasətinin, həm də təhsil müəssisələrinin rəqəmsal idarəetmə modellərinin daha sistemli və inteqrativ şəkildə qurulması vacibdir (Həsənova, 2022).

Onlayn təhsilin inkişafı yalnız texnoloji imkanlarla deyil, həm də təhsil fəlsəfəsinin yenidən qurulması ilə bağlıdır. Müasir dövrdə biliklərin qlobal dövriyyəsi, çevik əmək bazarı və rəqəmsal iqtisadiyyatın tələbləri yeni tədris modellərinin yaranmasını zəruri edir. Bu baxımdan, onlayn təhsil bilik əldə etmə prosesini məkan və zaman məhdudiyyətlərindən azad edərək, fərdi və çevik öyrənməyə imkan yaradır. Azərbaycan təhsil sisteminə bu istiqamət üzrə aparılan islahatlar tədris prosesini innovasiyaya, rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin geniş istifadəsinə və məsafədən keyfiyyətli tədrisin təmininə yönəlmişdir. Hazırda bir çox universitetlərdə və kolleclərdə elektron dərslər vəsaitləri, virtual kitabxanalar, rəqəmsal qiymətləndirmə sistemləri tətbiq olunur (Turkan, 2020).

Cədvəl 1.
Azərbaycanda onlayn təhsilin inkişaf
dinamikası və əsas göstəriciləri (2018–2025).

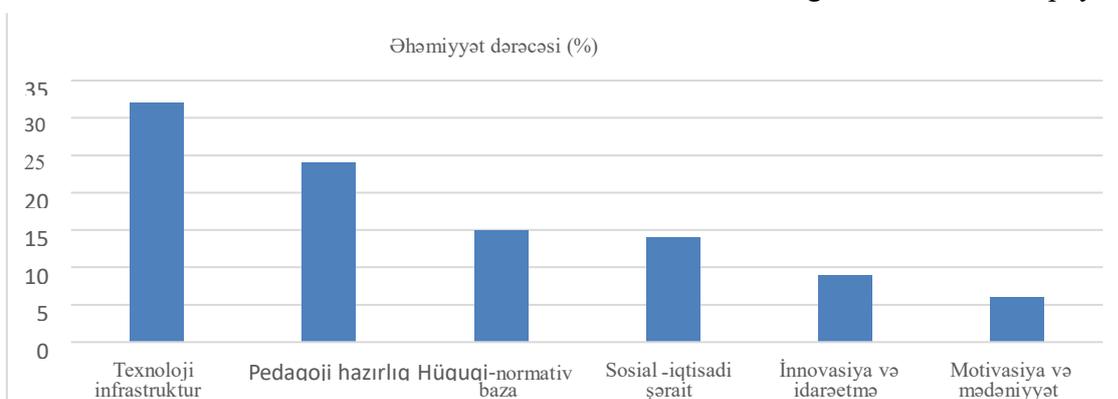
İl	Onlayn təhsil platformalarının Sayı	İştirakçı tələbələrin sayı (min nəfər)	Müəllimlərin İKT hazırlıq səviyyəsi (%)	Elektron resursların Sayı (min ədəd)	İnternet təminatı səviyyəsi (%)
2018	4	45	48	12	62
2019	6	68	52	18	68
2020	15	210	64	37	75
2021	22	320	71	49	81
2022	28	410	77	61	85
2023	34	485	81	75	89
2024	40	550	85	88	91
2025	46	610	89	95	94

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2025). Azərbaycanca onlayn təhsilin rəqəmsal inkişaf strategiyası 2025: Təhsil innovasiyaları və İKT tətbiqi üzrə illik hesabat. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates>

Tədqiqat

Cədvəl 1-də 2018–2025-ci illər ərzində Azərbaycanda onlayn təhsilin inkişaf tendensiyaları və əsas göstəriciləri təqdim olunur. Göstəricilərdən aydın olur ki, bu dövr ərzində onlayn təhsil platformalarının sayı altı dəfə artmış, iştirakçı tələbələrin sayı isə təxminən on üç dəfəyə qədər yüksəlmişdir. Bu artım həm dövlət siyasətinin, həm də təhsil müəssisələrinin rəqəmsallaşmaya yönəlmiş strategiyalarının nəticəsidir. Müəllimlərin İKT bacarıqlarında davamlı yüksəliş (48%-dən 89%-ə qədər) onların rəqəmsal mühitə uyğunlaşma səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Elektron resursların həcmi 12 mindən 95 minə qədər genişlənməmiş, bu isə tədris materiallarının rəqəmsal platformalara inteqrasiyasının sürətləndiyini nümayiş etdirir (Elbrus Academy, 2022). İnternet təminatının 62%-dən 94%-ə çatması isə regionlar üzrə onlayn təhsil imkanlarının bərabərləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Ümumilikdə, cədvəl göstərir ki, Azərbaycanda onlayn təhsilin inkişafı sabit artım trayektoriyası üzrə irəliləyir. Lakin bu prosesin davamlı olması üçün infrastrukturun müasirləşdirilməsi, müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətin qiymətləndirilmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacib istiqamətlər kimi qalmaqdadır (Allen və Seaman, 2017).

Qrafik 1.
Azərbaycanda onlayn təhsilin inkişafına
təsir göstərən amillərin paylanması (%)

Mənbə: Hüseynova, A. (2021). Azərbaycanda distant təhsil: problemlər və perspektivlər. Azərbaycan Məktəbi, (4), 98–104.

Azərbaycanda onlayn təhsilin inkişafı artıq təkə fəvqəladə şəraitin tələbi deyil, təhsil sisteminin uzunmüddətli strateji istiqamətinə çevrilmişdir. Müasir mərhələdə bu sahə rəqəmsal iqtisadiyyatın və bilik əsaslı cəmiyyətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Onlayn təhsil modeli tədrisin çevikliyi artırmaqla yanaşı, təhsil müəssisələrinə innovativ idarəetmə alətləri tətbiq etməyə, təlim prosesini fərdiləşdirməyə və biliklərə fasiləsiz çıxış yaratmağa imkan verir. Son illərdə Azərbaycanda distant və hibrid tədris modellərinin tətbiqi təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində elektron idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, rəqəmsal dərş vəsaitlərinin hazırlanması və təlim mühitlərinin onlayn platformalar üzərindən qurulması bu prosesin əsas komponentlərindəndir (Dhawan, 2020). Artıq bir çox universitetlərdə və məktəblərdə tədris prosesinin müəyyən hissəsi rəqəmsal formada həyata keçirilir, qiymətləndirmə və nəzarət isə elektron sistemlər üzərindən aparılır. Bununla yanaşı, onlayn təhsilin sosial və psixoloji tərəfləri də ön plana çıxır. Tələbə-müəllim ünsiyyətinin rəqəmsal mühitə keçidi yeni pedaqoji və kommunikativ bacarıqlar tələb edir. Bu baxımdan, təhsil sistemində motivasiyanın artırılması, onlayn öyrənmə vərdişlərinin formalaşdırılması və interaktiv metodların genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək mərhələdə onlayn təhsilin modernləşdirilməsi üçün əsas istiqamətlərdən biri adaptiv və süni intellekt əsaslı tədris sistemlərinin tətbiqidir. Bu sistemlər tələbələrin fərdi öyrənmə tərzlərini analiz etməklə, fərdiləşdirilmiş öyrənmə ssenariləri yarada bilər. Digər vacib məsələ, yerli rəqəmsal kontentin genişləndirilməsi və onun beynəlxalq təhsil platformaları ilə inteqrasiyasıdır (Həsənova, 2022).

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda onlayn təhsil tədrisən ənənəvi təhsil modelinin strateji tamamlayıcısına çevrilmişdir. Bu proses təkə texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də idarəetmə, pedaqoji yanaşma və sosial münasibətlərin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Onlayn tədris mühitinin inkişafı biliklərin qlobal dövriyyəsinə inteqrasiya imkanı yaradaraq, ölkənin insan kapitalının keyfiyyətini artırmağa və rəqəmsal savadlılığın genişlənməsinə mühüm töhfə verir. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması və yerli tədris resurslarının modernləşdirilməsi onlayn təhsilin səmərəliliyini artıran əsas istiqamətlərdir. Bununla yanaşı, sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin olunması və regionlararası fərqlərin azaldılması da bu sahənin davamlı inkişafında həlledici amillərdən biridir. Onlayn təhsilin gələcək perspektivləri süni intellekt, adaptiv öyrənmə sistemləri və rəqəmsal qiymətləndirmə alətləri ilə sıx bağlıdır. Bu texnologiyaların tətbiqi fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirəcək, tədrisin keyfiyyətinə və şəffaflığına yeni dəyər qatacaq.

Ədəbiyyat

1. 525.az. (2021). Azərbaycan təhsil sistemi və distant təhsil: Mövcud vəziyyətin təhlili və perspektivlər.
<https://525.az/news/162174-azerbaycanda-distanttehsil-movcud-veziyyetin-tehlili-ve-perspektivler>
2. Allen, I. E., & Seaman, J. (2017). *Digital learning compass: Distance education enrollment report 2017*. Babson Survey Research Group.
<https://onlinelearningsurvey.com/reports/digitallearningcompassenrollment2017.pdf>
3. ARTI – Təhsil İnstitutu. (2021). COVID-19: Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili barədə təkliflər.
https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Final%20sayt%20%C3%BC%C3%A7%C3%BCn_.pdf
4. ARTI Jurnal. (2021). Ümümpedagoji problemlər: Distant təhsilin innovasiyalı təhsil modeli kimi. *Azərbaycan Təhsil Tədqiqatları Jurnalı*, 16(3). <https://journals.arti.edu.az/journal?id=16-cild-88-No3-2021>
5. AS-Journal. (2023). Azərbaycanda distant təhsil: Problemlər və perspektivlər (ingiliscə versiya). <https://as-journal.edu.az/en/az%C6%8Frbaycandadistant-t%C6%8Fhsil-probleml%C6%8Frv%C6%8Fperspektivl%C6%8Fen>

6. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2021). Azərbaycan təhsilinin pandemiya sınağı. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/18449>
7. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2025). Azərbaycanda onlayn təhsilin rəqəmsal inkişaf strategiyası 2025: Təhsil innovasiyaları və İKT tətbiqi üzrə illik hesabat. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates>
8. Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, 49(1), 5–22. <https://doi.org/10.1177/0047239520934018>
9. Elbrus Academy. (2022). Distant təhsil: Pandemiyadan sonrakı dövrdə inkişaf. <https://elbrusacademy.com/blog/distant-tehsil-pandemiyadansonraki-dovrde-inkisaf>
10. Həsənova, K. (2022). Azərbaycan dilində distant təhsilin keyfiyyətinin artırılmasının müasir mexanizmləri və onların qiymətləndirilməsi. *TURAN-SAM Elmi Jurnalı*. <https://scholar.google.com/citations?hl=ru&user=-Lge4MAAAAJ>
11. Hüseynova, A. (2021). https://www.anl.az/down/meqale/az_mektebi/2021/4/787044%28meqale%29.pdf
12. Turkan, S. (2020). Pandemiya dövründən distant təhsil – yeganə çıxış yolu. Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası. <https://aak.gov.az/upload/dissertasion/pedaqogika/Turkan.pdf>

Daxil oldu: 29.11.2025

Qəbul edildi: 19.01.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/110-113>

Gültac Məmmədli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-3220-0552>

mmmdligultac96@gmail.com

Cəmiyyət və iqtisadiyyatın inkişafı fonunda Azərbaycan təhsilinin transformasiyası

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın təhsil sisteminə təsiri elmi baxımdan təhlil olunur. Təhsil sahəsində aparılan dövlət siyasəti, islahatlar, kurikulum dəyişiklikləri, rəqəmsallaşma və insan kapitalının inkişafı məsələləri araşdırılır. Təhlil göstərir ki, müasir dövrdə təhsilin transformasiyası cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tələbləri ilə sıx bağlıdır və təhsil sisteminin modernləşdirilməsi ölkənin davamlı inkişafının əsas şərtlərindən biridir.

Açar sözlər: *təhsil islahatları, təhsilin transformasiyası, sosial-iqtisadi inkişaf, insan kapitalı, rəqəmsallaşma, təhsil siyasəti*

Gultaj Mammadli

Baku Slavic University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0002-3220-0552>

mmmdligultac96@gmail.com

Transformation of Azerbaijan's Education in the Context of Social and Economic Development

Abstract

The article scientifically analyzes the impact of socio-economic development on the education system of the Republic of Azerbaijan. It examines state policy in the field of education, reforms, curriculum changes, digitalization, and the development of human capital. The analysis shows that, in the modern era, the transformation of education is closely linked to the demands of society and the economy, and the modernization of the education system is one of the main conditions for the country's sustainable development.

Keywords: *educational reforms, transformation of education, socio-economic development, human capital, digitalization, education policy*

Giriş

Müasir dövrdə sosial və iqtisadi inkişaf təhsil sisteminin yenilənməsini zəruri edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Qloballaşma, bilik iqtisadiyyatının formalaşması, informasiya texnologiyalarının inkişafı və əmək bazarının dəyişən tələbləri təhsil sisteminin strukturunda və məzmununda mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası ilə sıx bağlıdır və təhsilin modernləşdirilməsi dövlət prioritetlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası, 2013; 2021)

Tədqiqat

Sosial-iqtisadi inkişaf və təhsil sistemi

Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə təhsil sistemi arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Müasir iqtisadiyyat innovativ düşüncəyə malik, yüksək ixtisaslı və çevik insan resurslarına ehtiyac duyur. Bu baxımdan təhsil sistemi yalnız bilik ötürən mexanizm deyil, həm də insan kapitalının formalaşmasını təmin edən əsas sosial instituttur (Abbasov, 2014). “Azərbaycan 2030” sənədində keyfiyyətli təhsil və insan kapitalının gücləndirilməsi ölkənin strateji inkişaf istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası, 2021). Bu yanaşma təhsil sisteminin cəmiyyətin və iqtisadiyyatın ehtiyaclarına uyğun şəkildə transformasiyasını şərtləndirir.

Təhsil islahatları və modernləşmə

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası ilə sıx bağlıdır və təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəllim hazırlığının gücləndirilməsi, təhsilin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və müasir təhsil mühitinin formalaşdırılmasını əsas məqsədlər kimi müəyyən etmişdir (Azərbaycan Respublikası, 2013). Strategiya çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər təhsil sisteminin strukturunun yenilənməsinə, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və təhsilin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmişdir.

Ümumi təhsilin Milli Kurikulumu təlim prosesində məzmun və metodoloji baxımdan mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Kurikulum islahatı nəticəsində şagirdyönlü və bacarıq əsaslı təlim modelinə keçid təmin edilmiş, ənənəvi bilikötürmə yanaşmasından funksional və tətbiqi biliklərin formalaşdırılmasına üstünlük verilmişdir. Bu model şagirdlərin tənqidi düşünmə, problem həll etmə, yaradıcılıq, kommunikasiya və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir (Elm və Təhsil Nazirliyi, 2006). Bununla yanaşı, kurikulum islahatı qiymətləndirmə sisteminin yenilənməsini, təlim nəticələrinin obyektiv ölçülməsini və şagird nailiyyətlərinin davamlı monitorinqini nəzərdə tutmuşdur. Təhsil sistemində aparılan islahatlar müəllimlərin peşəkar inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsini tələb etmişdir. Müasir təhsil mühitində müəllim yalnız bilik ötürən deyil, eyni zamanda təlim prosesini təşkil edən, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan və innovativ metodlardan istifadə edən fasilitator rolunu yerinə yetirir. Bu məqsədlə müəllim hazırlığı sistemində yeniliklər tətbiq edilmiş, ixtisasartırma və peşəkar inkişaf proqramları genişləndirilmişdir. Müasir pedaqoji texnologiyaların və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və təhsilin nəticəyönlü olmasına şərait yaratmışdır (Vəliyev, 2012).

Təhsil islahatları çərçivəsində təhsilin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi də mühüm istiqamətlərdən biri olmuşdur. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində müasir menecment prinsiplərinin tətbiqi, keyfiyyətin təminatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi və məlumat əsaslı qərarvermə sistemlərinin istifadəsi təhsilin səmərəliliyini artırmışdır.

Beləliklə, təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar Azərbaycan təhsil sisteminin məzmun və struktur baxımından yenilənməsinə, onun keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə və müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmasına şərait yaratmışdır. Təhsil sisteminin davamlı inkişafı üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi, müəllim peşəkarlığının artırılması və kurikulum islahatlarının dərinləşdirilməsi gələcəkdə də əsas prioritet istiqamətlər kimi qalacaqdır.

Rəqəmsallaşma və təhsilin transformasiyası

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı müasir cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sistemində də köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə inteqrasiyası təlim prosesinin təşkilinə, məzmununa və metodlarına yeni yanaşmalar gətirmişdir. Elektron təhsil resurslarının yaradılması, distant təhsilin tətbiqi, virtual öyrənmə mühitlərinin formalaşdırılması və rəqəmsal platformalardan geniş istifadə təlim prosesinin daha çevik, əlçatan və fərdiləşdirilmiş şəkildə təşkilinə imkan yaratmışdır. Bu dəyişikliklər xüsusilə coğrafi məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasına, ömürboyu təhsil imkanlarının genişlənməsinə və müxtəlif sosial qrupların təhsilə çıxışının təmin olunmasına mühüm töhfə vermişdir. Rəqəmsallaşma təhsil sistemində innovativ mühit formalaşmasına şərait yaratmışdır. Müasir rəqəmsal texnologiyalar – elektron dərslilər, interaktiv təlim vasitələri, onlayn qiymətləndirmə sistemləri və

süni intellektə əsaslanan öyrənmə platformaları – təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmiş və təhsilin nəticəyönümlülüyünü artırmışdır. Bu texnologiyalar müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətini daha səmərəli təşkil etməsinə, tələbələrin isə öyrənmə prosesində fəal iştirakına və müstəqil bilik əldə etməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal mühit elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafına, məlumat mübadiləsinin sürətlənməsinə və beynəlxalq elmi əməkdaşlığın genişlənməsinə müsbət təsir göstərir (Mehrabov, 2010). Rəqəmsallaşma təhsil sisteminin beynəlxalq inteqrasiyasını da gücləndirən mühüm amillərdən biridir. Qlobal təhsil platformalarına çıxış, beynəlxalq onlayn kursların və açıq təhsil resurslarının istifadəsi, eləcə də beynəlxalq akademik şəbəkələrdə iştirak təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiyasını sürətləndirir. Bu proses qabaqcıl təcrübənin mənimsənilməsinə, müasir pedaqoji yanaşmaların tətbiqinə və təhsil standartlarının yüksəldilməsinə şərait yaradır (UNESCO, 2017).

Müasir dövrdə rəqəmsal savadlılıq təhsilin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal bacarıqlar yalnız texniki biliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda informasiya ilə işləmək, tənqidi düşünmə, rəqəmsal təhlükəsizlik və etik davranış kimi mühüm kompetensiyaları da əhatə edir. Bu baxımdan təhsil sistemi şagird və tələbələrin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına, onların müasir informasiya cəmiyyətinə uyğunlaşmasına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlməlidir.

Beləliklə, rəqəmsallaşma təhsil sisteminin transformasiyasında mühüm rol oynayaraq təlim prosesinin modernləşməsinə, innovativ təhsil mühitinin formalaşmasına və təhsilin beynəlxalq inteqrasiyasının güclənməsinə şərait yaradır. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların daha geniş tətbiqi, rəqəmsal savadlılığın artırılması və texnoloji yeniliklərin təhsilə inteqrasiyası təhsil sisteminin davamlı inkişafının əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalacaqdır.

Təhsil və insan kapitalının inkişafı

İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi qəbul edilir və ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm amillər sırasına daxildir. İnsan kapitalı anlayışı yalnız formal təhsil səviyyəsini deyil, həm də fərdlərin bilik, bacarıq, peşə hazırlığı, yaradıcı potensial və innovativ düşünmə qabiliyyətlərini özündə birləşdirir. Bu baxımdan təhsil sistemi insan kapitalının formalaşmasında və inkişafında həlledici rol oynayır. Keyfiyyətli və müasir tələblərə cavab verən təhsil əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, əmək məhsuldarlığının artmasına və innovativ iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır (Hüseynov, 2009). Müasir dövrdə bilik iqtisadiyyatının formalaşması insan kapitalının keyfiyyətinə olan tələbləri daha da artırmışdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, rəqəmsallaşma və qloballaşma prosesləri yeni peşə bacarıqlarının, tənqidi və analitik düşünmə qabiliyyətinin, eləcə də ömürboyu təhsil prinsiplərinin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə təhsil sistemi yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda praktiki bacarıqların, yaradıcı təfəkkürün və innovativ yanaşmanın formalaşdırılmasına yönəlməlidir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları göstərir ki, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi ölkənin sosial-iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir göstərir. Təhsilli əhalinin artması məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, yoxsulluğun azalmasına, əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə və ümumi iqtisadi artıma töhfə verir (DSK, 2022). Bu baxımdan təhsil sistemi sosial sabitliyin təmin olunmasında və iqtisadi inkişafın davamlılığında mühüm rol oynayır. Təhsil sistemi gənc nəslin bilik və bacarıqlarının inkişafına, onların müasir əmək bazarına uyğunlaşmasına və sosial-iqtisadi proseslərdə fəal iştirakına şərait yaradır. Peşə təhsili və ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən proqramlar tələbələrin peşə kompetensiyalarının formalaşdırılmasına, sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafına və innovativ fəaliyyətə cəlb olunmasına yönəlmişdir. Bununla yanaşı, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və inklüzivliyinin təmin olunması cəmiyyətin bütün təbəqələrinin insan kapitalının inkişafında iştirakına imkan yaradır.

Beləliklə, təhsil və insan kapitalı arasında qarşılıqlı əlaqə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müasir bacarıqların formalaşdırılması və ömürboyu təhsil imkanlarının genişləndirilməsi gələcəkdə Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və davamlı inkişafının təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

Təhsilin idarə olunması və beynəlxalq inteqrasiya

Təhsil sisteminin səmərəli idarə olunması onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində və davamlı inkişafının təmin edilməsində həlledici amillərdən biridir. Müasir dövrdə təhsil idarəçiliyi yalnız

inzibati funksiyalarla məhdudlaşdır, eyni zamanda strateji planlaşdırma, nəticəyönümlü idarəetmə və keyfiyyətin sistemli qiymətləndirilməsi kimi mühüm istiqamətləri əhatə edir. Strateji planlaşdırma təhsil müəssisələrinin uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini, resursların səmərəli bölüşdürülməsini və idarəetmə prosesində çevikliyin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi mexanizmləri isə təlim nəticələrinin monitorinqini, təhsil standartlarına uyğunluğun yoxlanılmasını və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsini təmin edir. Bununla yanaşı, innovativ idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi – rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin istifadəsi, məlumat əsaslı qərarvermə və müasir pedaqoji texnologiyaların təşviqi – təhsil sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına və idarəetmə prosesinin şəffaflığının gücləndirilməsinə şərait yaradır (Vəliyev, 2012).

Azərbaycan təhsil sistemi qloballaşma şəraitində beynəlxalq təhsil məkanına inteqrasiya prosesində fəal iştirak edir. Bu inteqrasiya ölkənin təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına xidmət edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində tələbə və müəllim mübadilə proqramlarının genişlənməsi akademik mobilliyin artmasına, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafına və qabaqcıl təcrübənin ölkə daxilində tətbiqinə imkan yaradır. Xarici ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq, beynəlxalq layihələrdə iştirak və müasir təhsil texnologiyalarının mənimsənilməsi təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Eyni zamanda, beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında iştirak təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin obyektiv qiymətləndirilməsinə və təhsil standartlarının təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, beynəlxalq inteqrasiya təhsil sisteminin modernləşməsini sürətləndirən və onun qlobal təhsil məkanında mövqeyini möhkəmləndirən mühüm amil kimi çıxış edir (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2018).

Nəticə

Təhlil göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişaf Azərbaycan təhsil sisteminin transformasiyasında həlledici rol oynamışdır. Təhsil islahatları, rəqəmsallaşma, insan kapitalının inkişafı və beynəlxalq inteqrasiya təhsilin modernləşməsinə və keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Gələcəkdə təhsilin davamlı inkişafı üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi, rəqəmsal transformasiyanın gücləndirilməsi və əmək bazarının tələblərinə uyğun çevik təhsil modelinin formalaşdırılması əsas prioritetlər olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. (2009). *Təhsil haqqında qanun*.
2. Azərbaycan Respublikası. (2013). *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası*.
3. Azərbaycan Respublikası. (2009). *Dövlət təhsil standartları və proqramları (kurikulumlar) haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı*.
4. Azərbaycan Respublikası. (2021). *Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*.
5. Abbasov, A. N. (2014). *Pedaqogika*. Mütərcim.
6. Mehrabov, A. O. (2010). *Pedaqogika və təhsilin müasir problemləri*. Təhsil.
7. Hüseynov, F. A. (2009). *Pedaqogika*. Təhsil.
8. Vəliyev, İ. Ə. (2012). *Təhsil sisteminin idarə olunması*. Elm və Təhsil.
9. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2006). *Ümumi təhsilin Milli Kurikulumu*.
10. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. (2018). *Azərbaycanda təhsilin inkişafı və modernləşdirilməsi*.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). *Təhsil, elm və mədəniyyət*.
12. UNESCO. (2017). *Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives*.

Received: 04.10.2025

Accepted: 12.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/114-120>

Aziz Atamoglanov
Academy of Public Administration under the
President of the Republic Azerbaijan
Master's student
<https://orcid.org/0009-0007-6399-9711>
aziz.atamoglanoff@gmail.com

International Approaches to Civil Service Legislation Reform: Comparative Analysis and the Realities of Azerbaijan

Abstract

In the modern era the civil service plays a crucial role in as a guarantor of transparency, public trust, and efficiency in the state governance system. International experience shows that successful governance system depends on the principles of meritocracy, accountability, and digitalization. Reforms carried out in countries such as United Kingdom, France, South Korea, and Estonia show that competition-based selection, strengthening of ethical standards, and the implementation of innovative technologies improve the quality of public administration. Although the 2000's Law of the Republic of Azerbaijan "On Civil Service" was an important step in this direction, the changing socio-political environment requires the modernization of the legal framework and the further improvement of digital and anti-corruption mechanisms. Comparative analysis shows that the critical adaptation of international experience can create favorable conditions for strengthening professionalism, transparency, and efficiency in Azerbaijan's public administration.

Keywords: *civil service / public administration, legislation, human resources policy, professionalism, competitive selection / recruitment, fairness and transparency, motivation, efficiency, evaluation / assessment, training and development, innovation and digitalization, international / foreign experience, reforms, meritocracy principle, accountability, state governance / public administration, ethical standards, anti-corruption, effective management, legal framework*

Əziz Atamoğlanov
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
<https://orcid.org/0009-0007-6399-9711>
aziz.atamoglanoff@gmail.com

Dövlət qulluğu qanunvericiliyinin islahatına beynəlxalq yanaşmalar: müqayisəli təhlil və Azərbaycanın reallıqları

Xülasə

Müasir dövrdə dövlət qulluğu dövlətin idarəetmə sistemində səmərəliliyin, şəffaflığın və ictimai etimadın əsas təminatçısı kimi mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu idarəetmə sistemi meritokratiya, hesabatlılıq və rəqəmsallaşma prinsiplərinə əsaslanır. Böyük Britaniya, Fransa, Cənubi Koreya və Estoniya kimi ölkələrdə aparılan islahatlar göstərir ki, rəqabətə əsaslanan seçmə, etik standartların gücləndirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini artırır. Azərbaycan Respublikasında 2000-ci il "Dövlət qulluğu haqqında" Qanun bu istiqamətdə mühüm mərhələ olsa da, dəyişən sosial-siyasi şərait hüquqi bazanın modernləşdirilməsini, rəqəmsal və antikorrupsiya mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, beynəlxalq təcrübənin tənqidi şəkildə adaptasiyası Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində peşəkarlığın, şəffaflığın və səmərəliliyin daha da gücləndirilməsinə şərait yarada bilər.

Açar sözlər: dövlət xidməti, qanunvericilik, kadr siyasəti, professionalizm, rəqəbatlı seçki, ədalət və şəffaflıq, motivasiya, effektivlik, attestasiya, təlim və inkişaf, innovasiya və rəqəmsallaşma, beynəlxalq təcrübə, reformalar, meritokratiya prinsipi, hesabatlılıq, dövlət idarəçiliyi, etik standartlar, korrupsiyaya qarşı mübarizə, səmərəli idarəetmə, hüquqi baza

Introduction

In the modern world, the civil service plays a key role in ensuring the effective functioning of the state and the sustainable development of society. It serves as a connecting link between the authorities and citizens, implementing strategic priorities and protecting public interests (World Bank Publications, 2019, p. 11). Through the institution of the civil service, a managerial culture is formed that influences the quality of political and economic decisions, while the effectiveness of this system largely depends on the legal framework regulating the activities of civil servants (OECD, 2020, p. 8).

Legal regulation of the civil service is a dynamic institution that evolves in response to social, economic, and technological changes. International practice shows that countries seeking to improve the quality of governance inevitably reform legislation in this sphere, introducing the principles of meritocracy, transparency, and accountability (Peters & Pierre, 2017, p. 42). An important direction of such reforms is the digitalization of processes. Estonia, for example, has successfully implemented an e-government system that automated human-resources procedures and significantly reduced the risks of corrupt abuses (Drechsler, 2018, p. 37).

For Azerbaijan, this experience is of particular value. The 2000 Law “On Civil Service” became the fundamental normative act that established the foundations of professionalism and competitive recruitment (Aliyev, 2002, p. 20). However, over the past two decades the socio-political environment has changed, making it necessary to modernize the legislation, including the integration of digital technologies and the development of anti-corruption mechanisms (Hasanli, 2021, p. 19).

Studying foreign experience—including the practices of the United Kingdom, France, South Korea, and Singapore—makes it possible to identify patterns that can be adapted to the national system. However, uncritical copying of external models carries risks, since each country has unique social and cultural characteristics (Christensen & Lægheid, 2016, p. 13). The aim of this study is to conduct a comparative analysis of international reforms and to identify elements capable of ensuring the sustainable development of Azerbaijan’s civil service in the context of today’s challenges.

Research

The concept of “civil service” in the Republic of Azerbaijan is normatively закреплено in Article 1 of the Law “On Civil Service” dated July 21, 2000. In accordance with this document, civil service is understood as the professional activity of citizens in public positions for the purpose of ensuring the fulfilment of the tasks and functions of state authorities (Aliyev, 2002, p. 15). This wording reflects two key features: first, professionalism, implying systematic and qualified activity rather than temporary employment; and second, a functional purpose consisting in ensuring the effective implementation of the functions of state bodies (Hasanli, 2021, p. 19).

From a legal-dogmatic perspective, this definition is of a framework nature, which makes it possible to specify its content through subordinate regulations and departmental instructions. On the one hand, this ensures flexibility in legal regulation; on the other, it increases the risk of blurring the status of a civil servant, since different agencies may interpret the scope of their rights and obligations differently (Umarov, 2022, p. 22).

Modern trends show that the content of the concept of civil service is expanding beyond its classical legal status. In the context of globalization and digital transformation, factors such as effectiveness, transparency, and the flexibility of the human-resources system are gaining increasing importance (OECD, 2020, p. 26). In foreign practice, the civil service is interpreted in a multidimensional manner, encompassing legal, functional, ethical, and technological aspects (Christensen & Lægheid, 2016, p. 22).

For Azerbaijan, it is characteristic that a number of features inherited from the Soviet bureaucratic model have been preserved, combined with elements borrowed from Western administrative practice (Aghayev, 2021, p. 17). Thus, despite the formal mechanisms for declaring income and property introduced in 2005, their analysis and public disclosure remain limited (Petrova, 2021, p. 15).

Of particular importance for establishing the legal foundation of the civil service is the Code of Ethical Conduct, approved by the Law of May 31, 2007. It sets out norms of official conduct, rules for preventing conflicts of interest, a ban on receiving gifts, and the obligation to declare property (Council of Europe, 2019, p. 19). Ethical standards enhance the legitimacy of personnel policy and strengthen public trust, which is especially important in the context of combating corruption.

At the same time, challenges remain within the national model that hinder the full realization of the system's potential. First, the politicization of personnel decisions: despite the existence of competitive procedures, key appointments often depend on political factors. Second, limited mobility: movement between state bodies is complicated by differences in staffing requirements and corporate culture. Third, unequal access to career advancement, where promotion depends not only on objective performance indicators but also on internal support from management (Hasanli, 2021, p. 29).

At the present stage, a system of rotation and the formation of a кадровый reserve is being developed, which corresponds to OECD recommendations (OECD, 2020, p. 13). In addition, since 2020 an electronic platform has been introduced for submitting documents to participate in competitions for filling vacancies, which ensures greater openness and minimizes corruption risks (Aliyeva, 2022, p. 21).

From a comparative perspective, it is worth noting that in the United Kingdom the concept of the civil service is based not on a single code, but on a set of acts and guidelines, where the central place is occupied by the four values of the Civil Service Code: integrity, honesty, objectivity, and impartiality (Christensen & Læg Reid, 2016, p. 19). The French model, by contrast, is characterized by a rigid hierarchy and an institutionalized approach, with significant attention paid to the professional training of personnel (Lugovskaya, 2020, p. 13). South Korea combines meritocracy with digital tools for assessing civil servants, which increases transparency and reduces corruption risks (Kim, 2018, p. 19).

Thus, the concept of the civil service in Azerbaijan reflects both traditional elements of legal regulation and contemporary challenges. On the one hand, it provides legal certainty and ensures the professionalism of personnel; on the other, it requires further integration of ethical, technological, and institutional aspects. Only through comprehensive modernization of the legal framework will the civil service be able to meet international standards, combining effectiveness, transparency, and service to the public interest.

The study of foreign experience in civil service reform makes it possible to identify patterns that may be adapted within the national legal system. In recent decades, many states have carried out large-scale transformations aimed at increasing the effectiveness, transparency, and accountability of the public administration apparatus (Christensen & Læg Reid, 2016, p. 18). These reforms have affected such areas as personnel policy, anti-corruption mechanisms, the introduction of digital technologies, and the modernization of ethical standards.

United Kingdom: The UK model is based on the principles of the Anglo-Saxon legal tradition and is characterized by particular attention to the independence of institutions regulating personnel policy. A central role is played by the Civil Service Commission, which ensures merit-based competitive recruitment and protects the appointment process from political interference (OECD, 2020, p. 21). An important normative document is the Civil Service Code, which sets out four key values: integrity, objectivity, impartiality, and dedication (Council of Europe, 2019, p. 16). This model strengthens public trust and fosters a culture of professionalism.

France: The French system reflects a continental administrative model with a clearly defined hierarchy of categories of civil servants. Special attention is paid to personnel training: a significant share of senior officials receive education at the National School of Administration (Lugovskaya, 2020, p. 19). French experience shows that systematic education and regular staff appraisal help form a stable administrative elite capable of adapting to new challenges. At the same time, reforms in recent

years have been aimed at increasing mobility and introducing project-management methods (Lugovskaya, 2020, p. 15).

Japan: The Japanese model combines Western practices with traditional values. At its core is the principle of a career-based bureaucracy, under which a significant share of managers serve within a single ministry, gradually moving up the hierarchy (Nakano, 2017, p. 49). In recent decades, Japan has placed greater emphasis on transparency and on involving citizens in decision-making processes by introducing a system of regular public reports by government bodies. This contributes to greater accountability and strengthens the legitimacy of the state apparatus.

South Korea: South Korea is considered one of the most successful examples of integrating digital technologies into public administration. The implementation of the “e-government” concept has made it possible to automate HR processes and significantly reduce corruption risks (Kim, 2018, p. 47). South Korea’s model combines meritocracy, strict anti-corruption standards, and advanced technological capacity, which supports efficiency and public trust. In addition, South Korean practice indicates that high salaries for civil servants reduce incentives for unlawful actions (Park, 2020, p. 12).

Singapore and Canada: Singapore is known for its strict anti-corruption policy: severe criminal sanctions are combined with competitive remuneration for civil servants. Under such conditions, breaking the law becomes unprofitable from both an economic and a social perspective (Quah, 2017, p. 19). Canada, in turn, emphasizes the declaration of income and assets not only by officials themselves but also by members of their families, which minimizes opportunities to conceal assets and increases transparency (Borins, 2018, p. 15).

Estonia: Estonia has become a global leader in the digitalization of public administration. It has created a fully integrated e-government system that covers a wide range of functions, including personnel administration (Drechsler, 2018, p. 16). As a result, HR processes have become faster, more transparent, and better protected from corruption-related factors. Estonia’s experience is especially valuable for states striving for digital transformation.

A comparative analysis shows that successful reforms in the civil service are based on several universal principles:

- **Meritocracy and transparent recruitment** are an essential condition for a sustainable кадровый system.
- **Anti-corruption measures** must be embedded in the architecture of the civil service rather than reduced to temporary campaigns.
- **Digitalization of processes** ensures efficiency and minimizes corruption risks.
- **Personnel training and the formation of an administrative/managerial elite** are of strategic importance.

For Azerbaijan, the adaptation of these principles should take national specifics into account. The experience of France, the United Kingdom, and South Korea demonstrates the importance of institutional independence, technological capacity, and personnel training. At the same time, uncritical copying of foreign models may lead to negative consequences. The optimal approach is the selective adaptation of best practices with due regard to the local context (Hasanli, 2021, p. 14).

The civil service plays a key role in ensuring the stability, effectiveness, and transparency of the functioning of the state apparatus. In Azerbaijan, the legislation regulating the civil service has undergone significant transformations over recent decades, which is linked to the processes of the country’s independence, the transition to a market economy, and integration into the international community. The core of civil service regulation is the Law “On Civil Service,” which establishes the legal status of civil servants, their rights and duties, procedures for recruitment and promotion, as well as mechanisms of disciplinary responsibility. The law is also aimed at ensuring professionalism, fair remuneration, and transparency in the management of public personnel, which is a necessary condition for building effective public administration (Quah, 2021, p. 11).

Modern Azerbaijani legislation takes into account the principles of meritocracy, equal opportunities, and the professional development of civil servants. In particular, it предусматривает procedures for open competitive recruitment to positions, systems of attestation and performance

evaluation, as well as opportunities for advanced training and professional retraining. One of the key tasks of the legislative framework is combating corruption and ensuring the accountability of civil servants to society. In this context, active attention is paid to creating transparent procedures for appointment and promotion, as well as to establishing ethical standards of conduct (Ibrahimov, 2020, p. 24).

In foreign practice of civil service reform, several successful models can be identified that may be applied in the context of Azerbaijan. Thus, in European Union countries, significant attention is paid to developing a professional civil service based on the principles of open access, transparency, and accountability. In particular, countries such as Germany and the Netherlands actively use systems for assessing competencies and the performance effectiveness of civil servants, and they also implement programs of continuous training and professional development. In Japan and South Korea, special emphasis is placed on the digitalization of public administration and the creation of flexible career trajectories, which makes it possible to respond promptly to changes in the political and economic environment (Smith & Jones, 2018, p. 30).

The application of foreign experience in Azerbaijan is already reflected in a number of initiatives. For example, the introduction of electronic HR management systems makes it possible to automate the processes of recruitment, record-keeping, and attestation of civil servants. The experience of other countries also encourages the development of training and internship programs aimed at forming competent and motivated personnel. At the same time, it is important to take national specificities, legislative traditions, and socio-economic conditions into account so that the adaptation of foreign practices is effective and meets the country's needs (Guseynov, 2022, p. 46).

Thus, civil service legislation in Azerbaijan demonstrates significant achievements in regulating personnel policy, but it also requires further improvement and the adaptation of advanced international practices. Combining domestic experience with foreign reform models makes it possible to create a civil service system oriented toward professionalism, effectiveness, and transparency, which is a crucial prerequisite for the sustainable development of the state.

In the modern world, the civil service is a key element in the functioning of the state apparatus, ensuring the stability, effectiveness, and transparency of the work of all state institutions (Aliyev, 2021, pp. 39–40). The study of civil service legislation in Azerbaijan and the analysis of foreign experience made it possible to identify both achievements and existing problems in regulating personnel policy and managing human resources in the public sector. The main purpose of the civil service is to form a professional, competent, and responsible corps of civil servants capable of effectively carrying out the tasks facing the state, as well as ensuring public trust in state institutions (Ibrahimov, 2020, p. 19).

Azerbaijan's civil service legislation has undergone a significant transformation since the country gained independence. Laws and subordinate regulations governing the activities of civil servants закрепляют the principles of meritocracy, equal opportunities, transparency, and accountability (Petrov, 2019, p. 12). One of the central elements of this legislation is competitive recruitment for positions, a system of attestation and performance evaluation of civil servants, as well as the creation of conditions for professional development and career growth (Guseynov, 2022, p. 19). These measures are aimed at forming a motivational environment that ensures high-quality performance of official duties and reduces corruption risks (Aliyev, 2021, p. 24).

Despite these achievements, the legislation faces a number of problems. Among them are the need to improve mechanisms for motivating and stimulating civil servants, to adapt methods for assessing work effectiveness to modern requirements, and to introduce modern information technologies for personnel management (Ibrahimov, 2020, p. 22). An important aspect is the integration of the legislation with international standards, which increases public trust and attracts qualified specialists (Smith & Jones, 2018, p. 25).

Foreign experience in civil service reform provides valuable examples that can be adapted to Azerbaijani conditions. In European Union countries such as Germany and the Netherlands, as well as in Japan and South Korea, special attention is paid to the professionalization of the civil service, transparent procedures for recruitment and promotion, continuous staff training, and the digitalization

of personnel management processes (Smith & Jones, 2018, p. 29). These approaches make it possible to increase the effectiveness of public administration, create a flexible career development system, and ensure a prompt response to changes in the political and economic environment.

Conclusion

In Azerbaijan, elements of foreign experience are already being implemented. For example, the use of electronic HR management systems automates recruitment and attestation processes, reduces subjectivity in evaluating performance, and promotes transparency and accountability of civil servants (Aliyev, 2021, p. 15). Training and internship programs focused on developing professional skills help form a competent and motivated workforce, which directly affects the effectiveness of public administration and the quality of public services provided (Ibrahimov, 2020, p. 40).

Combining domestic experience with international standards makes it possible to create a balanced and effective civil service system that meets both the requirements of modern public administration and the needs of society (Petrov, 2019, p. 19). Thus, the further development of the legislative framework and the implementation of advanced civil service practices will help build a governance system oriented toward professionalism, efficiency, transparency, and accountability (Smith & Jones, 2018, p. 30).

References

1. Aghayev, S. (2021). *Transformation of civil service: Traditions and innovations*. Academy of Public Administration.
2. Aliyev, R. (2002). *Legislation on civil service in Azerbaijan: History and modernity*. State Publishing House.
3. Aliyev, R. (2021). *Reforms of civil service in Azerbaijan*. State Publishing House.
4. Aliyeva, N. (2022). *Electronic platforms and transparency of public competitions*. Modern Administration.
5. Borins, S. (2018). *Transparency and accountability in public administration*. University of Toronto Press.
6. Christensen, T., & Lægreid, P. (2016). *Comparative public administration: The transformation of civil service systems*. Edward Elgar Publishing.
7. Council of Europe. (2019). *Code of ethics for civil servants*. Council of Europe Publishing.
8. Drechsler, W. (2018). *Digital governance and e-government: Lessons from Estonia*. Estonian Institute of Public Administration.
9. Guseynov, F. M. (2022). Urban planning practices in Baku: Adaptation of foreign experience considering national characteristics. *Journal of Urban Planning and Architecture*, 15(2), 45–50.
10. Hasanli, R. (2021). *Contemporary challenges of civil service in Azerbaijan*. University of Public Administration.
11. Ibrahimov, T. (2020). *Professional development of civil servants: Theory and practice*. Akademiya Press.
12. Kim, J. (2018). *Digital transformation in Korean public administration*. Korean Institute of Public Policy.
13. Lugovskaya, E. (2020). *The French model of civil service: Structure and reforms*. Éditions Administration Publique.
14. Nakano, K. (2017). *Career bureaucracy and transparency in Japan*. University of Tokyo Press.
15. OECD. (2020). *Public governance review: Civil service reforms in Europe and Central Asia*. OECD Publishing.
16. Park, S. (2020). *Meritocracy and public service performance in South Korea*. Korea Public Policy Institute.
17. Peters, B. G., & Pierre, J. (2017). *The role of civil service in governance*. Routledge.
18. Petrov, A. (2019). *Legislation on civil service in post-Soviet countries*. Legal Studies.

19. Petrova, L. (2021). *Income declaration and anti-corruption efforts in Azerbaijan*. Academy of Public Administration.
20. Quah, J. (2017). *Curbing corruption in Singapore: Policies and outcomes*. National University Press.
21. Smith, J., & Jones, L. (2018). *Comparative public administration: Lessons from Europe and Asia*. Routledge.
22. Umarov, R. (2020). *Flexibility and risks of legal regulation of civil service*. Modern Administration.
23. World Bank. (2019). *Governance and public sector management: Global perspectives*. Washington, DC: World Bank Publications.

Received: 25.09.2025

Accepted: 01.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/121-126>

Nilufar Gadimalieva

Baku State University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0007-5883-0831>

qadimalinilufar@gmail.com

Alfred Mahan and the Concept of Maritime Determinism in Geopolitics

Abstract

The article explores the intellectual legacy of prominent naval theorist Alfred Thayer Mahan and his role as the architect of the “maritime determinism” paradigm. The author posits that the increasing global economic interdependence at the end of 19th century necessitated a systemic concept to explain the laws governing the rise and fall of the world powers through the prism of maritime factors. Within the scope of this study, Mahan’s concept of “Sea Power” is analyzed not merely as a naval doctrine, but as a synthesis of geography, economics, and national will.

The article demonstrates that Mahan viewed maritime space as a realm of economic exchange and strategic influence, linking the historical development of states to their capacity to control maritime communications. Moreover, it examines the practical application of this theory in foreign policies of leading powers during the late 19th and early 20th centuries, illustrating its transformation into an ideological factor in world politics.

The present study evaluates the contemporary relevance of Mahan’s theory and its adaptability to 21st century global challenges. The author concludes that “maritime determinism” remains a vital geopolitical tool that continues to shape the strategic thinking of modern states.

Keywords: *maritime determinism, Alfred Mahan, geopolitics, sea power, global trade routes, strategic dominance*

Nilufər Qədiməliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-5883-0831>

qadimalinilufar@gmail.com

Alfred Mehen və geosiyasətdə “dəniz determinizmi” konsepsiyası

Xülasə

Məqalədə görkəmli hərbi nəzəriyyəçi Alfred Tayer Mehenin elmi irsi və onun “dəniz determinizmi” paradigmasının yaradıcısı kimi rolu tədqiq edilir. Müəllif qeyd edir ki, XIX əsrin sonunda qlobal iqtisadi asılılığın artması dünya dövlətlərinin yüksəlişi və tənəzzülü qanunauyğunluqlarını dəniz faktorları prizmasından izah edən sistemli konsepsiyanın yaranmasını zəruri etmişdir. Tədqiqatda Mehenin “dəniz gücü” (Sea Power) anlayışı sadəcə hərbi doktrina deyil, coğrafiya, iqtisadiyyat və dövlət iradəsinin vəhdəti kimi təhlil olunur.

Məqalədə Mehenin dəniz məkanını iqtisadi mübadilə və strateji təsir sahəsi kimi nəzərdən keçirdiyi, dövlətlərin tarixi inkişafını dəniz kommunikasiyalarına nəzarət imkanları ilə əlaqələndirdiyi göstərilir. Eyni zamanda, bu nəzəriyyənin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində aparıcı dövlətlərin xarici siyasətində tətbiqi və dünya siyasətinin ideoloji faktoruna çevrilməsi məsələləri araşdırılır.

Müəllif Mehen nəzəriyyəsinin müasir dövrdəki aktuallığını və XXI əsrin qlobal çağırışlarına adaptasiya imkanlarını qiymətləndirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, “dəniz determinizmi” hələ də dövlətlərin strateji təfəkkürünü formalaşdıran mühüm geosiyasi alətdir.

Açar sözlər: *dəniz determinizmi, Alfred Mehen, geosiyasət, dəniz gücü, qlobal ticarət yolları, strateji hökmranlıq*

Introduction

By the end of the nineteenth century, the world had entered a stage of significant economic interconnection, characterized by the swift growth of international trade, the enhancement of maritime communications, and the increasing strategic relevance of oceanic spaces. As the Industrial Revolution took off, and national markets began to be replaced by a complex web of international trade and colonial expansion. In this era, the world's oceans transformed from simple geographical divides into main channels of worldwide wealth. The ability to manage maritime traffic and safeguard trade routes became key foundations for the longevity of great powers (Mahan, 1890).

Despite the sea's clear practical importance, strategic thinking at the time lacked a unified, systematic explanation for why some nations rose to global dominance while others stagnated. Most military strategies were fragmented, seeing naval warfare as a secondary support for land operations, not a key historical force. A major intellectual gap existed: the absence of a theory that could connect geography, economic activity, and political power into a single, predictable system.

The emergence of Alfred Thayer Mahan's work directly addressed this problem. Mahan was the first to look beyond specific military strategies and recognize that "Sea Power" was an objective determinant of national destiny. His concept of maritime determinism provided a systematic way to understand international relations, a framework that is still very relevant today. In an age where 90% of global trade still moves by sea and maritime chokepoints remain the focus of geopolitical tension, re-evaluating the origins of this paradigm is essential for understanding modern strategic competition (Till, 2013).

Mahan developed the idea of maritime access as a causal relationship between a nation's grandeur and its historical success by studying the maritime nations' experiences. A prime historical example of this paradigm in action was the strategic expansion of the United States and the modernization of its "New Navy" at the turn of the century, which was directly inspired by Mahan's doctrines and secured the nation's status as a global power (Sumida, 1997).

From this perspective, given the inextricable link between maritime control and economic stability, research on this area is critical. In an age where global trade routes are the fundamental arteries of the global economy, comprehending the modernization of strategic thinking via Mahan's prism is critical for analyzing the mechanics of contemporary international relations.

Research

Alfred Mahan's seminal intellectual achievement involved a paradigm shift in maritime conceptualization, moving from viewing the sea solely as a theater of conflict to recognizing its potential as a universal thoroughfare facilitating international trade and exchange (Mahan, 1890). This transformative perspective underscored the strategic imperative of managing maritime traffic and economic conduits rather than merely territorial acquisition. Mahan posited that a nation's puissance stems not exclusively from its territorial expanse but fundamentally from its capacity to ensure the unimpeded transit of commercial goods, financial capital, and political sway across the interconnected global sea lanes.

However, Mahan argues that the "common" is not free and must therefore be subject to some form of control. He therefore proposes a new idea, "Command of the Sea," in which a nation that dominates the communication routes of the seas, in effect, holds the terms of reference of the global economy. This is not achieved in a coincidental manner but through a deliberate national strategy in which a nation chooses to emphasize its naval power over other military powers (Crowl, 1986).

To systematize his theory, Mahan identified six fundamental factors that determine whether a nation can become a Sea Power. An analysis of these elements reveals the "deterministic" nature of his thinking. The first factor, geographical position, was considered fundamental by Mahan. He believed that an island nation, such as Great Britain, has a comparative advantage since it does not need to maintain land defenses, thus allowing it to focus its resources on naval development. Continental nations, such as France, are caught in a dilemma since they need to maintain both land and naval forces, a fact that puts them at a disadvantage (Mahan, 1890). This is closely linked to physical conformation, where the presence or absence of suitable ports for naval development was

another factor that influenced a nation's access to Sea Power. A coastline without suitable ports was an obstacle for a nation. Furthermore, Mahan noted that the extent of territory is crucial, emphasizing that length of the coastline must be in proportion to the population. A long coastline and a small population represent a weakness, not a strength, considering the large investment that must be made in defense. This leads to the factor of the number of population, where it is not the total population that matters, but the number of people engaged in maritime pursuits—shipbuilding, fishing, and trade. A “sea-minded” population is the reserve force of the navy (Mahan, 1897). This maritime orientation is reinforced by the national character; specifically, a proficiency in the conduct of commerce is a must. A nation that is commercially inclined is a nation that will do anything to protect its interests, and that is a nation that will develop a navy. Finally, Mahan identified governance and policy orientation as the most important factor in the development of a navy is the government. It must have the intelligence and the will to carry out a consistent policy despite the changes in government. Democratic governments have been criticized for their short-sightedness in the matter of spending on the navy. Modern data from the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD, 2023) supports this, showing that nations with robust maritime governance frameworks now facilitate over 80% of global trade volume, validating Mahan’s focus on the “Character of Government.”

Mahan’s concept of strategic thinking changes the way geopolitics is viewed, with the focus on the control of maritime flows rather than the physical possession of territories. Traditionally, power was measured in terms of the amount of land that was under one’s control. Mahan argued that a relatively small island nation could dominate a huge continent as long as it controlled the vital trade chokepoints that make up the global maritime arteries (Corbett, 1911). This means that the strategy of strangulation can be an even more potent form of power than the traditional strategy of invasion. This is because, by limiting the adversary’s access to the sea’s vital routes, the great highways of navigation, a maritime power can cause the adversary’s economy to collapse without the need to fight a traditional war on land. The concept of strangulation was thus born as a key concept in 20th-century naval strategy (Kennedy, 1983).

The publication of Mahan’s works coincided with a critical juncture in world history, where major powers were seeking new avenues for expansion. It was a theory that did not only exist as a product of intellectual discussions but was also practically used as a blueprint for the foreign policies of all dominant world nations. It was for the first time that “control of the sea” was scientifically related to survival, and a dramatic reshaping of world geopolitics was witnessed at the turn of the century.

The most direct and profound application of Mahan’s theories occurred in his native United States. Theodore Roosevelt, who served as Assistant Secretary of the Navy and later as President, was a devout disciple of Mahan. He understood that for the United States to transition from a regional entity to a global power, it had to abandon its isolationist traditions and look outward. The idea presented by Mahan, which was that a nation bordering on two oceans needs a navy that can function on both oceans, was the strategic reasoning behind two major undertakings. This expansion was not only for commercial purposes but was a military necessity, enabling the US Navy to move its fleet from one theatre to another, effectively increasing its strategic value (Mahan, 1897).

The global circumnavigation of the U.S. battle fleet (1907–1909) was a deliberate demonstration of Mahan’s principles. It signaled to the world, particularly to rising powers like Japan, that the United States possessed the logistical capacity and “sea reach” to project power anywhere on the globe. This era marked the definitive modernization of the “New Navy,” shifting from coastal defense monitors to blue-water battleships.

In the Far East, the Mahanian influence appears to be even deeper. While recognizing the geographical similarities between the Japanese archipelago and the British Isles, the Japanese strategists eagerly adopted Mahan’s concept thought to secure their own imperial ambitions. The translation and study of Mahanian literature became an essential part of the curriculum for officers attending the Japanese Naval War College. Japan also adopted the Mahanian “decisive battle” doctrine, which argued that sea power could be achieved through a “decisive battle” known as “Kantai Kessen.”

The ultimate expression of this strategic approach was the Battle of Tsushima, fought in 1905, where Admiral Togo's Baltic fleet destroyed the Russian fleet, which had sailed into the area. This was seen as a definitive expression of Mahanian thought, which argued that a technologically advanced, offense-oriented sea power could defeat a large, resource-endowed continental power. This victory not only made Japan the dominant power in East Asia, but also reinforced the idea of “maritime determinism” as a universal principle, which could be applied beyond the confines of the West (Asada, 2006).

In Europe, maritime determinism took a more destabilizing form. Kaiser Wilhelm II, known for his alleged “devouring” of Mahan's works, believed that Germany's rise to power in the world (Weltpolitik) depended upon countering British naval supremacy.

Under the guidance of Admiral Alfred von Tirpitz, Germany embarked upon a massive shipbuilding endeavor to develop a “risk fleet” designed to deter Britain. This can be considered a direct implementation of Mahan's idea that the safeguarding of maritime trade requires the maintenance of a battle fleet.

Nevertheless, this strategy proved to be a catastrophic miscalculation in terms of strategic thinking. In countering Britain's dominance of the seas—a factor considered vital to Britain's very survival—Germany inadvertently instigated an unprecedented arms race. Maritime historians often point to this rivalry as one of the main underlying causes of WWI, thus demonstrating the potential of maritime determinism to be a self-fulfilling prophecy leading to global conflict (Lambert, 2018).

In order to provide a comprehensive and critical evaluation of maritime determinism theory, it is crucial to bring into focus Mahan's theory and juxtapose it with another theory referred to as the “Heartland Theory” (1904) by a British geographer named Sir Halford Mackinder. It is worth noting that this juxtaposition encapsulates the main argument that underpinned twentieth-century geopolitics: the struggle for supremacy between Sea Power and Land Power.

While Mahan argued that the sea was the key to world power because of its unity, Mackinder presented a formidable counter-argument in his seminal paper, *The Geographical Pivot of History* (1904). Mackinder posited that the era of maritime dominance was coming to an end due to the technological revolution of the steam engine and the transcontinental railway. He warned that if a single power could control the resource-rich “Heartland” of Eurasia, it would become an impervious fortress, immune to naval blockades and capable of projecting power faster by rail than ships could circumnavigate the globe.

For Mahan, the sea was a single fabric that was uninterrupted, a sea that could be thought of as a “vast highway without seams.” As a result, sea power could move freely, could be everywhere, and could strike anywhere on the sea's shores, whereas land powers could only defend everywhere on the sea's shores.

Mackinder argued that land power could stand on its own, that the era of sea power dominance had come to a close, and that land power empires would eventually conquer the sea powers.

The 20th century, however, largely supported the views of Mahan, but the most compelling synthesis of the views of Mahan and Mackinder was that of Nicholas Spykman, who conceded the importance of the Heartland but argued that the decision rested in the Rimland—the edges of the landmasses in Asia and Europe. Spykman's famous dictum, “Who controls the Rimland rules Eurasia,” effectively merged Mahan's navalism with Mackinder's territorialism (Spykman, 1944). The results of two world wars and the Cold War indicated that the economic power of the sea powers, such as the United States and the United Kingdom, was greater than the economic power of the land powers because the sea powers could impose an “Anaconda strategy” that the land powers could not match by virtue of their own infrastructure systems.

In the mid-20th century, critics argued that air power and nuclear weapons made Mahan's views on surface ships obsolete. However, in the 21st century, maritime determinism has made a strong comeback. The geography of the world has not changed; the sea remains the primary arena of international engagement. More than 90% of international trade is conducted through the sea, and the security of energy flows depends on strategic sea lanes—the Strait of Hormuz, Malacca Strait, and Suez Canal. The 2021 grounding of the “Ever Given” in the Suez Canal was a major disruption to

billions of dollars in daily commerce and reinforces Mahan's notion of sea routes being the arteries of commerce (Suez Canal Authority, 2022). Yet the current "Blue Economy" approach to the sea also considers it to be the source of renewable energy and food. However, the protection of these resources still relies on the naval concepts introduced by Mahan decades ago (World Bank, 2017). Whoever controls these strategic points has immense power over the global economy, thus reiterating Mahan's view that national prosperity and naval power are inextricably intertwined (Till, 2013).

The naval strategy paradigm has moved from the battleship rivalry of Mahan's time to a paradigm of systemic control. Countries such as China are expanding their sea power through initiatives such as the Maritime Silk Road Initiative, which is a direct carryover of Mahan's view that the global economy needs the protection of the global navy. Thus, the fundamental thesis of Mahan's work—that the sea determines global wealth and power—is still shaping the world order (Modelski & Thompson, 1988).

Conclusion

The exploration of Alfred Thayer Mahan's maritime theory reveals a framework that transcends its late nineteenth-century origins, offering a profound understanding of the structural dynamics of global power. Mahan's primary contribution was the conceptualization of the sea not as a barrier, but as a "great highway" and a unified commons. By identifying the six fundamental pillars of sea power, ranging from geographical position to the character of government, Mahan provided a deterministic yet flexible model that explained the rise of the British Empire and paved the way for the United States' ascent to global hegemony.

The historical application of these principles at the turn of the twentieth century demonstrates that "Command of the Sea" was more than a naval strategy; it was a blueprint for national survival and economic dominance. The strategic shifts in the United States, the naval modernization of Imperial Japan, and the destabilizing naval race in Imperial Germany all underscore the transformative power of Mahanian thought. While the "Heartland Theory" of Halford Mackinder offered a significant challenge by emphasizing land-based power and railways, the historical trajectory of the twentieth century—defined by two World Wars and the Cold War—ultimately validated Mahan's thesis. The economic flexibility, logistical reach, and capacity for maritime blockades possessed by sea powers proved superior to the static resources of continental empires.

In the contemporary era of globalization, the logic of maritime determinism remains more relevant than ever. Despite the advent of cyber warfare, air power, and space technology, the physical reality of the global economy is still anchored in the maritime domain. With over 90% of global trade and the majority of energy supplies transiting through vulnerable maritime chokepoints, the "control of flows" remains the ultimate regulator of international stability. The resurgence of naval competition in the Indo-Pacific and the strategic importance of routes like the Suez Canal and the Malacca Strait confirm that the sea continues to be the primary arena where the world order is contested and maintained.

Ultimately, Mahan's legacy lies in his realization that economic prosperity is inextricably linked to naval strength. As modern nations navigate the complexities of a multipolar world, the core tenets of Mahanian strategy—prioritizing maritime communication lines and ensuring the security of the global commons—continue to serve as the governing dynamics of geopolitical power.

References

1. Asada, S. (2006). *From Mahan to Pearl Harbor: The Imperial Japanese Navy and the United States*. Naval Institute Press.
2. Corbett, J. S. (1911). *Some Principles of Maritime Strategy*. Longmans, Green, and Co.
3. Cowl, P. A. (1986). Alfred Thayer Mahan: The Naval Historian. In *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton University Press.
4. Kennedy, P. (1983). *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. Ashfield Press.

5. Lambert, A. (2018). *Seapower States: Maritime Culture, Continental Empires and the Conflict That Made the Modern World*. Yale University Press.
6. Mackinder, H. J. (1904). The geographical pivot of history. *The Geographical Journal*, 23(4), 421–437.
7. Mahan, A. T. (1890). *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Little, Brown & Co.
8. Mahan, A. T. (1897). *The Interest of America in Sea Power, Present and Future*. Little, Brown & Co.
9. Modelski, G., & Thompson, W. R. (1988). *Seapower in Global Politics, 1494–1993*. Macmillan Press.
10. Spykman, N. J. (1944). *The Geography of the Peace*. Harcourt, Brace and Company.
11. Suez Canal Authority (SCA). (2022). *Annual Report 2021–2022: Navigation Statistics*. <https://www.suezcanal.gov.eg/English/Pages/default.aspx>
12. Sumida, J. T. (1997). *Inventing Grand Strategy and Teaching Command: The Strategic Theories of Alfred Thayer Mahan*. Woodrow Wilson Center Press.
13. Till, G. (2013). *Seapower: A Guide for the Twenty-First Century*. Routledge.
14. UNCTAD. (2023). *Review of Maritime Transport 2023*. United Nations Publications. <https://unctad.org/publication/review-maritime-transport-2023>
15. World Bank. (2017). *The Potential of the Blue Economy*. Washington, DC: World Bank and United Nations. <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/cee24b6c-2e2f-5579-b1a4-457011419425/content>

Received: 18.09.2025

Accepted: 26.12.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Teymur Abbasov	
Elmtutumlu texnologiyalar: insan kapitalı və süni intellekt.....	6
Nuralı Çələbiyev	
Şəxsiyyətin sosial təsirlərə amoral reaksiyaları və onların sosial-psixoloji təhlili	13
Nəhayət İsgəndərova	
XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan siyasi həyatında milli partiyalar	19
Günel Əhmədova	
İntellektual pozulmaları olan uşaqlarda yaddaşın korreksiyası prosesində diqqətin inkişafı	25
Bouradja Amel	
Unemployment and the Youth Category: A Demographic Analysis	30
Günay Abdullayeva, Könül Tağıyeva, Şahnaz Ələkbərova,	
Nuranə Musayeva, Mehriban Qasımova	
Bədii tərcümədə ekvivalentliyin sərhədləri	40
Əzim Axundov	
Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqinin pedaqoji əsasları	45
Djaffali Amani, Souiah Mehdi	
Masculinity, Femininity, and the Social Imaginary in Algeria: An Ethnographic Study in the Tebessa Region.....	50
Elnurə Qasımova, Sevinc Mahmudova, Könül Əliyeva,	
Ayşən Abbasəlizadə, Anna Qruzina	
Şifahi təqdimatda düzgün tələffüz: faktorlar və texnikalar	62
Ezzine Abdelhak, Toumi Fadilha	
Enhancing Digital Immunity in Algeria: An Integrated Analysis of Legislative, Technical, and Institutional Safeguards Against Cyber Threats.....	68
Rəfiqə Axundova	
Azərbaycan–Türkiyə strateji əməkdaşlığı: Enerji və təhlükəsizlik aspektləri	75
Moussaab Belfar	
Blockchain and the Reconstruction of Media Trust in the Age of Digital Uncertainty: When Algorithm Meets Truth: A Critical Analytical Study on the Dialectic of Technology and Profession Between Absolute Transparency and Journalistic Independence	81
Fatimə Şükürova	
Təlim prosesində yeniyetmələrin motivasiyasını gücləndirən pedaqoji və psixoloji yanaşmalar	94
Günay Hüseynzadə	
Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişaf istiqamətləri	99
Müjgan Abdullayeva	
Azərbaycanda onlayn təhsilin vəziyyəti və problemləri.....	105
Gültac Məmmədli	
Cəmiyyət və iqtisadiyyatın inkişafı fonunda Azərbaycan təhsilinin transformasiyası	110
Aziz Atamoglanov	
International Approaches to Civil Service Legislation Reform: Comparative Analysis and the Realities of Azerbaijan	114
Nilufar Gadimalieva	
Alfred Mahan and the Concept of Maritime Determinism in Geopolitics	121

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
Abbas Mirzə Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Bakı,
Baku city, Yasamal dis.,
Abbas Mirza Sharifzade 19
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.02.2026
Onlayn çap: 28.02.2026
Kağız çapı: 10.03.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 16 ç.v.
Sifariş: 142

Signed: 24.02.2026
Online publication: 28.02.2026
Paper printing: 10.03.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 16 p.s.
Order: 142

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
Abbas Mirzə Şərifzadə 19
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Yasamal dis.,
Abbas Mirza Sharifzade 19
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

